

ଉତ୍କଳ ଓଡ଼ିଆ

ଉତ୍କଳ ଓଡ଼ିଆ

● સમાજના નીચલા થરમાંથી આવતાં બહુલેશનાં પાત્રોમાં પ્રાણવાન માનવતા શ્વાસ લેતી લાગે છે. આજની વિષમ સમાજરચનાનાં ભોગ અનેલાંઓની સૃષ્ટિનું અચ્છું અને પ્રતીતિજનક ચિત્રણ અહીં રજૂ થયું છે. ધૂટપાય, ગલીઓ, પીઠાં અને અંધારા ખૂણાઓને ગોતતી એમની કલમ એ અંધારાંયને એમની આગવી રીતે અનવીળ છે.

● બહુલેશનું ફલક વિશાળ છે એટલું જ નહિ એમનું તોલ્લરણુસર્જન પણ વૈવિધ્યસભર છે. સસ્તી લાગણીવશતા ન્યાયી દૂર ભાગે છે એવી એમની વાર્તાઓમાં જીવવાની ખુમારી, માંતને પડકારવાની વૃત્તિ અને સામાજિક વિષમતાઓ તરફની લાપરવાઈ દેખા દે છે. ભારોભાર ઇન્સાનિયત અને ખલદિલીભર્યાં કેટલાંક ન ભૂલાય એવાં પાત્રો પણ આ પાનાઓમાં ઘણાં રહ્યાં છે.

● પીડાઓનાં અને ફેંકાઈ ગયેલાં પ્રત્યેના સાચા સમભાવમાંથી નવલિકાનાં દેહ પામતી આ જીવંત વાર્તાઓ કશી ય ટાપટીપ કે સળવટ વિના લેખકના દિલમાંથી સીધીસટ કાગળ ઉપર ઊતરી આવી છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૬૫૦ કિંમત ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ ડા.દયળાં ડુંડું

વર્ગિક ૬-૧૩

કા દ વ નાં કં કુ

[વાર્તાસંગ્રહ]

બકુલેશ

પ જા પ્ર કા શ ન

— મુંબઈ —

કિંમત ત્રણ રૂપિયા

કાઠવનાં કંકુ
પ્રથમવાર : જૂન, ૧૯૪૪

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
સર્વોચ્ચ નિર્ણાયક
ગ્રંથો : ગેરાર્દિત-મંગલ
૨૪૬૫૦
૬-૩૩

સર્વાધિકાર સ્વાધીન

આ પુસ્તકમાંના લખાણનો કોઈપણ પ્રકારે ઉપયોગ કરતાં પહેલાં
પ્રકાશકની પૂર્વસંમતિ આવશ્યક છે.

: મુદ્રક :

વિ. આર. સાવંત
એસોશીએટેડ એડવર્ટાઇઝર્સ
એન્ડ પ્રિન્ટર્સ લિમિટેડ
૫૦૫, આરથર રોડ, તારદેવ
મુંબઈ ૭

: પ્રકાશક :

મોરારજી પદમસી
પદ્મ પ્રકાશન લિમિટેડ
લક્ષ્મી બિલ્ડીંગ, ત્રીજો માળો
ફરીજશાહ મહેતા રોડ, કોલ
મુંબઈ ૧

શ્રી. બકુલેશનો આ વાર્તાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરતાં આજે અમને આનંદ થાય છે. અહિં સંગ્રહેલી વાર્તાઓમાંની કેટલીક અત્યાર પહેલાં જ ‘કૌમુદી’ ‘રેખા’ ‘નવચેતન’ જેવાં આપણાં શિષ્ટ માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે અને જનતાના આદરને પ્રાપ્ત થઈ છે.

બકુલેશનાં પાત્રો સમાજના નીચલા થરમાંથી આવે છે અને છતાંય એ બધાંમાં પ્રાણુવાન માનવતા શ્વાસ લેતી લાગે છે. ફૂટપાથ, ગલીઓ, પીઠાં અને અંધારા ખૂણાઓને ગોતતી એમની કલમ એ બધાંયને એમની આગવી રીતે અજવાળે છે અને આપણે સામાન્ય રીતે જેમને ‘હલકાં’ ગણીએ છીએ તેમના જીવનની જાંખી કરાવે છે. આજની આપણી વિષમ સમાજરચનાના ભોગ બનેલા પીડિતો અને ગરીબોની સૃષ્ટિનું અચ્છું ચિત્રણ અહિં જેવા મળે છે.

વિશાળ છે બકુલેશનું ફલક અને વૈવિધ્યસભર છે એમનું વાતાવરણસર્જન. ધરતીના પેટાળનો, ‘મેન-હોલ’ની ભીતરની દુનિયાનો એ આપણને પરિચય કરાવે છે તો સાથે સાથે ગુહમર્ગના હિમાચ્છાદિત પહાડોનું દર્શન કરાવવાનું પણ એ ચૂકતા નથી. ઉત્તરમાં છેક સીમાપ્રાન્તથી માંડી દક્ષિણમાં મહેસૂર અને કોલારની સોનાની અને પૂર્વમાં ઝરિયાની કોલસાની ખાણો સુધી એમની કલમ ધૂમી વળી છે; વચ્ચે અલ્હાબાદની પુનિત ભૂમિ પણ આપણાં નજર સમક્ષથી પસાર થઈ જાય છે.

પીડાએલાં અને ફેંકાઈ ગયેલાંની ભૂમિનો, એમનાં જીવનનો અને એમનાં સંવેદનોનો બકુલેશનો ખ્યાલ વ્યાપક અને વિશદ છે. સસ્તી લાગણીવશતા તો અહીંથી દૂર જ ભાગે છે અને એને સ્થાને જીવવાની ખુમારી મોતને પડકારતી, એની વિષમતાને આવરતી ઘણી વાર લાગે છે.

ન ભૂંસાય એવી છાપ પાડી જતાં કેટલાંક મનોરમ
 પાત્રો પણ ઔકુલેશે અહિં રજૂ કર્યા છે. ધર્મ્યાને કારણે
 મિત્રને ભોંયમાં લંડારી દેતો પાંડુ, અણુમાનીતી સ્ત્રીની માફક
 ફેકાઈ ગયેલી સિગાર, જિંદગીના દામ આપી રોટી
 મેળવવાની મથામણ કરતા શ્રમજીવીઓ, માતાના અપમાનનું
 વેર વાળનાર મિત્રને આંસુઓની અંજલિ આપતી મુશ્તરી
 અને આવાં બીજાં કેટલાંય આ પાનાંઓમાં શ્વાસ લઈ
 રહ્યાં છે. એમનામાં જીવવાની તમન્ના છે અને જીવનની
 વિષમતાઓ તરફની લાપરવાઈ છે : ભારોભાર ઈન્સાનિયત
 છે અને ખેલદિલી પણ છે. આ કહેવાતા નીચા થરના
 માનવીઓ પ્રત્યેના પોતાના સાચા સમભાવને ઔકુલેશ શબ્દોનો
 દેહ આપે છે અને એમાંથી આ જીવન્ત વાર્તાઓનું સર્જન
 થાય છે. કશીય સજ્જવટ કે ટાપટીપ વિના વાર્તાઓ
 સીધીસટ લેખકના દિલમાંથી કાગળ ઉપર ઊતરી આવે છે.

ગુજરાત આ સંગ્રહને આવકારશે એવી અમને
 આશા છે.

ક્ષમાયાચના વિના....

કોઈપણ ક્રિતાય કે પુસ્તકને આમુખ, ઉપોદ્ધાત, પ્રસ્તાવના, પરિચય કે તેના જેવા જ સારના ‘એ બોલ’ને નામે લેખક તરફથી અગર તો લેખક જેને માનથી નિહાળતો હોય તેવી કોઈ વ્યક્તિ તરફથી ચાર-પાંચ પાનાં જેટલી ઝખાનદરાળ હોવી જ જોઈએ એવો એક શિરસ્તો પડી ગયો છે : હું એ શિરસ્તામાં કે પ્રણુલિકામાં માનું કે ન માનું, એ વિશે હું અહિં કોઈપણ પ્રકારના વિવાદને મૂકવા માગતો નથી. છતાંયે કોઈપણ પ્રકારની ક્ષમાયાચના વિના, વાચક બિરાદરો પ્રત્યે હમદર્દી કે તેમની કશી દયા ખાધા વિના, હું અહિં મારી આ ટૂંકી વાર્તાઓના સંગ્રહ વિષે થોડુંક કહી દઉં છું.

ક્ષમા માયા વિના, એમ કહીને પણ ‘ક્ષમા’ વિશેના આડકતરા ઉલ્લેખમાં રહેલા સંકેત સાથે હું સંતાકૂકડી રમવા માગતો નથી; અને એટલે જ આ સંગ્રહમાં રજૂ થતી મારી વાર્તાઓ પણ આજની સમાજ-રચના, આજની દુનિયા અને આજના માનવસમુદાયની વિવિધ રીતની નિંદગીઓની ઉજળા-અંધારી ગલીઓમાં ભટકી આવીને જે હકીકત કહી જાય છે, એમાંયે હું કોઈનીયે ક્ષમા માગતો જ નથી : કારણ ક્ષમા માગવાના સદ્ગુણ કે દુર્ગુણને હું હજી કમનશીએ કેળવી શક્યો નથી.

ટૂંકી વાર્તા...એ વિશે, એનાં સ્વરૂપ, વિવિધ અંગો, ધડતર, દેહ અને આત્મા તેમજ એની ‘ટેકનીક’-આયોજન અને કલાશૈલી વિશે ખૂબખૂબ કહેવાઈ ગયું છે. પણ એ બધું એવું છે કે જો કોઈ સામાજિક ઉજળિયાત લયને ગણકાર્યા વિના સ્પષ્ટ રીતે કહે તો એમ જ કહે કે જ્યાં ફિરસ્તાઓ પગલાં માંડતાં ડરે છે ત્યાં મૂખાઓ એકદમ ધસી જાય છે : અને એટલે જ ટૂંકીવાર્તાનાં કલા, સ્વરૂપ, આકાર અને અવાજ-અજવાળાં ઉપર ગુજરાત તરફથી ખૂબખૂબ જૂર રીતે આક્રમણ અને બળાત્કારો થયા હોવાનાં ઉદાહરણોથી આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસ ‘ઝળહળે’ છે; આવાં જૂર આક્રમણ અને બળાત્કારો તો હજીયે ચાલુ જ રહ્યાં છે અને પરિરિચિત પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે તેમ ચાલુ રહે તો નવાઈ નહિ.

દૂંડી વાર્તાની માવજત, તેનાં કલા-આયોજન, સારવાર એ દિલ્હીની કલા જેવાં છે: વાર્તા માટે ‘હોટ’ આવશ્યક જ છે એવું કહેનારાઓ સામે મને વાંધો નથી પણ દૂંડી વાર્તામાં ‘હોટ’-વસ્તુ હોય-હોવી જ જોઈએ, એ દૂંડી વાર્તાના સાચા શિલ્પી, કલાકાર માટે આગ્રહભર્યું નથી હોતું.

દૂંડી વાર્તાના વિષયમાં ગુજરાતને કૈંક જાગૃત અને સમજદાર બનાવવામાં શ્રી. ધૂમકેતુને જવાબદાર ગણાવી શકાય. પણ આ બિરાદરના ‘તણખા’ મંડળ ૧ પછી ગુજરાતને જે કંઈ મળ્યું છે એમાં એમની કલમ લાગણીવશતાં તરફ, ઊર્મિમંદતા તરફ અને સામાજિક મૂલ્યને વિસરી જઈ, ઘણીવાર વાર્તાના કલેવર અને કલા-સ્વરૂપને અવગણીને, સસ્તી ભાવનાત્મકતામાં સરી પડતાં, વાર્તાની સચોટતા અને કલાત્મક ધ્વનિમયતાના બળને ‘કંગાલ’ બનાવી દે છે. આ પછી ગુજરાતમાં માનવતાવાદ, જીવદયાવાદ અને નીચલા થરના સમુદાયની દલિત, શોષિત, સમાજથી તિરસ્કૃત સમુહનાં પાત્રો અને પ્રસંગોની વાર્તાઓ લખાવા લાગી: પણ આ બધાયમાં જે જોમ, જે ખુમારી, જે ‘નશો’, જે મસ્તી અને જે બેચેનીની સાથે તંદુરસ્તીભર્યો સામાજિક, સાંસ્કારિક ધ્વનિવાળો જે સંદેશ હોવો જોઈએ, એની કંઈક કે વધુ અંશેની ગેરહાજરી ખૂંચે તેવી બની રહી છે. આમ છતાં આજે ઉદ્દામ વિચારોની રજૂઆત કરતા, નવીનોખી શૈલીમાં આજના જીવનની વાતો કહી જતા નવલિકાકારોમાં ઉમાશંકર, સુદરમ, જયંતી દલાલ અને જયંત ખત્રીનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે.

અહિં રજૂ થતી વાર્તાઓમાંની ઘણી ખરી તો મારા મિત્રો-શ્રી. જયન્ત ખત્રી કે ‘રેખા’ના તંત્રી શ્રી. જયન્તી દલાલ અગર બિરાદર ભોગીલાલ ગાંધી કે જીતુભાઈ મહેતાના પ્રેમાળ અને બિરાદરીભર્યા આગ્રહનું પરિણામ છે: નહિતર એક જાણીતા આળસુ તરીકે, બિનજવાબદાર આદમી તરીકે, હું આ નવલિકાઓને જન્મ આપત જ કે કેમ એ એક શંકા છે.

દૂંડી વાર્તાઓએ વિશ્વસાહિત્યમાં જેમ જેમ બિન્ન બિન્ન કલાકારો અને શબ્દશિલ્પીઓને હાથે આકાર લેવા માંડ્યો તેમ તેમ તેના જન્મ, વિકાસ, વધુ વિકાસ અને નવાંનોખાં સ્વરૂપોમાં અમેરિકા, ફ્રાન્સ, રશિયા, નોર્વે, ઓસ્ટ્રીઆ, સ્પેઈન, ડેન્માર્ક, ચીન, વગેરે મુલકોએ અગ્ર ભૂમિકા

ભજવી છે: પણ દૂંડી વાર્તાના સાચા પિતામહ તરિકે તો યુરપ તરફથી રશિયન કલાકાર ગોગોલ અને અમેરિકા તરફથી એડગર એલન પોને જ ગણાવી શકાય: પછી તો વહેતા કાળ-પ્રવાહે, યુગબળોએ અને પલટાતાં સામાજિક, સાંસ્કારિક રંગ-બળોએ નવલિકાની કલા ઉપર અસર પાડી- પાડવા માંડી છે.

આ સંગ્રહમાં રજૂ થતી વાર્તાઓમાંની ઘણી ખરી તો ‘રેખા’, ‘નવચેતન’, ‘કૌમુદી’, ‘હિંદુસ્તાન-પ્રભામિત્ર’ વગેરે સામયિકોના દીપોત્સવી અંકો કે વિશિષ્ટ અંકોમાં પ્રકટ થઈ હતી: અને વાચકસમૂહે એમાં ખૂબ જ રસ લીધો છે, એમ મને મળેલા અનેક પત્રોપરથી કહી શકાય. ઉજળિયાત વર્ગના રમકડા તરીકે, ઉજળા વર્ગની દાસી તરીકે ‘કલા’ હવે રહી નથી: મારી વાર્તાઓમાં જિંદગીની-સમાજની, શહેરની, મુલકની, તિરસ્કૃત સ્ત્રી-પતિતા કે કોઈ રખડેલ ભામટાની જિંદગીની અંધારી ગલીનાં અવાજ-અજવાળાં સંભળાય છે, દેખાયાં કરે છે: મજા પર આવાં આક્રમણ થયાં છે; એવા દોષો પણ ઢોળાયા છે કે આ અકુલેશ વિચિત્ર આદમી છે: અંધારી ગલી, શરાબખાનું, ખાણ, ગટર, મવાલી-ભામટાઓ, અને પતિતાઓ અને લકંગાઓની જ વાર્તાઓ લખવા સિવાય એને કંઈ સૂઝતું નથી: પણ આવા દોષારોપણને હું તો અભિનંદન જ ગણી લઉં છું. ઉજળા વર્ગ પ્રત્યે, નફાખોરી અને શોષણના પેશાથી પોતાને ‘ઉજળા’ રાખનારા વર્ગના ઇન્સાનો-જંતુઓ પ્રત્યેની મારી ક્યાને હું વેડફી દેવા માગતો નથી: એ અસમાન સમાજરચના સામે તો કુહાડો, બંધૂક, તમંચો અને લોખંડી મુઠ્ઠાઓ જ ઉગામવામાં મારાં પાત્રો માને છે, એમ હું માનું છું. હું કે તમે માનીએ કે ન માનીએ પણ ભાંગતી સમાજરચના, નીતી-રીતિનાં બંધનો, નવી આશા સાથે જાગૃતિ પામતી વિરાટ માનવતા દુનિયાને એ મનાવશે જ; એની સામે અવાજ કહાડનાર, એવા ક્રાન્તિના નિશાન સામે જ્યાન હલાવનાર, જીવદયાવાદી રોગથી પીડાતા લાગણીવેડામાં રાચનારાઓને નીચે ઝૂકી જવું પડશે જ!-અને એટલે જ મારી વાર્તામાં કાદવની કલા છે, ઉઘડતા પ્રભાતમાં કોઈ મગજના ફરેલા કલાકારે પૂરેલા રક્તરંગી પીંછીના શ્રદ્ધાપૂર્વકના કલાત્મક લેપેડાઓ છે: મને એમાંથી જડતી બેચેની, જિંદગીના મધુરા ડાંખ અને ‘નીતિ’ના કાગળના ફૂલોના ઉઘાડા થતા દંભમાંથી મને મજા સાંપડે છે અને માફ દિલ ખિલે છે.

—પણ સાહિત્યકારો જેઓ સૌન્દર્ય અને રૂપરંગની તલાશમાં, વાસ્તવિકતાનો લાભ લઈ તેના પર બળાત્કાર કરી, એકાદ વાર્તા સરળવવાની તલાશમાં શિકારીની માફક ફર્યા કરે છે, તેઓને મારી આ વાર્તાઓ કદાચ ‘એકતરરી’ જ લાગશે : પણ અત્યારે તો સમય જ એવો છે (જેવો ક્યારેય નહોતો) કે લેખક કે કલાકારને તરફદારી કરવી જ પડે છે, નહિતર તે સામાજિક દ્રોહ કરે છે આ વલણ અથવા ટ્રિબિન્ડુની સાથે સંમત થનાર કલાકારને માથે કલંકનો ટીકો, તમે અગર હું ધમ્મીએ કે ન ધમ્મીએ તો યે સરળતા ઇતિહાસ તરફથી લાગી જ નાય છે.

‘સૌન્દર્ય અને પ્રેમ’માં રાચનારાઓને; ચાંદ, કાચલ, વહેતી સરિતાના કિલ્કિલ નિનાદના સંગીતમાં જ પોતાની કલા નિહાળનારાઓને, આજનો ધડાતો ઇતિહાસ અને માનવતાના થઈ રહેલા કૂર હાસમાંથી આવતા આહવાનનો પૂકાર જ જવાબ આપે છે, એટલે એ વિષયમાં હું હવે કંઈ વધુ નહિ કહું.

વળી ‘સાક્ષરો’ને લાગુ પડેલો, વંશ-વારસામાંથી મળેલો પેલો પૂરાણો રોગ: ‘આ મૌલિક નથી’!... ‘આ તો અપહરણ છે!’ ‘ચોરી છે!’...એના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરતાં કહી દઉં કે જિંદગી જેટલી મૌલિક છે, માનવતાના હૃદયના ધબકારા અને આ ધરતીની માટી અને આકાશના રંગો...તેમજ ઋતુઓના મિળનમાં જે મૌલિકતા છે તેટલી જ મૌલિકતા મારી વાર્તાઓમાં કદાચ છે.

આ બધા શબ્દો કાંઈ વિવેચક કે અવલોકનકારની કલમમાંથી છીનવીને હું અહિં મૂકી આપું છું, એ માટે હું જરાય ક્ષમા માગવા નીચો વળતો નથી : પછી ભલે મને ‘ગર્વિષ્ટ’ અને ‘ધમંડી’ તરીકે સાક્ષરો નવાળે !

‘જીવનની વણઝાર’ માટે વિકાળ બોમની એક વસ્તુ, અને ‘તેતરની બેડી’ માટે સ્ત્રીદુશ્મનનો હું અહિં ઉલ્લેખ કરી દઉં : બાકીની બધી જ વાર્તાઓ જિંદગી સાથે ખબેખલા મિલાવીને જિંદગીની સફર કરવા માટેનો જે આદેશ મારાં માતાપિતા તરફથી મળ્યો છે તેનું પરિણામ છે : પરંતુ મેં ઈલાહાબાદ બોયું નથી—છતાં યે ગંગા નદી પરનો મોટો

પુલ, ઈલાહાબાદનો પાનવાળો ખિરબુ અને તેનો દોસ્ત ધરમાધલ અને એની મુશ્તરીને મેં બહેલાવીને ‘ધૂમરીઓ વચ્ચે...’માં પેશ કર્યા છે. મેં કાશ્મીર-ગુલમર્ગ નથી જોયાં; તોયે મીરઝાં અને અમીરની જિંદગીને ‘તેતરની જોડી’માં હાજર કરી છે. હા; મેં જોયાં છે દક્ષિણમાં કાવેરીનો નીલોતરીભર્યો પ્રદેશ અને કૈલાસની સોનાની ખાણ; એમાં તાંબાના સિંકા માટે સોનું ખોદી, ખાણમાં પસીનો પાડતાં નરનારીઓ! મેં જોયાં છે મુંબઈ નગરીના છલુકા અને લટકા, નઝાકત અને નાઝ, અંધારાં અને અજવાળાં, ઘોંઘાટ અને ધાંધલ; એના સીના પર વસતી વિશાળ માનવતાની કંગાલ દુનિયા અને ઉજળી મહેલાતોમાંની ક્ષયથી ઘેરાયેલી રોશનીઓ! હું મળ્યો છું ભટકતી અને છટકેલ નારીઓનાં દિલને: હું આવ્યો છું મવાલીઓ અને લક્ષ્મી આદમીઓના સહવાસમાં: હું રખડ્યો છું ઈમાનદાર જિગરના કંગાલોના મયખાનાંમાં, ભૂખ મિટાવવા ટુકડા શોધતા વર્ગની કતારો વચ્ચે: શું આ બધું અનેક નવલિકાઓ અને નવલકથાઓના શિલ્પ માટે પૂરતું નથી?...જિંદગી કેટલી ભવ્ય અને વિશાળ, બાલક જેટલી નિર્દોષ અને રાક્ષસ જેવી ક્રૂર છે!

આ જ છે મારી કલમનો ખોરાક: ગુજરાત સાથે આ દૂંડી વાર્તાઓ ધરતાં મારું દિલ એક પ્રકારની ઝ્લાનિની સાથે મીઠી, પ્રિયતમાના, -પત્નીના નહિ, -પાશની તલપભરી પ્રેમ-હૂંફે નાચી રહે છે: એટલા માટે કે અકુલેશની વાર્તાઓ કાદવની કલાની છે; ભામટાઓ અને પતિતાઓની તેમજ શરાબીઓની છે; -એને પુસ્તકરૂપે કોણ જાપે? -લોકો ખરીદતાં અચકાચં!...એ ‘ભય’ની પરવાહ કર્યા વિના પદ્ય પ્રકાશનવાળા શ્રી. ભૂખણવાળાએ જે રીતે પ્રોત્સાહનનો પ્રેમભર્યો ખભો આપી, વાર્તાઓના સંપાદનમાં, ‘પ્રકૃ’થી માંડીને એના પ્રકાશન સુધી જે કાળજી લીધી છે એ માટે એમની સાથે અહિં હાથ મિલાવીને, ગુજરાતના વાચકસમુદાય સમક્ષ આ ‘કાદવનાં કંકુ’ ધરું છું.

૫૯૫, ઈ. મણિવિલા;
વિન્સેન્ટ રોડ
માદુંગા:

}

—અકુલેશ

અમારાં પ્રકાશનો

સીતા (નાટક)

ચન્દ્રવદન મહેતા

હવે પછી

આપણા નેતાઓ (રેખાચિત્રો)

યુસુફ મહેરઅલી

સુનંદા (વાર્તા)

રમણ વકીલ

મૃચ્છકટિક (નાટક)

સુંદરમ

સમાજવાદની પુનર્વિચારણા

મીનુ મસાણી

ઢંડે પહેરે (નિબંધિકાઓ)

મુનિકુમાર ભટ્ટ

લતા (સંગ્રહ વાર્તા)

ગુલાબદાસ ઓક્ર અને ખીનઓ

ફેરારી (નવલિકાસંગ્રહ)

ડૉ. જયંત ખત્રી

તદુપરાંત

મા. રામનારાયણ પાઠક

જયંતી દલાલ અને

ગુજરાતભરના ખીન અગ્રગણ્ય

લેખકોની કૃતિઓ.

પ ચ પ્ર કા શ ન લિ મિ ટે ડ

ફિરોજશાહ મહેતા રોડ

અમદાવાદ

અ નુ ક મ

	પૃષ્ઠ
૧ કાદવનાં કંકુ	૧
૨ ગુલાબની રાખ	૨૪
૩ ફેંકાઈ ગયેલાં —	૩૯
૪ જીવનની વણઝાર	૪૬
૫ ધૂમરીઓ વચ્ચે...!	૭૬
૬ ધરતીના પેટાળમાં	૧૦૩
૭ જૂખ	૧૧૩
૮ યંત્ર પર નહિ જતાં —	૧૨૫
૯ ધરતીના કેદીઓ	૧૫૦
૧૦ તેતરની જોડી	૧૪૩
૧૧ ભાંગેલા પડછાયા	૧૬૪
૧૨ મોતની ધર્મશાળા	૧૭૫
૧૩ જિંદગીનો તરજુમો	૧૮૫

૧ કાદવનાં કુંકુ !

ખપોરનું અવસાન થાય અને સુરજ પશ્ચિમ તરફ ઢળે ત્યારે જ એનાં કિરણો શેરીના ગંદવાડ પર જમી રહેલા કીડા, મચ્છરો અને ત્રીણાંત્રીણાં જન્તુઓ અને જીવડાં પર ચમકવા માટે આ ગલીમાં આવી હળવી લટાર મારી જતાં.

એ સાંકડી ગલીમાં—સાંકડી શેરીમાં ગંદવાડ અને કિચડ જ જાણે જન્માનું મૂળ ભાડું ભરતા હોય અને આસપાસની કાળીકાળી જૂની પૂરાણી ગલીઓમાં રહેતા લોકો જાણે એનાં પેટાભાડુતો હોય ને, એ રીતે ત્યાં ગંદકી અને કુંગાલિયતના અડા જામેલા દેખાતા. ખખડી ગયેલી સ્ત્રીના પોકળ ઠરસા કે રૂવાળ જેવી ચાલીઓ વર્ષે બે વર્ષે ઉપરના રંગ રોગાનના નાહકના દોરા વિના એક ખીજની સામે આંખો ફાડી સદાય જોયા કરતી—ઊભી રહી હતી. ચાલના પહેલા, ખીજ, ત્રીજ, ચોથા માળની સાંકડી ગેલેરીઓ પર, તેના કંઠેડાઓ ઉપર ગુણુપાટના ફાટેલા, ગંદા અને ધુમાડા તેમજ ધૂપ અને વરસાદના મારાથી કાળા ભૂખરા બની ગયેલા પડદાઓ, કંઠેડાના નીચલા ભાગમાં ભરાવેલા સીંદરીના—કાથાના પાંગતવાળા ખાટલાઓ ગલીમાં ઊભા રહી જોનારને અંદર વસતા આદમીઓના જીવનનો પરિચય આપતા. કંઠેડાના ઉપલા ભાગ પર બાંધેલી વળગણીઓ, એ દોરીઓ પર ધોયેલાં ગંદાં કપડાં કે રાત્રિએ મૂતરથી બગાડેલાં ગોદડાં—રજાઈઓ ટીંગાડાયેલાં દેખાતાં. વળી કોઈ કોઈ માળ પર તુલસીના કે કોઈ ફૂલના છોડનાં બે ચાર કુંડાં ચાલીમાં વસનારા—જીવવાની આશામાં અવસાન પામી ચૂકેલા, જીવતાં મુડદાં સમા ધર્મી ઇન્સાનોના મિનજની અદીઠ છતાં સાચી મુલાકાત આપી જતાં.

ચાલીની પાસેની ગટર જ ગંદવાડ અને ગંદકી માટે પૂરતી જગા ન હતી; એટલે ધણીવાર એ ગંદાં પાણી અને કચરો બહારની ગલીમાં ધસી આવી વિજેતાની માફક ત્યાં પસરાઈ જતાં અને ત્યાં ભયંકર કીચડ

જમવા માંડતો. એ કીચડ પર કીડી અને મચ્છરોના ગળુગણાટ ગલીનું એક કાયમનું સંગીત બની રહેતું.

ચાર પાંચ માળાની એ ચાલીઓમાં આવેલી એક એક ઓરડીમાં—ખોલીમાં એક સ્ત્રી, બે ત્રણ પુરુષ, એક બે ડોસીમાઓ અને થોડાંક છોકરાં ભરાઈ જવતાં. ઉનાળાની લૂ ઝરતી રાત્રિઓમાં એ બધાંય પ્રાણીઓ બહાર નીકળી આવતાં. અને પુરુષ વર્ગ, તેમજ છ સાત વર્ષનાં છોકરાંઓ રસ્તાની ગોદમાં પોતાની બાદશાહી ગૂણુપાટની બિછાયત પર બિઘાડે શરીરે માત્ર લંગોટીથી પોતાની જાતને છુપાવી નિદ્રાને ખોળે પડી જતાં. આસપાસની નિર્મોલ્ય ફાનસની ભૂખરી રોશની નીચે તેઓ ધસધસાટ જઈ જતાં. સ્ત્રીવર્ગ પોતાની ખોલીમાં—ઓરડીમાં નહિ સૂતાં, બહારની સાંકડી ચાલીમાં સડેલી, કાળી, માંકડ મચ્છરની ચોકીવાળી સાદડી કે ગુણિયાની પથારીમાં પોતાના શરીર—માત્ર શરીરને આરામ આપવા સૂવાડી દેતો. ચોળી કે ધાધરાં વિના એક જ સાળુ વીંટાળી આ સ્ત્રીઓ પોતાના યૌવનને ધૂપાવવા જેમ જેમ પ્રયત્ન કરતી તેમ તેમ તો તે યૌવન સાફસાફ બિઘાડું—શરમ વિના, એમ ને એમ, જીવંત છતાંય નિર્જીવ—વહેલી સવારે આવતા શહેરના અવાજ સુધી એમ ને એમ પશ્યું રહેતું !

બહાર વિશાળ ધોરી રસ્તો !... રસ્તાપર ધમધમાટ કરતી એ વિશાળ રસ્તા પર બમેલી ગંદી ચાલીઓ અને દુકાનોનો ઉપહાસ કરતી મોટરો વહી જતી. રસ્તાની બન્ને બાજુની ફૂટપાથ પર, ફક્ત પથ્થરોથી વાળી લીધેલા નાના જમીનના ટૂંકડાઓ પર નાનકડી દુકાનો વસી ગઈ હતી. દિવસે એ ફાટેલા ગુણુપાટની ચાર શીટની છતવાળી દુકાનો બનતી અને રાતે એ છત નીકળી જઈ ઉપર વિશાળ તારલા—મઢયા આબલાની છત નીચે સૂવાની પથારી બની જતી.

કંગાલિયત, ગુનેગારી, રોગ, દર્દ, દરિદ્રતા, દગો, લબાડી, ચોરી, વહેમ, ભદ્ર અને અનેક રહસ્યનાં વિવિધ રંગી ગુલાબ એ ગલીના કીચડમાં નિશાદિન ઉગ્યા કરતાં !

અને—એ ગલીના આસોઅજવાસમાં ‘જીવન’ ધબકતું : એમ જ ધબક્યા કરતું !

[૨]

ચાલીતો રૂમ નંબર ૧૨ !...પાસેજ સંડાસ અને નળ !! કાયમ વહે જતા નળનો કંટાળાજનક પાણી પડવાનો અવાજ !.....નંબર ૧૨ ની પાસે પડેલા કચરા નાખવાના કાટ ખાઈ ગયેલા ડબ્બાની પાસે બેઠેલ એક ગલુડીઉં ! જરાક એ મોઢું થઈ ગયું છે !...એને શરીરે ખસ થઈ છે !...એ સડી ગયું છે !...એની કાંધ બગાઈ અને જીવડાંનું ધર છે.

રાતના અંધારમાં કોઈની ઠોકરે ચઢતું આ ખસ-ખાજવાળું ફૂતરું 'કાઉં...કરુરુરુર...કાઉં...કાઉં!' અવાજ કરતું અડધા વાસેલા રૂમ નંબર બારમાં ધૂસી જતું અને એક ખૂણે અંધારમાં દંટિયું વાળી પડી રહેતું.

પણ મંધરાતે અંદરની ડોશી જાગી ઊઠે છે. એને સખ્ત ઉધરસ આવે છે—ફૂતરા પર નજર રાખે છે. 'હઠ...મેલ્યા, બાહર નીકળ ?...' પણ ફૂતરું તો 'કાઉં...કાઉં!' નાં કરુણ રુદનદ્વારા જવાબ સૂણાવી ત્યાં જ પચ્યું રહે છે. ડોશી બિચારી અશક્તિને લીધે એને ત્યાં જ રહેવા દે છે.

પણ વહેલી સવારે જ પાસેના નળ પર લંગોટી પલાળીને એ ઓરડીની ડોસીનો 'દીકરો'—પાંડુ કામ પર ચાલ્યો જાય છે. ગૌરી—એ જીવાન છે !...નમણી છે !...રૂપાળી છે !... પુટડી છે !... નંબર ૧૨ની ઓરડીમાં, નળે જનાર દરેક મજદૂર જાણ્યે અજાણ્યે નજર ફેંકતો જાય છે—તેનાથી ફેંકાઈ જવાય છે :

અને પછી થોડીક પળોમાં મીસરી કરી અને પછી ચહા ! ગૌરી બીડીનાં—તંબાકુનાં પાન પર કાતર લઈ મારો ચલાવે છે. ડોસી ધરકામમાં પડેવાય છે :

પાંડુ જીવાન છે: મુંબઈ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીમાં મજદૂરી કરે છે; ગટરોની 'ગુલાબી' દુનિયામાં એની નજર તીણી બની છે: ધોરી રસ્તાની હેઠળ વહે જતાં મુંબઈનાં મળ, મૂત્ર, ગંદવાડ કીચડની એક કાળી દુનિયામાં ડોકિયું કરનાર, 'મેન-હોલ'—ગટર પરના ઢાંકણા નીચેની દુર્ગંધ મારતી એક જીવતી નરક જેવી આલમમાં ડૂબકી દેતાં એને કચવાટ થતો નથી: શહેરની સુધારાઈ તરફથી એ ગંદી ગટરોમાં, એની આસપાસ ગુલાબી રંગના 'શીનાઈલ' ની ભૂકી છાંટતો ! ગટરોમાં ડૂબકી મારતો !

એ દુબકી એને રોટી આપે છે !... સખત મજદૂરી અને પરસેવો એ ગટરમાં વહી જાય છે. પાંડુ સાંજના ઘેર આવે છે: ગૌરી, પાંડુ અને ડોસી-ખૂણામાં બેઠેલું ખસવાળું કૂતરું; એ ચાર જણ !... રૂમ નંબર બારની એ નાનકડી દુનિયા !... પાંડુ એટલું જ ઈચ્છતો કે એને બેકારી ન જડે: ગૌરી એટલું જ ઈચ્છતી કે પાંડુ સદાય એની સાથે રહ્યા કરે ! નહિતર એમને શો સંબંધ ? એક જ ગામનાં તે વતની હતાં. ડોસી એટલું જ ઈચ્છતી કે પાંડુ-એનો દીકરો ન હતો છતાંયે-વધુ સારી રીતે બધાંયને રાખે. કૂતરું એટલું જ ઈચ્છતું કે એને બહારની ઓસરીમાં બધાય ગાળો દેતાં, ઠાકરો મારતાં, એના કરતાં અહીં ઘરમાં એકાદ ખૂણામાં એને જગા મળી જતી હોવાથી રૂમ નંબર ૧૨ અને તેના માલિક સુખી રહે !

રાત્રિએ જ્યારે પાંડુ ગટરની દેખાતી ગંદકીની દુનિયા છોડી બહાર નીકળી ઘેર આવતો ત્યારે જરૂર કેંક ખાવાનું લઈ આવતો. પાનની પટ્ટી ચાવતો ચાવતો પાંડુ ઘેરે આવી, સીધો કપડાં કાઢી નળના પાણીના ધોધ નીચે બેસી જતો ત્યારે તેની સામે ગૌરી એક મેલો ટુવાલ ધરીને બિભી રહેતી : રોજ સાંજ-અને રોજ રાત-વચ્ચે નળ પરનો એ તેમનો ધંધાને લીધેનો નિયમિત કાર્યક્રમ હતો.

ઘણી વાર જ્યારે ગૌરી માટે 'લે લો !' એ તરેહવાર રેશમ કે દૂકડે !... મલમલ કે દૂકડે !... સખ ! ચાર આનેમો... 'ની ખૂમ મારનાર ફેરિયા પસેથી પાંડુ એકાદ દૂકડો ઘેર લઈ આવતો ત્યારે ડોસીને હૈયે અપૂર્વ સુખની લાગણી જાગતી ! ગૌરીના મ્હેં પર સુરેખ ગુલાબી પ્રસરી જતી-પણ કાળી ચાલીમાં એવી ગુલાબીને ઓર ખીલવાની મનાઈ હતી !

ડોસી કોઈ વાર કૂતરાને બોલાવીને કહેતી, 'તું મોટો થાજે !... ઘરમાં વહુ લાવજે !... પછી ન્હાનાં ન્હાનાં ગલુડીઆં આવશે !... કેવું સારું !...' પછી બહાર ગયેલી પોતાની દીકરી ગૌરીને ઘેર આવતાંની સાથે એનાં નયનોમાં ઊંડે ઊંડે જોયા કરતી : એક વાર ખીડીવાળાએ એની સાથે છલુકો કર્યો હતો-પાંડુને એ વાતની ખબર પડી-અને ખીજે દિવસે છલુકો કરનાર આદમી ઇસ્પીતાલમાં પડ્યો હતો. પાંડુ મ્યુનિસિપાલિટીની પોલીસની લાગવગને લીધે આખાદ બચી ગયો હતો.

રોજ પાંડુ ગટરના ગારા ખૂંદતો !...રોજ ગૌરી બીડી વાળવા માટેનાં તમાકુનાં પાન કાપ્યાં કરતી !...રોજ 'ડાશી તુકારામનાં ભજન ગાતી ભગવાનની પ્રાર્થના કરતી; રોજ એ ખસડિયું કૂતરું દૂટિયું વાળી એક ખૂણામાં પશ્યું રહેતું. રોજ રોજ એ ચાલીમાં ઉપર, નીચે, શેરીમાં મારામારી કે તુફાન થયા કરતાં !...રોજ નળ નીચે કાઈ લપસીને પડતું !...રોજ ધરબારું ઉધરાવનાર ભૈયો કો'કને ખાલી કરાવવા આવતો ને છતાંયે ભાકુત ત્યાં જ રહેતો ! રોજ કોઈ મોડી રાત્રિએ શરાબ પી દાદરા પર ફસડાઈ જતું...તુફાન કરતું !.....

રોજ એ ચાલી જવતી...શ્વાસોચ્છવાસથી જીવનના ધબકારા દેખાડતી !

[૩]

પૂણુ એક દિવસે એ માળામાં રૂમ નંબર ૧૨માં એક વધુ આદમી આવ્યો. એનું નામ દત્તારામ—એ કે એને બધાં હતુ તરીકે જ ઓળખતા.

પાંડુનો એ દૂર દૂરનો સગો થતો થતો હતો. પણ સગાના સંબંધ કરતાંયે તેમની વચ્ચેની અદ્ભુત બિરાદરીની ગાંઠ વધારે બળવાન હતી. મુંબઈમાં પહેલી જ વાર એણે કદમ માંડ્યા હતા. એણે વીજળીની ઝાકઝમાળ રોશની નહોતી દીધી. એણે સિનેમા અને ચળકતી 'નિયો લાઈટ્સ' નિહાળી ન હતી. એણે લાલ ચટકે બસ, કે સ્ટ્રીમ-લાઇનડ લેન્ડો મોટરો નહોતી જોઈ. મુંબઈએ એને અનેક જાતની તાજજીબી આપી હતી.

પણ આવતાંની સાથે જ પાંડુએ એને કામે લગાડ્યો. કામ માટે જ એ આવ્યો હતો. ગામડામાં એ દુઃખી થયો હતો. શહેરના ગંદવાડમાંથી એને આર્થિક તંદુરસ્તી મેળવવી હતી. પણ એવી તંદુરસ્તી મેળવવા, રોટી રળવા માટે એને પણ પાંડુની મીસાલ ગટરના ગારા ખૂંદવા પડતા. નાક ફાટી જાય તેવી દુર્ગન્ધ મારતી ગટર અને ગંદવાડની બીતરમાં, 'મેન-હોલ' નીચે, કચ્છરે સાંકળ બાંધી ઊતરવું પડતું. વાંસડાને ગટરમાં ફેરવવો પડતો !...ગંદકીમાં ફૂંચકી મારવી પડતી હતી. પાંડુએ એને એ શીખવી દીધું હતું.

દરરોજ સવારે પાંડુ કરતાં દત્તુ વહેલો જાગી જતો અને ઊઠતાંની સાથેજ પહેલાં એ નળ પર કાલસાની ભૂકી અને ચપટી મીઠું લઈ ઊપડી જતો. તે વેળા ગૌરી, ડોસી અને પાંડુ પણ ઊઠી જતાં. ફૂતરાએ આ નવા મહેમાનની સાથે પહેલે જ દિવસે થોડીક વારની અતડાઈ ખતાવી, સુંદર પિછાણ અને દોસ્તી જમાવી દીધી હતી એમ દેખાઈ આવતું.

અને જ્યારે મુંબઈનો ખીજો વર્ગ સુવાળા પિછાનામાં આરામથી પગો રહેતો; વહેલી સવારની હુંફાળી-ગુલાબી ઊંધમાં આરામ લેતો, ત્યારે એ ચાલીનાં અનેક જીવડાં બહારની દુનિયા પર-રસ્તા પર કીડિયારાંની પેઠે ઊભરાઈ જતાં. આઠ, નવ કે દશની પહેલાં એ બધાંય જીવડાં પ્રાણીઓ મિલમાં, ધમારતમાં, કારખાનામાં, ગોદીમાં, ખટારાની કે દાણા બંદરની ધમાલમાં ક્યાંક પરસેવો પાડવા લીન થઈ જતાં. તેમ છતાંયે એકારીનું ગાન ત્યાંથી સંભળાયા કરતું; છતાંયે ભૂખનો પહેરેગીર ગુનેગારી કે ચોરીની આલખેલ બળવ્યા કરતો; છતાંયે પાંડુ, દત્તુ જેવાને ગટરની ગોઝારી નદીનાં નીરમાં સ્નાન કરવાં પડતાં.

‘દત્તુ!...આપણા મુકાદમ દાદાને જતાં વેતજ ‘રામ રામ’ અને ધંસ્પેકટર સા’બને ‘સલામ સા’બ!’ કહી દેવાં ને પછી લંગોટી બાંધીને જે રસ્તા પર કામ ચાલતું હોય ત્યાં ‘લાલ પાટિયાં’ લગાડી ગટર ખોલવા માંડવી!’ આ રીતે પાંડુએ એને શરૂઆતમાં જિંદગીના ધંધાની વિધિ સમજાવી દીધી.

વિશાળ આસ્કાદટના રસ્તા પર કરોડપતિઓના ભાર ઊપાડી લેન્ડો ને ટુરીંગ મોટરો ચાલી જતી અને એજ રસ્તા પરના ત્રણ ‘મેન-હોલ’ ખૂલી જતાં—જે ગટરમાં સમારકામ કરવાનું હોય, જે ગટરને સાફ કરવાના મુકાદમના હુકમ હોય તે ગટરના મુખ્ય ‘મેન-હોલ’ની આગળનું એક અને પાછળનું એક-એમ ખીજા બે ‘મેન-હોલ’ના લોખંડાનાં વજનદાર ગટર-ઢાંકણાંને ખોલી નાખવામાં આવતાં. ઉપર ત્રણ વાંસડા ખોડીને એક લાલ પાટીઈ ટીંગાડવામાં આવતું. તેમાં ‘ડેન્જર’ ‘Danger’ એ શબ્દ વંચાતો. મોટરો, ગાડીઓ, ખટારાઓ, રાહદારીઓ. એ ‘ભય’થી દૂર રહી રસ્તો કાપી જતા. ફક્ત ખીજાનો ‘ભય’ દૂર કરવા,

‘ભય’ સાથે દોસ્તી કરી રોટી રળવા જતા પાંડુઓ, દુત્તુઓ અને ઈલિરામો ગટરની નીચે કામે લાગતા-જ્યાં તેમને બેકારીના ‘ભય’ સિવાય ખીજ કશાયતે ભય ડરાવી શકતો નહિ. કામ શરૂ થતું. ઇન્સ્પેક્ટર સા’બ, મુકાદમ દાદા અને હવાલદાર આવી જતા. ત્રણ ‘મેન-હોલ’ ખોલાઈ જતાં. ત્રણ જગાએ ‘ભય’નાં પાટીઆં લાગી જતાં. વચ્ચેના ‘મેન-હોલ’માં મોટા ફાનસને ઊતારવામાં આવતું. અંદરની ઝેરી હવા એ ફાનસની રોશની ખાઈ જતી. અને થોડીવાર પછી કમ્બરે સાંકળ બાંધી પાંડુ અંદર ઊતરતો. પાંડુના હાથમાં થોડીવાર પછી લાંબો વાંસડો આવતો. એ વાંસડો ગટરમાં ગોથાં ખાતા પાંડુના હાથથી-બળથી ગટરની ઊંડાઈને ધૂમી વળતો. અંદર સમારકામ થવા માંડતું. પાંડુ જ્યારે ગુંગળાતો ત્યારે તે દોરડું હલાવી ‘મદદ!’ માટેનો ઇશારો કરી દેતો. અને ઉપરવાળો ઈલિરામ એને બહાર ખેંચી લેતો. પણ હવે ઈલિરામની જગાએ દુત્તુ આવ્યો. ઈલિરામ ખીજ વિસ્તારના એક ખીજ રસ્તાની ગટર પર કામ કરતો હતો.

અને પછી તો ઘણીવાર દુત્તુ પણ ગટરમાં ઊતરતો. કમ્બરે સાંકળ બાંધી એ સડસડાટ કરતો અંદર ઊતરી જતો. તે વાંસડાને વેગ આપી ગટરને સમારતો. એ ગંધાતા પાણીની ગંગામાં પવિત્ર થવાની આશા કે નિરાશા વિના દુત્તુ અને પાંડુ બન્ને, કામ પરથી પાછા ફર્યા બાદ, સાંજે ઘેર આવી નળ નીચે બેસી જતા. હવે એક ટુવાલને બદલે એ ટુવાલ લઈને ગૌરી નળ પર બેસી રહેતી.

થાળીઓ પીરસાતી; દુત્તુ પાંડુ, ડોસી, ગૌરી અને ખૂણામાં પૂંછડી હલાવતો ફૂતરો!..... જીવનને ટકાવવા રાતના ‘પકવાન’ આરોગી લેતાં.

ગૌરીની થોળી સાડ રેશમી દૂકડો, કે બંગડીની બેચાર જોડ; દુત્તુ અને પાંડુ બન્ને માટે સિનેમાના બેલની ઉજાણી અને ઇન્ડરવેલમાં સિંગલ ચહા અને એકેક પટ્ટી પાન; અને તે વખતે ડોસીનાં ધરડાં નયનો ભવિષ્યમાં ક્યાંક ઊડે ઊડે ઊતરી જઈ કંઈક અદ્ભુત જ જોયા કરતાં. ખસવાળા ફૂતરાને હવે ખસ મટી ગઈ હતી. એની કાંધ પર બગાઈ ને જીવડાંનાં ધર ન હતાં કારણ કે એ

કૂતરો હવે બપોરનો ભાગ સામેની ચાલીમાં એના એક મિત્રનો હેવાયો થયો હતો; અને એક સાંજે કૂતરાની હિંમત છતી થઈ; રૂમ નંબર બારના કઠોડા આગળ એક નાનકડી, રૂપાળી પલ્લુ ગંદી કાંબરચીતરા પટ્ટાવાળી કૂતરીની આમડીને કૂતરો ચાટી રહ્યો હતો. નીચે કેટલાક કૂતરા ખૂબ બસી રહ્યા હતા.

[૪]

રોજ સૂરજનાં કિરણો એ ગંદી ચાલી પર પડતાં...કેલેન્ડરનાં પાનાં કપાતાં જતાં... ગટરોમાં વસતા-ગટરોમાંથી રોટી મેળવતા એ આદમીઓ, દિવાળી, હોળી, ગુડી પડવો, રામનવમીના ઉત્સવોમાંથી પસાર થતા.

અને ત્રીજા માળની રૂમ નંબર બારમાં આવ્યે દત્તુને આજે એથી વધુ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં...ઘણીવાર પાંકુને રાતપાળી પર જવું પડતું સારે ગૌરી અને દત્તુ એકલાં પડી જતાં. ડોસી રામ ભજન કરી સૂઈ જતી;

‘દત્તુ!’ ગૌરી કહેતી, ‘તારાં લીલાં ખેતરો મૂકી તું અહીં કાં આવ્યો?’

‘ગૌરી! તને ખબર નથી. ગામડામાં સુખ નથી, દુઃખ છે; મને એ ગમતું નથી. અહીં ભલે મજૂરી અને ઢસરડો છે, પણ એ ઠીક છે; તે વિના થાય પણ શું?’

‘પણ તું તે દિવસે આપણા બધાંની સાથે શીલ્મ જોવા સિનેમામાં ગયો હતો ત્યારે તો તને ગામડું યાદ આવી ગયું હતું... ખરૂંને?’

‘હા, એ તો ‘શાવકારી પાશ’માં...’ દત્તુ હજવેથી બોલ્યો.

‘તો હવે તું ગામડે નથી જ જવાનો?’ ગૌરીએ દત્તુની સામે જાડે જાડે અનિમાષ નયને જોયા કર્યું-પહેલી જ વાર, આટલા સહવાસમાં ગૌરીનાં નયનમાં દત્તુએ ધારીધારીને જોઈ લીધું...પહેલી જ વાર ગૌરીના સહવાસમાં દત્તુને કેંક અહ્ભુત માલૂમ પડ્યું...પહેલી જ વાર

હતુનાં દિવસની સપ્ત મજદૂરી અને થાક ગૌરીના આ બે ચાર મિનિટના, ન સમજાય એવા શબ્દોથી ઓગળી ગયાં ! તેની કાળી, અંધારિયામાં ચમકતી નૂરપૂર-પણુ તન્દુરસ્તીની હાડત ચલાવતી ચમકતી આંખોમાં હતુએ પહેલી જ વાર કેંક ન સમજાય એવું અહ્ભુત અને અપૂર્વ જોઈ લીધું.

અને ભોળા ભટ્ટાક હતુએ ગૌરીને કહી દીધું :

‘ગૌરી ! એમ શું જોયા કરે છે ?...હાં, જો !... આજે જ પાંડુએ તારા માટે રૂપાની કડલીઓ બનાવવા આપી...’

‘હું ? મારે માટે ?...’

‘હા ! એમાં શું નવાઈની વાત તને લાગે છે, ગૌરી ?’

‘પણુ માપ...?’

‘માપ ?...માપ તો પાંડુ કહેતો હતો કે...’...હતુએ ગૌરીના પગ પર ઝૂમી રહે તેવી કડલીઓના માપની કલ્પના, હાથ કરી તેને આંકડાદારા વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. વિચારમાં જરાક તેણે ડોક ઊંચે કરી.

‘આમ જો !...’ ગૌરીએ એકદમ હતુનો હાથ ઝાલી પોતાના પગે ફેરવી દીધો. હતુએ ગૌરીના પગને સ્પર્શી લીધો—આમ તો રોજરોજ તેઓ એક બીજા પર ઊંઘમાં—લાતો ઊડાડતાં : પણ આજે જીવનમાં પહેલી જ વાર ગોઠણ સુધી ખુલ્લા પગને અહ્ભુત રીતે સ્પર્શ કર્યાથી હતુને કેંક થયું !...તે સફાળો બેઠો થઈ ગયો. તેણે ગૌરીને કહી દીધું :

‘હાં ગૌરી !...જો આજે રાતના કદાચ પાંડુ આવશે...એટલે ચહા માટે દૂધ રાખ્યું છે ને ?’

ગૌરી એકદમ શાન્ત બની ગઈ. હતુના મુખભાવ એણે વાંચ્યા વિના મિનિટ બદલ્યો—અને પછી...‘હા...’ ગૌરીએ કહ્યું : ‘દૂધ રાખ્યું છે.’

‘ને પાંઉની સલાઈસ પણ છે ને...?’

‘હા...’

‘ગૌરી ! મને જાંઘ આવે છે...તને નથી આવતી ?...વળી પાછો ખે વાગે પાંડુ જગાડશે...!’

‘તું તારી વાત કર...મને જાંઘ આવશે સારે સૂઈ જઈશ... ચાલ...હવે...!’ ગૌરીએ લટકા કર્યો.

‘એમ કે?’—હતુએ પણ મિનનને મલકાવ્યો—‘ઠીક સારે રાતભર બેઠી રે’?.....ખીડીનાં પાન કાપતાં શું થાય છે?’

‘તું પૂછનાર કોણ?’

‘હું?’

‘હા...!’

બન્ને જણ હસી પડ્યાં!...જેરથી મુક્ત હાસ્ય એ કંગાલ કેટડીમાં ગાજી રહ્યું. નળપર ધીમોધીમો ટપક...ટપક...પાણીનો અવાજ થતો હતો...નીચે લજનમંડળી જમી હતી...તંથુરાના તાલમાં લજનિયું ગવાતું હતું...

‘બારે પાંડુરંગા ! કેહ્યાં ભેટ દેશી.....

‘ઝાલો મીં પરદેશી તુજ વિણ...

‘બારે પાંડુરંગા !...કેહ્યાં ભેટ દેશી... ?!

અને ફરી વાર ગૌરી અને હતુનાં નયન મળ્યાં...કોણ જાણે શાથી, આ વખતે બન્નેની આંખોમાં મસ્તી હતી...! બન્નેનાં નયનમાં બન્ને સમજી જાય, છતાંયે ન કહી શકાય—એવું કેંક વાંચતાં હતાં, ઉકેલતાં હતાં.

પણ અચાનક હતુએ પૂછ્યું ‘ગૌરી !...જેઈ તારો અંખોડો ? હા. તું ગાંડી છો...’

‘કેમ ?’

‘પાંડુએ મોકલેલી વેણી—ચમેલી કાં નથી પહેરી?’ હતુએ અંખોડા પર નજર કરી અને પછી કહ્યું.

‘અરે, સાઈ થયું તે તેં યાદ અપાવ્યું. હુંતો સાવ બૂલી ગઈ હતી!... આ તમાકુનાં પાન...કાતર...ને ખીડી!...’ ગૌરી બોલી—ને ઊભી થવા ગઈ...પણ વળી પાછી તે બેસી ગઈ.

‘હતુ!’

‘કાં વળી શું થયું?’

‘હતુ!’

‘ખોલને!’

‘મને.....અહં...અહં...અહં...કંટાળો...થાક લાગ્યો છે. અને ગૌરીએ આળસ મરડવા બે હાથ ઊંચા કર્યા. એનો સાળુ નીચે સરકી પડ્યો—એનું યૌવન, તસતસતા લુગડામાં બાંધેલું તેનું યૌવન, બળવો કરી અડધું બહાર નીકળી આવ્યું—ધસી આવ્યું હતું. હતુથી જાણ્યે અજાણ્યે એના પર નજર પડી...પણ એથી એને કેં થયું જ ન હોય, એ રીતે મોં ફેરવી એ ઊભો થઈ ગયો. દીવાલના ટોડલામાં પડેલી કંકુની ડાબલીની પડખે અરીસાનો ભાંગેલો ટૂકડો પડ્યો હતો, તેની પાસે જ કેળના વાસી પાંદડામાં મોગરાની ચમેલી પડી હતી. કોઈપણ જાતની લાગણી વિના—હતુએ એક આદમીની સાહજિક વૃત્તિથી—હળવે હૈયે એ વેણી લઈ લીધી... ઉપરના સુતરને તોડીને તેણે વેણી બહાર કાઢી.

‘લે...આ...પહેરી લે...લે! બાલ આતાં!’

‘ઉંહ!...તું...તું...હતુ અશી લુચ્ચેગીરી કાં કરતોસ? ઉંહ...! તુલા કાય સાંચુ મીં?’ ગૌરીની આ વાણીમાં વેદના હતી.

‘ગૌરી? ચાલ પહેરી લે—તું તારે હાથે જ—જો...આઈ હવે ભજન મંડળીમાંથી પાછાં આવતાં હશે...ચાલ જોઉં...’

પણ ગૌરીએ લટકા કર્યો.

‘તું નહિ પહેરાવ, એમ ને?’

‘એમ જ છે તો...લે...હવે’ અને ગૌરીએ પીઠ વાળી. પાતળી કમ્બર પર બંધાયેલ સાળુ અને કાછોટો ખોસેલો તેણે બરાબર જોયો: લગભગ પોણી ખુલ્લી વિશાળ ગોરી પીઠ પર એક કાળું મોટું બિન્દુ એણે દીઠું...અને ગૌરીની ગરદન પર જોયે ઊગેલા કાળા કાળા બાલો અને તે ઉપરનો મોટો અંખોડો જોઈ લીધાં. એની મસ્તી આંખોએ ધરાઈને પી લીધી. એક પળમાં હતુને શું શું થઈ ગયું, એનું એનેય બહુ

ભાન ન રહ્યું; પણ તેણે ફરી પોતાના હૃદયને સ્થિર કરી કાઠપણુ જાતની લાગણી વિના વેણી બાંધવા માંડી !.....

પણ એટલી વારમાં જ બહાર કૂતરો એની સહચરી કૂતરી સાથે તુફાને ચઢ્યો હતો...ચાલીના આંગણમાં પડી પાડોશીની પતરાંની ડોલને કૂતરાએ ધક્કાથી ઊંધી વાળી દીધી ! નીચેના લાગમાં કાંઈક ખાંસી ખાતું હતું—સંડાસ આગળ કાંઈએ ધબાકો મારી નળ પાસે પગલાં મૂક્યાં... અને ખીજી જ પળે પાછળથી રુમ નંબર બારના અડધા ખુલ્લા કમાડને ફડાકે ઊઘાડી પાંડુએ પોતાના કદમ ઉંબરમાં મૂક્યા.

‘કાં ?...નગો છો કે ?’

પાંડુની જખાન આટલું જ બોલી : એની આંખોએ એ બધું જોઈ લીધું. હતુ એના હાથવતી ગૌરીના અંબોડાપર વેણી બાંધી આપતો હતો... અને ગૌરીનો એક હાથ હતુના હાથને અડોઅડ હતો. પણ હતુએ કાંઈ પણ જાતની લાગણી બતાવી નહિ. તેણે થોડુંક હસી દીધું—હંમેશ ભાઈ આગળ—દોસ્ત આગળ મંદ હસી દેવું, એ હતુના જીવનની કલા હતી. એણે આ વખતે પણ હસી દીધું—મીઠું ! પછી થાક હોય, આરામ હોય કે ઉત્સવ હોય !...પાંડુએ એની રીત મુજબ ખલા પર હાથ મૂકી દીધો... પણ આજે પાંડુને પોતાને લાગ્યું કે હતુના એ ખલામાં કંઈક જુદી જ જાતની ભાવના હતી : જુદી જ જાતની શક્તિ હતી !...કંઈક જુદી જ જાતના આહવાનના ધબકારા સ્નાયુમાં ધબકતા હતા...કોણ જાણે, એવો અર્થ પાંડુના મને એની પાસે કરાવી લીધો—પોતે કરી લીધો.

પાંડુ એક પળ તો કંઈ બોલ્યા વિના જ, ‘આઈ નથી ?...નીચે ભજનમાં ગઈ છે !...આવશે !...’ એટલું કહીને નળ પર ચાલ્યો ગયો.

ગૌરીને બદલે હતુ હાથમાં ટુવાલ લઈ બિભો રહ્યો. કૂતરો અને કૂતરી પૂંછડાં પટપટાવતાં બન્નેની પાસે ગેલ કરવાને બદલે લાંબી જીભ કાઢીને બિલાં રહ્યાં—શ્વેત જેવાં !... અંધારિયા નળના ખૂણામાં નળમાંથી પડતા પાણીનું બેસરું સંગીત...મચ્છરોનો ગણગણાટ...કંસારીનો તીણો અવાજ...અને ઉંદર, વાંદા—જીવડાંઓની રાતની લીલા શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

પાંડુએ ધરમાં પગ મૂક્યો...એણે કહ્યું, 'હું ચહા પી આવ્યો છું-ખાધું પણુ છે! હું તો થાકી ગયો છું-'

'પણુ ખીજ શા શા ખખર?' હતુ ખોલ્યો: 'ગટર પૂરી થઈ!...હવે કાલે ક્યાં?'

'કાલે પણુ રાતપાળી છે!'

'એમ કેમ?' હતુએ પૂછ્યું.

'અરે ઇન્સ્પેક્ટર સા'બનો અરજન્ટ ઓર્ડર છે.'

'વળી ક્યાં?'

'રાજના કાળા ઘોડા આગળ-કોટમાં...મોટી મટર ખોલવાની છે. ચાર રાતદિવસનું કામ છે,' પાંડુએ જવાબ વાલ્યો.

'ત્યારે મારે આવવાનું થશે ને? હતુએ પૂછ્યું.

'કેમ નહિ?...આવવું જ પડશે.' પાંડુએ ધીમેથી કહ્યું.

'આજે જરાક ગરમી વધુ લાગે છે, નહિ?'

એકદમ વચ્ચે જ ગૌરીએ કહ્યું, 'તારું બિજાનું ચાલીમાં કરી દઉં!...લાવ, તને પંખો નાખીશ!'

'ના!...ના! ગૌરી, રહેવા દે!...આજે હું નીચે રસ્તા પર જઈશ.' પાંડુએ નીચેથી મેલો તકીઓ અને ગુણુપાટનું બિજાનું ઊપાડ્યાં-અને તે બહાર નીકળ્યો. ને-'લ્યો! આઈ પણુ આવી! કાં?...ભજન પૂરાં થઈ ગયાં...?...સૂઈ જા હવે. ગૌરી પણુ જાગે છે ને? હું તો જાઉં છું નીચે સૂવા. બહુ જ ધામ-ગરમી થાય છે.'

'ત્યારે, હુંયે આવું છું-!' હતુએ પણુ પોતાનું ઓશીકું ઊઠાવ્યું-

'લે હાલ ત્યારે'

ગૌરી બન્નેને સાથે નીચે જતા જોઈ રહી : એની પાછળ ફૂતરો પણુ પૂંછડી હલાવતો હલાવતો દાદરા સુધી ગયો. ફૂતરી ગૌરી પાસે ઊભી રહી પૂંછડી પટપટાવતી હતી. પણુ તુરત જ ત્યાં ફૂતરો પાછો આવ્યો.

એ ટૂંટિયું વાળી બહાર ખેઠા-કૂતરી નળની પાસે હંડકમાં જમી મઈ! ડાસીએ ‘હે રામા!...આતા તુય આશરા!...હે દેવા!’ના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા—

ગૌરીથી એક ઘેરો નિશ્વાસ નંખાઈ ગયો. એના હાથ એકદમ વેણી પર-અંખોડા પર-હતુના હાથે બંધાયેલી વેણી પર-પહોંચી ગયા.

એ રાત્રિએ કોણ જાણે ગૌરીને સરખી ઊંધ ન આવી!

એ રાત્રિએ પાંડુને નિદ્રા ન આવી!

એ રાત્રિએ હતુને ચેનથી સૂવા ન મળ્યું!

એ રાત્રિએ ડાસીને આખે શરીરે કળતર થયા કરી!

એ રાત્રિએ પાંચ સાત વેળા કૂતરી ધડી ધડી ઝબકીને અંધારામાં કાંકની સામે જોઈ દાંતિયાં કાઢી ભસ્મા કરતી!

[૫]

રાજના કાળા ઘોડા પાસે-મુંબઈના એ વિશાળ—મ્યુઝીઅમની આસપાસના ચાર-છ વિશાળ ઘેરી રસ્તાઓ નીચે વહી જતી, જળ્પરજસ્ત ગટરમાં સમારકામ ચાલતું હતું. આઠથી બાર ઠેકાણેથી ‘ગટર-ઢાંકણાં’—લોખંડી ‘મેન-હોલ’ ખોલી નંખાયા. દિવસના ભાગમાં ત્રિકોણ વાંસડાની ઉપર ‘ડેન્જર’ના લાલ અક્ષર રાહદારીઓને સલામતી બતાવતા—રાત્રે રાતા ફાનસ વડે ‘ભય’થી દૂર રહેવાની સીધી સૂચના મળતી. નીચે ખુલ્લી ગટરમાંથી બહાર પડતી ગટરની બદ્ધ પોતાને મળેલા વેર લેવાના મોકાનો અચ્છો લાભ ઊઠાવતી. ગટરની ગંદકીની આસપાસ રાતા રંગના કંકુ જેવા દેખાતા શીનાઈલિના પાવડરને પુષ્કળ વેરવામાં આવેલો જોવાતો. બેચાર દિવસ થતાં હતુ અને પાંડુ રાજના કાળા ઘોડાની સામેની આ ગટરના ગારા એકી સાથે મળીને ખૂંદા કરે છે—રોજ સાંજે સીધા એ લત્તાથી ખૂબ દૂર, પરેલ-ડીલાઈલ રોડ પરની કામદાર ચાલીઓની કાળા દુનિયામાં—પોતાની અસલી ભોમકામાં ચાલ્યા જાય છે—રોજ રાત્રિએ પાંડુ અને હતુ ગલીમાં દાખલ થાય કે કૂતરી એમનાં પગલાં સૂંચીને ચાલીના છેક નીચેના દાદરા આગળ, ખીજાં ખસવાળાં—ગંદાં—મેલાં કૂતરાંઓ

વચ્ચે ચર્ચા કરતા બેઠેલા કૂતરાને બસીને તેમના આવ્યાની ખબર આપી દેતી—ને તરત જ ત્રીજે માળેથી બાર નંબરની ખોલી આગળ આઈનું કે ગૌરીનું મુખકું નીચે ડોકાતું.

ગૌરીના અંબોડામાં વેણી !.....એ વાત તો હતુને જરાય યાદ નથી—પણ ગૌરી ખાતી વેળા, ખવડાવતી વેળા, અને જીવનના બીજા ધરગથ્ય પ્રસંગો દરમિયાન હતુ તરફ એવી રીતે વર્તતી જેવામાં આવતી કે પાંડુની દ્રષ્ટિમાં એથી વિચિત્રતા દાખલ થવા પામે, કદાચ પાંડુનું દિલ જ એવું બની ગયું હોય ! પહેલાંની મિસાલ જ પાંડુ હતુની સાથે છૂટથી વર્તતો પણ ઊંડે ઊંડે, બન્ને વચ્ચે કેંક અંતર હોય એમ બારીકાઈથી જોતાં લાગ્યા વિના રહે નહિ.

*

*

*

‘પાંડુ ! શીલમ સારી આવી છે !...આજે જેવા જશું ?’ હતુએ એક દિવસ પાંડુ લહેરમાં હતો ત્યારે કહ્યું.

‘હા !...આજે રાતના જશું...’

‘ને આઈ પણ...’ હતુએ પૂછ્યું.

‘બીચારી એ તો હવે ધરડી થઈ !...એનાથી—’

‘હા ! સાચું છે...’ વચ્ચે હતુએ કહી દીધું, ‘એનાથી કેમ બને ?’

‘પણ...હતુ, ગૌરી આવે તો બલે આવે...અરે ! બલેને જૂએ... એ સિનેમા !’

‘હા ! હા ! જરૂર ! એને તો ખૂબ જ મજા પડશે.’ હતુએ દેખીતી રીતે, સાફ સાફ, તન્દુરસ્ત હૈયાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો. એના ચહેરા પર સાફદિલી અને બિરાદરી, મીઠાશ અને ખડખડી ઊર્મિ દેખાતાં હતાં.

પાંડુએ એને આંખમાં અમી સાથે જોઈ લીધો.....એણે પણ તરત જ એનો જવાબ વાળ્યો, ‘હા, ગૌરી આવશે તો મજા પડશે, આજે કહી દેજે એને કે રાતે જમવાનું તૈયાર.....અને...કપડાં બરાબર પહેરી ઓઢી લે.....!’

‘જરૂર!...પેલી કડલીઓ એ પહેરી લે...ને...નવો સાળુ પણુ...’ હતુએ કહ્યું.

અને બન્ને જણુ કામે લાગી ગયા. બપોરે થોડીક પળો દરમિયાન, પાસેની એક ન્હાનકડી હોટલમાંથી એ સીંગલ ચહા મંગાવી અને પાસેની બાંધેલી ભાકરી અને ચટણી કાઢ્યાં...બન્નેએ સાથે ખાધું...હતુના હૈયે આનંદ હતો; પાંકુ પણુ આનંદ દેખાડવા પ્રયત્ન કરતો!...પણુ એ માત્ર પ્રયત્ન જ રહેતો. એનું હૈયું કાણુ જાણુ કશાથી...કોઈ આગામી ભયથી થંભી જતું એને લાગ્યું!...એને યાદ આવ્યું કે પોતે દાદરો ઊતરી આવ્યો ત્યારે નીચે જ ગલીની ગંધાતી ગટર આગળ એ બિલાડા ભારે તુફાન કરતા હતા પણ પછી એ ધૂટા પડતાં એક કાળો બિલાડો બરાબર એના રસ્તેથી આડો ઊતરી ગયો હતો. વળી એનાથી આશ્તીનાં દર્શન કરવાનું એ ભૂલી જવાયું—જો કે તદ્દન રસ્તે જ એની નાનકડી દેરડી હતી. પણુ એથી શું?...સાંજે તો સિનેમા જોવા જશું!

તે વખતે જ એણે સામેની એક આલીશાન દુકાનમાં કૂંક જોયું. હતુ તો કામે વળગી ચૂક્યો હતો. સામે બનાવટી ‘ઝોરીએન્ટ-ગ્રોસ’ સોનાનાં આભૂષણોની દુકાન હતી. અનેક જાતનાં સુશોભિત આભૂષણો કાચની બારીઓમાં—કબાટમાં મખમલ જડયા દાખડાઓમાં પડ્યાં હતાં... દુકાનમાં ખરીદી કરવા આવેલો એક પુરુષ સ્ત્રીની ગરદનના પાછળના ભાગમાંથી પણુ એક હાર પહેરાવતો હતો—એ સ્ત્રીની પીઠ ઊધાડી હતી : ખસી ગએલી સાડી જોઈ! એણે નવી રીતે કાતરેલી ચોળી જોઈ!... એમાંથી એને પીઠ વધુ પડતી સાફ દેખાતી હતી...અને એ સ્ત્રીનો અંબોડો જોયો. એ અંબોડા પર મોટી વેણી જોઈ! અને હાર પહેરાવતાં વેણી બગડતી નથી એની તપાસ કરતા સ્ત્રીના હાથને ત્યાં ફરતા જોયા...!

એણે એ સ્ત્રીની પીઠમાં ગૌરીની પીઠ, ગૌરીનું મુખકું, ગૌરીનાં નયનો દેખ્યાં!...અને એની પાસે ઉભેલા હાર પરાવનાર પુરુષમાં હતુ જોયો!...અસ...એણે મુઠ્ઠી વાળી!...એમ જ મુઠ્ઠી વાળી...કદાચ વળાઈ ગઈ! પછી જે ‘મેન-હોલ’ માં હતુ ગયો હતો, જે ગટરમાં હતુ કામ કરતો હતો ત્યાં એની નજર પડી. એક ક્ષણમાં એના હૃદયમાં કૈનું કૈં તુફાન—

—નીળળી કડાકા—ઝંઝાનિક આંધીતસ્વોનું—વાવાઝોડું...જન્મ્યાં અને શમી ગયાં...!!’ હા! કંઈ ફિક્કર નહિ!...હતુ!’ આટલું જ તે બોલ્યો. પછી તેણે આસપાસ નજર નાખી. એની આ વાત કોઈએ સાંભળી તો નહોતી ને?

એ સફળો થયો...એ જ વખતે દૂરથી દોડી આવતી મોટરકારનું ટાયર ફાટ્યું... પંચર થયું—અને તે સાથે ગળ્પનાક ધડાકો થયો!..... એની વિચારમાળા એકદમ તૂટી પડી. એણે તરત જ ખૂબ મારી,

‘હતુ!’

‘હતુ!’

‘એય દત્ત્યા! કું આહે તૂ?’

પણ હતુ ગટરની બીતરમાં હતો... હજી એક મિનિટ નહિ વીતી હોય ત્યાં તે બહાર નીકળ્યો—

‘કામ પૂરું થયું!’ હતુ બહાર આવી બોલ્યો. એને આખે શરીરે ગટરનો કાળો કાદવ ચોંટ્યો હતો. એની લંગોટી સિવાય એના શરીર પર કંઈયે નહોતું...એણે પીપમાં પડેલા પાણીમાંથી મોટા ટીનના ડોલચા વડે પાણી લઈ બે હાથ, મોં અને પછી શરીર ધોઈ નાખ્યું. પણ વચ્ચે જ પાંડુએ કહ્યું,

‘અરે ભાઈ! ઇન્સ્પેક્ટર સા’બનો હુકમ છે કે આગલી ગટરમાંયે સુધારો કરવાનો છે.’

‘એમ! ઠીક, ચાલો ત્યારે! આપણી ક્યાં ના છે?’ હતુ આગળ વધ્યો.

‘તું ત્યાં વાંસડો લઈ ઊભો રહે...હું આગળના ‘મેન—હોલ’માં ફાનસ મૂકું છું—’ પાંડુએ ફાનસ લીધું—અને તેણે આગળના ખૂલેલા ગટર—ઢાંકણની અંદર ફાનસ મૂકવા હાથ લંબાવ્યો. પછી તેણે સાદ પાડ્યો—‘સાકળ બાંધી છે ને?...લે, ઊતર અંદર! હું હમણાં જ આવીને પકડી લઉં છું!’

હતુ જેવો ગટરમાં ઊતર્યો કે તરત જ પાંડુએ આગળના ‘મેન-હોલ’માં ગટર-ઢાંકણમાં નીચે ઊતારેલું ફાનસ ઝડપથી બહાર કાઢી લીધું અને તે સાડાક દધીને હતુની કમ્મરે બાંધેલી સાંકળ પકડી બહાર ઊભો રહ્યો: અને જે ફાનસ ગટરની અંદર મોકલવું જોઈતું હતું તે તેણે ક્યાંય, સહેલાઈથી નજરે ન પડે ત્યાં મૂકી દીધું—કદાચ એનાથી એમ કરાઈ ગયું !!

આસપાસ પુષ્કળ મજદૂરો કામ કરતાં હતાં. એણે દરેક પર નજર ફેરવી...એક મિનિટ !.....બીજી મિનિટ !...રાબબાઈ ટાવરના ધડિયાળમાં સાંજના સાડા પાંચ થઈ ગયા !.....હજી થોડોક દિવસ બાકી હતો. હતુ ગટરમાં પડ્યો હતો—‘મેન-હોલ’ની અંદર !!...હેઠળ સુંવાળા લાગતા આસ્ફાલ્ટના હૈયાને કેરી ખાતી ગટરમાંની બીતરમાં કાણ જાણે ક્યાંક !...કાણ જાણે ક્યાં એ વાંસડા વડે, કચરો કાઢતો હશે !!

પાંડુએ એકદમ સાંકળ ઢીલી મૂકી દીધી. ‘મેન-હોલ’ની અંદર જનાર આદમી ભયમાં આવે તો સાંકળ હાલવા માંડતી...પણ પાંડુએ એને હાલવાની તક ન આપી...હાલતી હોય તો જણાય જ નહિ !—પાંડુએ એકદમ ખૂમ મારી:

‘ઘોંઘા! એઈ ઘોંઘા! બગ! ઈથિ’ તેણે કહ્યું ‘મી સાયબ જવળ ચાલલો...મલાં બોલવીલા આહેત!’

એ પણ ખરું હતું કે પાંચ વાગ્યે એને સાહેબે બોલાવ્યો હતો; પણ સાડા પાંચ થઈ ગયા. એ જવા ઊતાવળો થયો. એણે કેંક વિચાર કર્યો—વિચારને પડતો મૂક્યો. જેમ કોઈ સ્ત્રી આપઘાત કરવા ફૂવામાં પડતું મૂકે તેમ!

તેણે પાસે કામ કરતા બીજા એક કામદારને ખૂમ મારી:

‘બગ! ઘોંઘા!...અંદર હતુ ઊતર્યો છે! જો ધ્યાનથી સમાલીને કાળજીપૂર્વક કામ કરજે. ધશારો કરે કે સાંકળ ખેંચવા માંડજે. જો સાક્ષા! હતુને કેંક થયું છે તો...તો...તારા જનનની ખેર નથી!’

‘બર!’ એક બીજો મજદૂર ઘોંડુ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

એણે સાંકળ હાથમાં લીધી...હંડી સાંકળ...ટાઢીબોળ સાંકળ !
પાંડુએ સાંકળ ઘોંડુને સોંપી ત્યારે એનો હાથ જરાક ધૂન્યો. એનું
હેયું જરાક કંપ્યું. પણ બીજીજ પળે તે કૂલો પાણીના પીપમાં : મોંદું
ફૂબાડી, મોં ઘોઈ, કપડાં પહેરી સાહેબને મળવા ઊપડી ગયો !

[૬]

સાંજનાં કાળાં અંધારાં એ ગલીમાં પથરાયાં...ગલી અંદરની
ઝાંખી ભૂખરી બત્તીમાં તેજ પણ પૂરાઈ ગયાં. કાળી
દુનિયાનાં અસંખ્ય ઘરોમાં ઘાસલેટના દીવા જલી અંદરની દુનિયાને એનો
રંગ કાળો છે, તેની સાબિતી આપવા ઉઘળી રહ્યા. ઘર ઘરમાં ચૂલો
સળગ્યો...અને લાકડાં જલવા લાગ્યાં. ગલીના ગંદા યોગાનમાં નાગડા
છોકરાઓનાં ટોળાં રમતાં હતાં. ફાનસ હેઠળ ફૂતરાં રમતાં, લસતાં,
ટળવળતાં, દોડતાં—અને એક ખૂણામાં બે ચાર બેકારો ગંજાના પાનાની
રમત ચગાવી રહ્યા હતા.

અને સાંજ મરી ગઈ—રાત આવી ગઈ—ત્યારે જ, વખતસર,
મોંદું નહિ—પાંડુએ ગલીમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ ફૂતરાંનાં જૂથમાં એની
ઓળખીતી ફૂતરી એણે દીડી : છતાંયે એણે એના આવવાની નોંધ
ન લીધી. એણે પૂંછડી પટપટાવવા માંડી—પછી તે જીભના લપકારા
બોલાવતી વિચિત્ર રીતે ફાનસ નીચે બેસી ગઈ.

પાંડુ ચાલ્યો—એના પગમાં કાણુ જાણે ન સમજાય એટલું વજન
બંધાયું હોયને, એમ એને લાગતું હતું. સાહેબે એના પગારમાં વધારો
કરી આપ્યો હતો. શું એ વાત ખુશીની નહોતી ? છતાંયે એના હૃદય પર
જાણે સો મણનું ભારે ઘંટીનું પડ પચ્યું હોય ને, એવી રીતે દબાયેલા દિલે
એ ચાલ્યો—આગળ ! એનું દિલ પૂકારી ઊઠતું હતું—‘તે ગુન્હો કર્યો છે !
મિત્રદ્રોહ કર્યો છે !’

‘ગૌરી ! પગાર વધ્યો !...આજે રાતના સિનેમા જોવા જઈશું
ત્યારે આઈસક્રીમ પણ ખા’શું !—’ પણ એ જ વિચાર પર બીજીજ
પળે કાઈકે—એના અંતરમાંથી, કાઈકે ગોઝારા હાથ વડે ધણુનો ધડાકો

ખોલાવ્યો!...એને ધમ્મમમમ જેવો અવાજ કાનમાં ખોલતો લાગ્યો. એ સડસડાટ દાદરો ચઢવા લાગ્યો-પણ જાણે એને બહુ સમય લાગતો હોય એમ લાગ્યું-એણે ખોલવા ધમ્મચ્યું-પણ ગળે કૈંક ખાઝ્યું હોય એમ થયું. એણે ગીત લલકાર્યું...

‘જરા જપુંની ચલા માઝી બાઈ...ગ...’

‘જરા જપુંની ચલા માઝી બાઈ...ગ...’

પણ જાણે એના એ ગાયન પર, એના વિચિત્ર અવાજના ઢંગ પર કોઈક હસતું હોયને, એમ એને લાગ્યું. એણે આસપાસ નજર ફેરવી, એક વૃદ્ધ ડોસો-જે ઘણા દિવસથી માંદો હતો, એ નળની પાસે ઉલટી કરી રહ્યો હતો. એની પાસે એક ન્હાનકડી નાગી છોકરી પાણીનો લોટો લઈ બેઠી હતી.

ત્રીજો મળા! રૂમ નંબર બાર!... ખૂણામાં જીભ કાઢી ખેઠેલા ફૂતરાએ એને આવતાં દીઠો. પહેલાં તો એણે પૂંછડી પટપટાવી, પણ પછી લસવા માંડ્યું...કાણુ જાણે શા માટે? પાંડુએ એની પરવાહ ન કરી.

અંદર ગૌરી બેઠી બેઠી, ગોખમાં પડેલા અરીસાના ભાંગેલા ટુકડામાં મોંની છબી જોઈ માથું હોળતી હતી. એને આવતાંની વ્હેત જ તેણે કહ્યું:

‘પાંડુ! ક્યાં છે દત્ત?...ચાલો વહેલા થાવ!...જમવાનું તૈયાર છે.’

‘હા!...ચાલો.’

એના જવાબમાં એવું તે શું હતું કે જેનો ઘણો જ આકરો આઘાત ગૌરી પર થયો? એણે કંકુની ડાબલીમાંથી કંકુ લઈ ચાંદલો કરવાની તૈયારી કરી હતી. પણ એકાએક જ એ ડાબલી કાણુ જાણે શાથી એના હાથમાંથી પડી ગઈ! કંકુ જમીન પર-મેલી ભોંય પર બીનાશવાળી લાદી પર વેરાઈ ગયું! અને...ગૌરી ખોલી:

‘અરર!...મારું કંકુ ઢોળાઈ ગયું! હાય!...દેવા!’

પાંડુ ધબ લઈ જમીન પર ખેસી ગયો. એણે તરત જ કંકુ-વેરાયલા કંકુ ને એકઠું કરવા માંડ્યું.

‘જે ! મેં આજે નવા કમખો પહેર્યો છે...અને નવી લુગડી!’

‘હા !’

‘અને જે ! આ તું તે દિવસે બંગડી લાવેલો તે મેં આજ સુધી સાચવી રાખી છે. એ જરાક ન્હાનકડી પડે છે. પણ કેવી શાભે છે ! ખરું ને ? તને ગમે છે ?...’ પણ ગૌરીનું હૃદય જમીન પર ઢોળાઈ ગયેલા કંકુને જોઈ જરાક ખિન્ન થઈ ગયું.

‘હા !...બહુ રૂપાળી લાગે છે તું !’ પાંડુ ટૂંકમાં બોલ્યો : એના અવાજમાં ઊંભા ન્હોતી; પણ ટાઢાશ : ‘જરાક ધીરી થા !...ઉતાવળી કાં થયા કરે છે ?’

‘સિનેમા !’

પણ એટલી વારમાં તો નીચે કાલાહલ થવા માંડ્યો. બે પોલિસની આસપાસ બે ચાર મ્યુનિસિપાલિટીના માણસો, વચ્ચે ઇન્સ્પેક્ટર...અને તેની આસપાસ જાણે આખી ચાલીના આદમીઓની ઠઠ જમી હતી...એ બધામાં, રાતનો કાલાહલ !...રસ્તા પર પસાર થતી ધમધમાટ કરતી મોટર લોરીઓ !...ફરિયાઓના અવાજ...!...દૂર મદ્રાસી હોટેલમાં રેડિયોમાં ગવાતા સંગીતનો ખોખરો અવાજ !...અને આખરે ટોળાંને જોઈને છેક ભૂરાયાં થયેલાં કૂતરાઓનાં ટોળાંનો ભયંકર ભસવાનો અવાજ—આ કાલાહલને એક સનસનાટીભર્યા ગોડીરાના દેખાવ અને રૂપ આપતાં હતાં.

‘પાંડુ !...પાંડુરંગ અહીં—આ ચાલમાં છે ને ?’

‘હા...ત્રીજે માળે, રૂમ નંબર ૧૨—મેં હમણાં જ આવતો દીઠો !’ કાઠિએ જવાબ વાળ્યો : અને બધાય ઉપર ચઢી આવ્યા; રૂમ નંબર બાર આગળ ઠઠ જમી—પોલિસે બધાને વીખેરી મૂક્યા—પણ તોયે પંદર વીશ માણસો, પાડોશીઓ, ચાલીવાળા સ્ત્રી-પુરુષો અને અડધાં નાગાંપૂગાં છોકરાંનું એક ટોળું ત્યાં આ સનસનાટીની આશા આપતા ‘તમાશા’ને જોવા ઘેરે વળીને ઊભા.

ગૌરીએ એ જ વખતે કહ્યું,

‘પાંડુ ! ઝટ કર !...હતુ આપણને જરૂર મોઢું કરાવશે. મને તો કહેતો હતો કે તું તૈયાર રહેજે. વાર ન કરતી ! અમે બેય સાથે જ આવશું...પણ...તું એકલો આવ્યો !’

પાંડુ જવાબ દે તે પહેલાં તો મ્યુનિસિપાલિટીનો ઇન્સ્પેક્ટર—તેનો ઓળખીતો, જેની સાથે, જેની દેખરેખ નીચે પાંડુને કામ કરવું પડતું, તેણે ગંભીરાધથી કહ્યું :

‘ શું કરું, પાંડુ !...બહુ જોડું થયું !’

‘ શું થયું, શું છે, કહો તો ખરા ?...જલ્દી કહો !’ ગૌરી આતુરતાથી વચ્ચે બોલી.

ઇન્સ્પેક્ટરે ખીસામાં હાથ ધાલ્યો—મેલો રમાલ કહાડી કપાળ પરથી પરસેવો લૂછવા માંડ્યો.

એ જ વખતે સિપાઈના હાથમાંની, રમાલમાં વીંટાળેલ થોડીક વસ્તુઓ નીચે મૂકાઈ.

તેમાં હતી હતુની ગુલાબી રંગની પાઘડી : એના ગળામાં એ હંમેશા બાંધતો એ રૂપાનું માદળિયું : અને ડાબા હાથ પર પહેરતો તે દેશી રૂપાનું એક નક્કર કર્કું :

‘ શું ?...શું થયું ?’ શન્યમનસ્ક જેવી ડોસી બહારથી આવતાં વેત જ ઓરડીના બારણામાં ફસડાઈ પડી. ‘ શું છે ?...’ બધી વસ્તુઓ જેવા તે ઊભી થઈ—માંડમાંડ.

‘ મેન-હોલમાં, ગટરમાં અકસ્માત થયો !...હતુ ઇસ્પતાલમાં... એ...હતુ...હતુ...હવે...આ દુનિયામાંથી.....’

ઇન્સ્પેક્ટર વધુ ન બોલી શક્યો. પાંડુ અને હતુ વચ્ચેની દોસ્તીને એ સારી રીતે પીછાનતો હતો.

ગૌરી ધબ ઢાઈ જમીન પર બેસી ગઈ. એને ખબર ન પડી કે એનો અંબોડો કેમ ધૂટો પડી ગયો હતો...એનાથી કંઈ પણ વધુ બોલી શકાયું નહિ. પાંડુના ચહેરા પર ભૂત જેવી ધોળાશ પ્રસરી ગઈ.

એણે એ હાથ વચ્ચે પોતાનું મોં બીજા ન જુએ એ રીતે સંતાડી દીધું!
તે જ ક્ષણે એક ધબ્બાકા સાથે ડોસી જમીન પર ફસડાઈ.

ગૌરીનાં નયનમાં એક મોટું આંસુ નીચે વહેવાની તૈયારીમાં હતું.
પાંડુ શત્યમનસ્ક જેવો ત્યાં પડી રહ્યો.

સંડાસનાં પગથિયાં પર ફરી કોઈ અંધારામાં અથડાયું...નળમાંથી
પાણી વહેવાનો કંટાળાજનક અવાજ ફરી સંભળાવા લાગ્યો...કંસારીઓ
અને ઉંદરની લીલા ફરી શરૂ થઈ. - ફૂતરો ચોરડીમાં નહિ પણ બહાર
દૂંટિયું વાળી બેસી ગયો.

નીચે જામેલી ભજન-મંડળીમાં ધૂનની શરૂઆત થઈ હતી :

‘ભજ મના, પાંડુરંગા હરિ!

ભજ મના, પાંડુરંગા હરિ!’

૨. ‘ગુલાબની રાખ!’

આજની વિષમતા અને મિળજની ગમગીનીને બૂલાવવા માટે હું નાહકનો ગર્ધ કાલની વિષમતાને ‘સુખી પળો’ના ‘સુરમ્ય વાધા’ પહેરાવીને, સ્મૃતિનાં ખંડિયેર સાથે ખેલી રહ્યો હતો: કોણ જાણે એમાં જ માનવીના દિલને એક જાતની લિજ્જત મળી આવે છે: ગર્ધ કાલનું દુઃખ સંભારવાની કલામાં જ આજના દુઃખને હળવું બનાવવાની કલા જોનારા કેટલાક માનવીઓ જેવે તો હું નથી; પણ કોણ જાણે કોઈક નિર્બળ ક્ષણે આવી ભાવનાનો હું શિકાર બની જાઉં છું: અને એવે ટાણે મનની દિલ્લૂપા પર ગમગીનીના સૂરો છેડી દઉં છું ને છાતી પરનો ભાર હલકો કરવા નાહકના પ્રયાસો કરું છું.

ફૂટપાથ પર હું આડો પડવાની તૈયારીમાં હતો. મેં મોંમાં સિગારેટનું સળગતું ટૂંકું ‘લાવ, એક જ દમ’ મારીને ફેંકી દઉં!’ એવી હાલતમાં રાખી મૂક્યું હતું...ને ફૂટપાથની મારી ‘શાહી’, ‘મખમલ’ની પથારીમાં મેં ઝૂકાવ્યું. શહેરના મિળજને મારી આંખો મારા હૈયા સુધી પહોંચાડી જતી: સામેનું શરાબખાનું, આ બે કદમ દૂર પરનું ‘સિનેમા-હાઉસ,’ એની પાસેની પેલી બેચાર હોટેલ; મારી પાસે જ ન્યાં વિક્ટોરીઆવાળા, મજદૂરો, રખડતા ભામટાઓ, બિખારીઓ, મામુલી બેકારો ન્યાં રાતની ‘રોટી’ જમતા એ ભડિયારખાનું...એ બધું જ મારા-થાકલા દિલમાં ભૂતકાળનો નકશો ઊભો કરતાં હતાં: કોણ જાણે થાથી અત્યારે માટું મન વ્યગ્ર બનીને ક્યાંક...ક્યાંક...ફૂટપાથ પર દોડી રહેલા દ્રામના પાટાઓ પર દોડી રહ્યું હતું: ક્યાં દોડતું હતું માટું મન?

‘આરામ કરી લેવા દે, યાર!’ મેં પાસેના મમદુમિયાંને હાંક મારી—ને સિગારેટનો છેલ્લો ‘દમ’ ખેંચી ટૂંકું જમીન પર ફેંકી દીધું.

પથારીમાં પડ્યો ત્યારે બેચેનીએ ફરીવાર મને એની પાસે બોલાવવા માંડ્યું—પણ આ બેચેનીમાંથીયે લુલ્લુ લૂંટનારા મિળજને આથી વધુ ‘ગરમી’ મળી ગઈ!

મેં આંખો મીચવા માંડી ને ‘ખેચેની’ એ લુલ્કને હિંડોળે ચઢી બેસવાને મનને મોકલી આપ્યું. આ જ પળે, આ જ કમનશીબ પળે, ધણાં વર્ષો પહેલાં જ્યારે હું આજે છું એથી થોડો ‘રખડુ’ હતો ત્યારે લખેલી મારી એક ટૂંકી વાર્તાના એક મુખ્ય પાત્રે આવીને મને ઢંઢોળવા માંડ્યો.

મેં એની સામું જોયું: ‘કાણુ છો તું?’ પણ જવાબમાં મારા કાને એક ખડખડાટ, નિર્ભય, મુક્ત હાસ્ય અથડાયું—એને મેં બરાબર ઓળખી લીધો! એ જ.....મારી વાર્તામાં એને મેં ખૂબ લાડથી હાજર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો: ખટ્ટું પૂછો તો હું મારાં પાત્રો પ્રત્યે હમદર્દી દાખવવાની ખાસ ઇતિબારી નથી રાખતો: એ માટે કેટલાક વિવેચકો મને ‘નિર્દય’ ગણી કહાડે છે. પણ એમનું હૃદય જ મારી કલ્પને અમુક રીતે જોમ અને ઝોક આપી જાય છે. એ પ્રમાણે જ હું એમને જીવનના મેદાન પર રમતા કરી દઉં છું: ગુલાબી...એ પાત્રનું નામ જ મેં ગુલાબી રાખ્યું હતું:

એને મેં જ ‘કદાવર’ બનાવ્યો હતો—મેં જ એને સદાય ‘લાલ આંખવાળા આદમી’ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો કારણકે એને મેં જે માટીમાંથી ઘડ્યો હતો એ માટીમાં જ કદાવરપણાનાં અને લાલ આંખોના મિળનનાં તત્ત્વો હતાં. એના સીનામાં જે તાકાત અને નિર્ભયતાથી નિંદગી જીવવાનો જે જીસ્સો હતો એ જ એ માટીનાં સ્વાભાવિક તત્ત્વો હતાં: ફક્ત એને સામાજિક ગેરબ-સાફની સામે માથું ઊંચકતો અને તેનો સામનો કરતાં કાયદાનો શિકાર બનતો ‘આદમી’ બનાવી દીધો હતો!...

[૨]

એ ના કદાવર શરીરને, છ ફૂંટ ઊંચી પડછંદ કાયાને મારી પથારી પાસે જોઈને, એના પડછાયાને મારા પર પડતો અનુભવીને, હું જરાક ચોક્યો! એણે આવીને જ મારી બાજુએ આવેલી ગટરના મોં આગળ, મોંમાં ઠાસેલા ડબ્બા પાનના ડૂંચાની મોટી પિચકારી મારી: એના લાલ થૂંકના છાંટા મને ઊડ્યા કે નહિ, એની તો મને

તે વખતે ખબર ન રહી; પણ મારી પાસે સૂતેલા મમદુર્મિયાએ એને ધૂત્કારી કહાઓ, ‘ક્યું બે ?!’...

મેં એની સામે જરાક હસીને કહ્યું, ‘કેમ ગુલાબી !.....અત્યારે શા માટે ?.....મેં તને સળવ્યો, લગાવ્યો, બનાવ્યો એટલે વળી તું મને જ અત્યારે, આવે ટાણે સતાવવા આવ્યો ?’

‘ક્યા હય, સા’બ ?’ તેણે બે હાથ વડે પોતાની લૂંગીને ઠીક કરતાં લાપરવાહીથી જવાબ આપ્યો. એની આંખો પહેલાંની માફક જ લાલ હતી.

‘જે ! ગુલાબી !...હમણાં મારો આરામનો વખત છે : એટલે હમણાં તો ચાલ્યો જ ! પછી કોઈવાર આવજે !’

‘સા’બ !...માફ કરજો !...તમે કહો છો કે તમે મને બનાવ્યો ?...આપે મને બનાવ્યો ?’ અને તે જાણે મારી મશ્કરી કરતો હોયને તેમ જોરથી ખડખડાટ હસી પડ્યો. અને પછી આગળ ચલાવતાં તેણે ઉમેર્યું, ‘સા’બ ! તમે મને શું બનાવશો ?...મારામાં ગજબની તાકાત છે, કેટલી તાકાત છે, એનો હું અંદાજ પણ લગાવી શકતો નથી. તમારી કલમને જ પૂછી જૂઓ !...હા; તમારી કલમ મારા મિનજને આપાદ પકડી શકી, એ માટે શુક્રિયા !...’

‘તારો એ બધો લવારો બંધ કરજે !’ મેં જરાક ચીડાઈને કહ્યું—

‘પણ આમ ચીડાઈને જ વાત કરશો તો તમારાથી તમારી કલમ રીસાઈ જશે !...એટલે જરાક સાંભળો તો ખરા.’

‘પણ કોઈ બીજી વાર આવજે...હું તને ધ્યાનથી સાંભળીશ.’

પણ મારી આ ધમકીની કે મીઠા અલ્લાજની તેને કોઈપણ પરવાહ હોય, એમ મને દેખાયું નહિ ! એણે તો ફરીવાર પાનના થૂંકની એક ભયંકર પિચકારી જમીન પર ફેંકી...ને ફરીવાર પેલો મમદુર્મિયા ખીજવાઈને બોલ્યો, ‘ચલ બે યાર !...જરા, આરામ તો કરને દે; બદબખ્તકો ધંસી વખત ક્યા સૂઝા ?’

પણ એણે તો આગળ જ ચલાવ્યું : ‘એમ મિનજ બોવાથી કેમ ચાલશે, સાહેબ ?...સાંભળો, તમે મને પકડી પાડ્યો—આપાદ !...’

બરાબર છે !.....પણ તમારી કલમે મારી જિંદગીની ખુશામત કરી છે—મારા માટે નવા શબ્દો ખાસ તલાશ કરીને શોધી કહાડ્યા છે—મારી જિંદગીની એક એક સાંસ પર તમે ફૂલ વેરી દીધાં છે—ને અત્યારે તમને મારી સામું જોવાને ધુરસદ નથી?...વાહ !’

હું ચમક્યો !...આ ગુલાબી તો વળા આપાદ પીછો પકડી રહ્યો હતો—મારી વર્ષો પહેલાં લખેલી એક વાર્તાના પાત્રમાં આટલું બધું જોમ આવી ગયું હતું, એની મને અત્યારે જાણ થઈ.

મારી વાર્તાનું એક પાત્ર !...જિંદગી અને કલમનાં ચુંબનફળ !... એવો એ !...દુનિયા જેને નફરતથી પૂકારે છે, સફેદ કપડાંવાળા લોકો જેની સાથે સીધો સંબંધ રાખવામાં ગયરત સમજે છે...અને છતાંયે જેનામાં ઇન્સાનિયત ભરી છે, છતાંયે જેના કદાવર, રાક્ષસી, ભયાનક દેખાતા પડછંદ દેહમાં એક નાજુક ‘દિલ’ વસે છે, એવા એક આદમીને એકદમ ‘પિલહાઉસ’ જેવા ‘આબરુદાર’ રસ્તા પરના શરાબખાનાની ભૂખરી બત્તીની રોશની હેઠળથી મારી કલમે અજબ રીતે પકડી લીધાં હતાં. આવા બિનજવાબદાર છતાંયે જેનામાં જીવન અને જગત વચ્ચેની જવાબદારી જાણવાની બધી જ ઉત્સુકતા હતી, બધી જ શક્તિઓ હતી, એવા આદમીને મારી કલમે એક એવી જાન બક્ષી દીધી હતી કે એ આદમીની ગુલાબી મારી કલમની ગુલાબી બત્તી ગઈ હતી, એમ હું યે માનવાની ભૂલ કે પછી ભૂલરૂપ લાગતું સત્ય ગણતો હતો.

મને બરાબર યાદ છે કે એ લાલ આંખવાળા, કદાવર આદમીને કોઈ સંધરવા તૈયાર નહોતું. રસ્તા પરના લામટાઓ, મવાલીઓ અને કોઈના ખીસાને સીકતથી કાપીને ‘રોજી’ મેળવનારા લોકો એની ખુશામત કરતા, એની શેહમાં તણાઈ જતા. એનું કારણ એ જ કે તેઓ એની બેસુમાર તાકાતથી વાકીફગાર હોઈ, તેનાથી ખીતા હતાઃ ક્યારે એનો હાથ તેમના પર પડશે એને ક્યારે કોઈના હાથપગ કે મોં ભાંગીને ભૂસ્કા બની જાય, એ જાણવાની ખાસ જરૂર નહોતી.

એને કોણ આશ્રય આપે ?—કોણ સંધરે ? જેનું ધર વર્ષમાંનો ધણો ખરો વખત ‘કેદખાનું’ જ બની રહેતું; જેનો આશ્રય જ ‘જેલ’ની

હંડી ફરસબધી હતી; જેને માટે કોઈ ફૂટપાથ પર, કોઈ દુકાનના ઓટલા પર, કોઈ શરાબખાનાના બાંકડા પર, કે કોઈ છટકેલ વેશ્યાની પાછલી ગેલેરીના ભાંગેલા બાંકડા પર ‘સેજ’ બની જતી, એવા આદમીને મારી કલમ પકડી લેતી: તે તેને હેતથી બોલાવીને પાસે બેસાડી લેતી.

પણ આજે આ ગુલાબીને, લાંબા સમય પછી મેં પાછો ફરેલો જોયો ત્યારે વર્ષો પહેલાંના ગુલાબીને આંખની સામે રાખીને સરખાવી લીધો.

મારો મિનનજ જરા હંડો પડી ગયો હતો! પણ એ માટે ગુલાબીની ‘તુમાખી’ભરી વલણ જવાબદાર નહોતી: હા, એ જરાક મૂળથી જ વિચિત્ર કિસમનો આદમી હતો, એ હું બરાબર જાણતો હતો—

[૩]

પણ આજે તો હું કોઈપણ જાતના કામ વિનાનો, છતાંયે કામ શોધવાના કામથી કંટાળીને થાકી ગયો હતો. મેં મારી કલ્પનાને કહી દીધું કે એ આદમીના પડછાયાને પણ મારી નજદીક આવવા દે નહિ!...પણ કલ્પનાના ચહેરા પર ભય, ખીક, ગભરાટ આવીને ઊભાં હતાં. ગુલાબીને કોઈપણ રીતે ‘બહાર’ રહેવા દેવામાં મારી કલ્પનાને નિષ્ફળતા સાંપડી હતી, એમ મેં બરાબર જાણી લીધું.

આખરે મેં કંટાળીને મારી પથારી ઠીક કરતાં ગુલાબીની સામું જોયા વિના સાફ સાફ કહી દીધું, ‘દેખ મિયા! તું યહાંસે અબ તો ચલા જા! કલ સુબહ તુએ કુચ્છ કહેના હય, કહે દેના!... અબી તો મંચ બહોત હી...’ મેં બગાસું ખાધું ને બિસ્તર પર લોટવા પડતાં પડતાં જવાબ વાલ્યો, ‘...હી...થક ગયા હું!’

પણ એણે તો આ વિનંતીને ગણકારી જ નહિ! એણે જવાબ વાલ્યો; ‘સા’બ! મંચ જાનતા હું—આપકો તો કોઈ કામ હય હી નહિ; ઓર થક ક્યસે જાતે હો?’

એણે અત્યારસુધીમાં મારી સામે જે ‘ભાષણ’ ડહોળ્યું હતું, એ બધાને લક્ષ્યમાં લઈને મેં વિચાર કર્યો કે આ ‘મારો જ બનાવેલો આદમી’ મારો પીછો મૂકે તેમ નહોતો: એટલે હું એટલો થઈ ગયો—અને એની સામે જોવાની પરવાહ કર્યા વિના જ શબ્દો ફેંક્યા:

‘બોલ ! તારે શું કહેવું છે ?’

‘એમ ઉતાવળ કરશો તો કેમ ચાલશે, સા’બ ?’ ગુલાબીએ, ખીસ્સામાંથી સિગારેટનું પાકેટ કાઢ્યું અને તેમાંથી બે સિગારેટો કઢાડી, એમાંની એક મારી સામે ધરી—‘મેં ન છુટકે એ લઈ લીધી—અને પછી દીવાસળી કાઢી, એને સળગાવી. ગુલાબીએ પણ સિગારેટનો દમ લગાવવો શરૂ કર્યો.

મેં એને પૂછ્યું :

‘મેં તને છેલ્લેછેલ્લે ક્યાં મૂક્યો હતો ?’

તે હસી પડ્યો !.....મેં યાદની ધૂપદાનીનો દેવતા જરાક સતેજ કર્યો—ને આગળ વીતી ગએલા વખતની તસ્વીર એ ધૂપદાનીના ધૂમાડાએ મને બતાવી દીધી. સ્મૃતિના દેવતાને મેં મારા મિળનની કૂંકથી જરાક ચેતાવી દીધો ! મેં જોયું કે છેલ્લી વાર એ જોલ સળ ઉગવવા ગયો—જેમ વહુ માવતરે જાય તેમ—ત્યારે હું એને પોલિસ ‘લોક—અપ’ના દ્વાર સુધી મળ્યો હતો : એ વખતે એની ‘લાલ’ આંખો ચમકતી હતી : મોં પર મુશ્કેરાહટ હતી !

હમણાં પણ એજ ચમક એની ‘લાલ’ આંખોમાં હતી. એજ મુશ્કેરાહટ એના ચહેરા પર હતી.—પણ ફરક એટલો જ કે કાઠિવાર એ હાથ કરડી નાખતો અને દાંત કચકચાવતો ત્યારે ધણો ખોફનાક લાગતો. એની દાઢીના કાળા-કાળા બાલો ગુચ્છદાર દાઢીમાં વધી ગયા હતા અને મૂછને થોડોક વળ ચઢ્યો હતો.

‘સા’બ ! આઠ બરસ કરી જોલમેંસે દો દિન હુએ બહાર નીકલા હું—આજ ખૂબ જ ભરકે ખાના ખાયા !...’ એણે બોલવા માંડ્યું : અને પછી આસપાસ નિહાળીને, ધીમેથી નહિ પણ જોરથી, છતાંયે જાણે કોઈકે ડર હોય અને તેની પરવાહ ન કરતો હોયને—તે રીતે કહ્યું : ‘મને, હવે તો સા’બ ! પોલિસનો બિલકુલ ડર નથી...મારી આઠ વરસની જોલની કહાણી તો ‘ઠીક’ છે—પણ બે દિવસની કહાણી સાંભળી લો તો બડો અહેસાન થશે.’

[૪]

રૂતના અગિયારના ટકારા પાસેની ઇસ્પતાલના ટાવરમાં થતા મેં સાંભળ્યા : મુંબઈના સીના પર અંધારાએ કાળો ધાબળો બિછાવી દીધો હતો : પણ આજે લગભગ પૂર્ણિમા જ હતી - એટલે વાદળોમાંથી બહાર નીકળી આવતો ચાંદ, આવના લડાઈના ‘બ્લેક આઉટ’ વચ્ચે, અંધારપછેડા વચ્ચે - વર્ષો સુધી વીજળીની ઝાકઝમાક રોશનીમાં ડૂબેલા શહેર પર પોતાનું વેર વાળતો હોય અને વીજળીની બત્તીઓ ‘બ્લેક આઉટ’ની જેલમાં સપડતી હોય, તેનો ગર્વ માણીને, વેરભાવપૂર્વક પોતાની ચાંદનીને રસ્તા પર રેલાવી રહ્યો હતો. આ ચાંદના અજવાળામાં, આકાશમાં નીકળી પડેલા અસંખ્ય તારાઓ અને શહેરની બારીઓમાં કાળી બિછાતમાં ધૂપાયેલી બત્તીઓનો ટમટમતો પ્રકાશ એક જાતની ગમગીનીનું ગીત છેડી જતા હતા.

રોશની મુરઝાઈ જતી હતી - ચાંદનીના અજવાળામાં શહેરની ઇમારતના કાળા પડછાયા વચ્ચે, અવાજની દુનિયા પણ દબાયેલે પગલે ચાલતી હોયને, એમ મને લાગ્યું - તેમાં વળી જેલમાં જઈ આવેલા આ આદમીની વધી ગએલી દાઢી, એનો ઘોઘરો છતાં પહાડી અવાજ અને ભરાવદાર સીનો - એની ‘લાલ’ આંખો - એ બધાથી એક મીઠી, જેનો મને શોખ છે એવી દિલચ્ચર ધૂનરીનો મને અનુભવ કરાવી જતા.

ગુલાબીએ પોતાની વાત આગળ ચલાવતાં કહ્યું :

‘સા’બ તમને કામ નથી. હવે તમને મારી આઠ વરસની જેલની વાતમાંથી જે જાણવાનું નહિ મળે, એના કરતાં કદાચ મારા જેલમાંથી છૂટ્યા બાદના બે દિવસના જીવનમાંથી જડી આવશે - ને પછી...તમે મને જે રીતે ધડ્યો છે તેજ અદાથી ફરીવાર ક્લમથી કાગળ પર ઊતારી લેજો !તમને મારી જિંદગી નવી જ દિશા બતાવશે.’

‘ચાલ, કહે લ્યારે...’ને હું ઊભો થઈ ગયો - મેં પાસેના મમદુ હલવાઈ તરફ મોં ફેરવી કહ્યું : ‘જરા મેરે બિસ્તરકો લપેટ લેના - એર મંચ અબહી આયા...થોડાસા...યહાં, ઇનકી સાથ ચક્કર લગા કે...’

—ને હું ઊપડ્યો! મારા ખીસામાં સાડા છ આનાનું પરચુરણ હતું. મેં એને ખડખડાવી નેયું—ને પછી ગુલાબીની સામે થોડુંક અર્થભર્યું હસી કહાડ્યું.

‘કે ફિકર નહિ!...’ ગુલાબીએ મૂછપર હાથ ફેરવતાં જવાબ વાલ્યો—ને એણે પોતાના મેલા પહેરણનાં ગજવામાં હાથ નાખ્યો—એક પણ પછી તેણે મારી સામે ચલણી નોટોનાં બંડલને ધર્યું:

‘સા’બ! ઊઠાવો!...આ તમને કામ લાગશે!’

‘હું તાજુબ થઈ ગયો! મેં એકદમ એના ચહેરા પર નજર નાખી. એ ખડખડાટ હસી પડ્યો—પણ બીજી જ પળે એના ચહેરા પર એક ન સમજાય એવી કિંચિત ખેદભરી, કેંક વિચિત્ર હમદર્દીની લાગણી ચમકી રહી: એની લાલ આંખો, એનો મ્હોરો, માથા અને દાઢીના વાળોનાં ગુંછળાં વચ્ચે ખેઠેલો ચહેરો, એ લાગણી વચ્ચે નવી જ ભાવનાના દીપને જલાવીને એના દિલ પર રોશની ફેંકી રહ્યો હતો.

અમે ચાલી રહ્યા હતાં: ક્યાં?

આગળ અને આગળ: માત્ર ગુલાબી જ પોતાનો રાહ જાણતો હોય છે, એમ હું બરાબર સમજતો હતો: પણ કઈ તરફ જતા હતા, એ અત્યાર સુધી હું બરાબર, ચોક્કસ રીતે કહી શકતો નથી.

રૂપિયાની નોટોના બંડલને મેં નેયું—હું તદ્દન બેકાર તો હતો જ; પણ કેઠપણુ સ્થળેથી રૂપિયા મેળવવાની મારી ધ્રુષ્ણ અને ધરાદો તીવ્ર હતાં—છતાંયે ગુલાબીના હાથમાં પડેલા નોટોના બંડલને નેઈને જ હું થંભી ગયો હતો! કારણ કે એને જેલમાંથી બહાર આવ્યે, માત્ર બે જ દિવસ થયા હતા.

‘કેમ, સા’બ!...લો, ઊઠાવો, આ રૂપિયા તમારા જ છે: તમે જ મને જિંદગીની કિંમત બતાવી છે. એટલે આ રૂપિયા તમે લો તો કે ખોડું નહિ.’ એણે મારી સામે નેઈને થોડુંક હસી નાખતાં જવાબ વાલ્યો.

હું જાણતો હતો કે જ્યારે છેલ્લેછેલ્લે એ જેલમાં ગયો ત્યારે એણે એક વેશ્યાને ઘેર ખૂબ શરાબ પીને આવેલા એક શરીફ શેઠને ‘ઝોરતો

સાથે કેમ વર્તવું !’ એ વિષે લાપણુ આપતાં આપતાં, ગિંચકીને ખારીની બહાર ફેંકી દીધા હતા. પરિણામે શેઠને લયંકર ઈળ થઈ હતી. પણ દરમિયાન કોઈ ખીબ જ બદમાશ એના ખીસામાંથી હજારોની નોટો, તથા બદન પરનાં હીરાનાં બટનો ગિફાવી લીધાં હતાં. એ બધી ધાંધલને અને ચોરીનો આરોપ ગુલાખી પર જ આવ્યો હતો.

[૫]

હું બરાબર જાણતો હતો કે ગુલાખી કંઈ છંદેલી સ્ત્રીઓના સહવાસનો ખાસ શોખીન નહોતો. ફક્ત એ તો પહેલે માળે થતા તોફાનના અવાજોને સાંભળીને જ ઉપર ચઢી ગયો હતો. ને...ને...એ ધરમાં રહેનારી ખારીને તો એ ધણા સમયથી ઓળખતો હતો. ધણીવાર, જ્યારે ખારી બહુ જ આગ્રહ કરતી ત્યારે ખારીને ત્યાં ‘ગાણું’ સાંભળવા આવતો...ને ત્યાં બેઠા પછી ખારીના ખૂબ જ આગ્રહથી ‘ખીઅર’ની ચાર પાંચ બાટલીઓ પી નાખતો. તબિયત જરાક લહેરમાં આવી જતી; પણ એની ખૂબી તો એ હતી કે આમ જ્યારે એણે શરાબ પીધો ન હોય ત્યારે એ ‘પીધેલો’-‘છટકેલ’ ‘મવાલી’ જેવો દેખાતો; પણ જ્યારે શરાબને પેટમાં ઓળવતો ત્યારે તો એ ધણો જ ‘નીતિમાન’, ‘સદાચારી’ અને કોઈનેય ન દુલવવાના નિશ્ચયવાળો આદમી દેખાતો. આમ એના મુખડાના મ્હોરાનો જેને અભ્યાસ હોય એ જ એના મિનનજને ઓળખી શકતા.

પણ આજે એ ‘પીધેલ’ નહોતો: છતાંય એનામાં એક જાતની ઠરેલતા દેખાતી હતી, એ જરાક વિચિત્ર કહેવાય ! જેલનું જીવન તો, એના અનુભવ મુજબ આદમીને ‘આદમી’ મીટાવી દે છે. પણ ગુલાખીએ તો મને હમણાં કહ્યું તેમ : ‘સા’બ ! આ જેલ છે. એટલે જ ગુન્હેગારો-ખૂનીઓ-ડાકુઓ વધે છે. જો જેલ ન હોત, વોર્ડરો, હવાલદારો, ઇન્સ્પેક્ટરો અને સાર્જન્ટો ન હોત-એમના શરીરમાં જો ‘દિલ’ની ગેરહાજરી ન હોત તો જેલને ભરવા માટે ડાકુઓ, ગુન્હેગારો અને ખૂનીઓ પણ ન જન્મત !...આ તો મારા જેલના અનુભવની વાત છે; કસમથી કહું છું !’

એણે સિગારેટના દૂધાને જમીન પર ફેંકી દીધું—ને પાસેના નાકા પર પાનવાળાની દુકાન આવતાં તેણે વચ્ચે જ પોતાની વાતને કાપી નાખતાં કહ્યું :

‘ચલો સા’બ! પાન ખાયંગે!’

પાન ખાધા પછી અમે આગળ ચાલી રહ્યા હતા—અને હવે હું સમજ્યો કે એના પગ કઈ તરફ જતા હતા. હા; એ જ રસ્તે!... પ્લેહાઉસ...! ફેરાસ રોડ...! કામાટીપૂરા!...આંહી! અહીં જ જોખનના વેપાર ચાલે છે. માંસ અને લોહીના પીંડાઓને પિંજરામાં ગોઠવીને બેઠેલી ‘નારીઓ’ પોતાનું ‘નારીત્વ’, જેને જરૂર હોય, જેને ‘ભૂખ’ લાગી હોય, તેને વેચવા માટે બજારમાં બેસી રહી, ખરીદદાર—સોદો કરનારની ઇતેજારી કરે છે.

‘તું મને ક્યાં લઈ જાય છે?’, મેં આ લત્તાની અંદરની ઇમારતો નિહાળીને ગુલાબીને પૂછ્યું.

ગુલાબીએ મારી સાચું જોયા વિના જ, રસ્તા પરની માનવમેદની, ઇમારતોની બારીઓ—બધા તરફ હાથ ફેરવતાં જવાબ વાળ્યો:

‘સા’બ! હું ઉપદેશ આપવા માગતો નથી. ફક્ત ‘જો સચ્ચ હય’... એ જ કહી દઉં છું. આ મહોલ્લાથી તમે નફરત કરો છો?...તેમ કરવાની શરૂઆત તમે કેળવી છે શું?...સા’બ! આ જ લત્તો, આ જ ઇમારતો, એમાં રહેનારા આદમીઓ—ઓરતો તમારા લોકોની, બડા બડા માલદારોની ‘શરૂઆત’નાં પરિણામ છે...તમે જ એના પયદા કરનારા છો...ને તમને એની તરફ નફરત શા માટે?’

હું હસી પડ્યો : ‘દોસ્ત! તું મારા જ કહેલા શબ્દો પાછા મને જ કહી સૂણાવે છે? મેં જ કદાચ તને આ બધું સમજાવ્યું છે!’

‘નહિ, સા’બ! માફ કિજીએગા!...’ એ બોલ્યો: ‘યે સબ આપકી બદોલત!’

એ એકાએક અટકી ગયો: એણે મારો હાથ પકડી લીધો: ‘અ બીલ્ડિંગમાં બીજે માણે!’

‘ત્યાં?...ત્યાં કોણ છે?’

એ કંઈપણ બોલ્યો નહિ: હું એની સાથે શાન્તિથી ચાલી રહ્યો હતો. ખીજે માળ ચઢીને ત્રીજા નંબરની ઓરડીમાં અમે પ્રવેશ કર્યો.

ત્યાં સામે જ ખાટલા પર એક અતિ સુંદર સ્ત્રી બેઠી હતી: એના બાલની લટો વીખરાયેલી હતી: જાણે હમણાં જ એ સ્નાન કરી બહાર આવી હોય, એમ મને લાગ્યું.

મોટી મોટી આંખો, ગોરું બદન, ફૂલગુલાબી ચહેરો...અને થોડાક પાનના ડાઘવાળા હોઠથી તે ઓર વધુ ખૂબસૂરત લાગતી હતી.

કિનખાખના ફાટેલા કબજામાંથી એનું જોખન નિર્ભય રીતે બહાર ડોકિયાં કરતું હતું. અમને જોઈને એણે શરીર સંકોચી લીધું. તે એકદમ બેઠી થઈ ગઈ. એણે એક ફાટેલી રેશમી શાલથી પોતાના શરીરને ઢાંકી દીધું અને પડદાની પાછળ ચાલી ગઈ!

એની મેંદી રંગેલી પગની પાનીઓ મને મોગલ જમાનાની, શિશ મહાલની ખૂબસૂરત બાંદીનો ખ્યાલ આપી ગઈ. એની ચાલમાં ઉચ્છ્રંખલતાને બદલે મને શરમ, લજ્જા અને આવા સ્થળે ભાગ્યેજ જોવા મળનારી ચીજો તેમજ સાફ ખેલદિલી દેખાઈ આવતાં હતાં.

અમે ત્યાં પડેલી ભાંગેલી, હાથાવગરની ખુરશી પર બેઠા.

— ને ગુલાબીએ કહ્યું :

‘યહ હય ગુલાબ!’

‘ગુલાબ?’ મારાથી આશ્ચર્યથી બોલાઈ ગયું : ‘તું ગુલાબી અને આ ગુલાબ!.....આબાદ જોડી!.....’

— એ હસ્યો — બાલક જેવું! એની લાલ આંખો ચમકી રહી. અને એણે ખૂબ મારી :

‘અરે ગુલાબ! સા’બ કે લિયે કુચ ચાય...નાસ્તા...વગેરહ!’

‘અરે, તકલીફ રહેને દો! ઇતની રાતકો?’

[૬]

એ વાતાવરણ!...એ દુનિયા!!...પાસેની ઓરડીમાંથી ‘છુનનન છુમ છુમ! છુનનન છુમ...છુમ!...છુમ! છુમ!’ નૃત્યની અને સંગીતની રમઝટના સૂરો,...કોઈ નાજનીનના પગમાંના પાયલોનો રણકાર મારા કાનને—દિમાગને નશા ચઢાવવા તૈયારી કરતા હતા.

‘મત મારો નઝરિયાં...

હારે સૈયાં!

મત મારો નઝરિયાં.....

નઝરિયાં ચહ ક્યસી.....

લાગે કટારિયાં!

મત મારો નઝરિયાં...!

અરે! હાં!...અરે હાં!...!...

મેં આખરે ગુલાબીને કહ્યું: ‘ચા...હવે જલે આવે!... પણ મામલો શું છે?...તું તારી વાત આગળ ચલાવ!’

‘સા’બ! આ ગુલાબ! ...એને પણ તમારી ક્ષમે સમજવામાંયે તકલીફ લેવી પડશે. કેવી માસુમ ઓરત છે!’

‘પણ તારો બેટો ક્યાંથી થઈ ગયો, તેની સાથે?’ મેં પૂછ્યું.

હું એ વિસ્તારમાં રહેનારી ઘણીખરી ‘એ’ પેશાની ઓરતોને પિછાનતો હતો; પણ આ ‘ગુલાબ’ ને મેં અગાઉ ક્યાંય દીઠી નહોતી.

‘ક્યાંની છે?’ મેં પૂછ્યું.

‘સા’બ! એ તો છે ખનારસની રહેવાવાળી! એની પણ કહાણી છે—એટલેજ તો હું આપને તકલીફ આપું છું...મને જ્વલમાંથી બહાર નીકળ્યે ત્રણ ચાર દિવસ જ થયા છે. હજી મારા દાઢીબાલ પણ કેદી જેવા જ છે! મને પુરસદ ક્યાં મળે છે?...’ એણે મને ગુલાબની વાત કહેવાની શરૂઆત કરી.

‘આ ગુલાબ!...એને તમે જાણો છો ને નંબર એકાણુંવાળી મદકાએ ફસાવી હતી. એની હકીકત અખબારોમાંયે આવી ગઈ છે!...

એની પાસે પરદેશી લોકો અવારનવાર નવી નવી લાડકીઓ વેચી જાય છે—એ પ્રમાણે ગુલાબને પણ ખનારસથી ફસાવીને એક પરદેશી મુંબઈ આવ્યો હતો. એણે આ ઓરતને શાદી કરાવી આપવાનું વચન આપ્યું હતું—એ મુજબ મુંબઈના એક ‘આદમી’ જે શરીફ છે—જેનું નામ આપવા પણ ગુલાબ ના કહે છે, એની સાથે શાદી કરાવી દેવાનું નક્કી થયું—પણ પાછળથી એ પરદેશીએ જેલેલી બાળ પ્રમાણે, પેલા શરીફ આદમી પાસેથી પૈસાની રકમ પડાવી લઈને, એના જીવતા શોહર તરીકે મલ્કાના એક આદમીને ઊભો કરાવીને, પેલા શરીફ આદમીને બદનામ કરવાની ધમકી આપી હતી—ને ત્યાં પરદેશીએ ગુલાબને દગો આપી તેને મલ્કાને ત્યાં વેચી દીધી.

‘હું એ જ રાત્રિએ, જેલમાંથી સીધો છૂટીને મલ્કાને ત્યાં જ કાણ જાણે શા માટે ગયો એ જ મને ખબર નથી: કારણ કે મલ્કા મારા પર ખુશ હતી એટલે!...હું ગયો ત્યારે ગુલાબને એક ઓરડામાં બંધ કરી દેવામાં આવી હતી: એને ચાલુકનો માર પણ પડેલો હતો: એના પર ગુજરેલા સિતમની કહાણી તો કો’ક દિવસ ખુદ એને જ મોંઘેથી સાંભળી લેજો!...બધી હકીકતથી વાકીફ થઈ જશો...

‘મેં જ ગુલાબને છોડાવી: મલ્કાની ગરદન દબાવી નાખી...! કદાચ!...કદાચ!...’ એ હસ્યો...ખડખડાટ, પેટ ભરીને...‘કદાચ મલ્કા મરી ગઈ હશે!...એને એ લોકો ઇસ્પતાલમાં લઈ ગયા! પોલિસે મારી શોધ કરી હશે: મેં મલ્કાના ઘરમાં લૂંટ ચલાવી. મલ્કાના બધા જ આદમીઓ મારી તારીફના છે—મને તેઓ ‘માને’ છે. આ રૂપિયા!...’ ફરીવાર એણે નોટોનું બંડલ બહાર કહાણું...

એ જ ક્ષણે અંદરથી કિંમતી નહિ પણ સાદાં કપડાંમાં સજ્જ થઈને ગુલાબ બહાર આવી. એના હાથમાં એક મોટી તાસક હતી. એમાં ચહાના બે પાલા, બિરિકટ અને બીજી વસ્તુઓ હતી. પાસે જ એક રકાબીમાં બે ત્રણ પાન પડ્યાં હતાં.

મેં એના મુખને નિહાળી લીધું. ગુલાબના ચહેરા પર નિર્દોષતા છવાઈ હતી. જાણે આસમાનમાં ઉગેલ ચાંદ પરથી બાદલ દૂર થઈ

જાય, એમ એના માથા પરથી પાલવ જ્યારે નીચે સરકી પડ્યો ત્યારે એનું બેસુમાર સૌન્દર્ય, જોખન મને દેખાઈ ગયું.

એ ખરે જ પરમ લાવણ્યમયી સુંદરી હતી.

‘સા’બ !...ચાલો! ચહા પીઓ...આ બિસ્કિટ...’

અમે થોડીક વાતો કરી. એટલીવારમાં નીચે લોકોનું મોઢું ટોળું જમા થએલું, પુઠકળ કાલાહલ થતો મેં જોયો.

મેં બારીમાંથી જોયું તો કાઠકિ ‘વેશ્યા’ જોખનનો વ્યાપાર કરનાર સ્ત્રીનું ‘શબ’ જનાનામાં મૂકાઈ રહ્યું હતું.

‘એ કાણ ગુજરી ગયું?’

‘કાણ હતી એ?’

‘કયા નંબરમાં રહેતી હતી?’

જવાબ કે ખુલાસો ન મળ્યો. પણ ગુલાબીએ ઉતાવળ કરી. ‘સા’બ! ચાલો હવે!’ એણે મારો હાથ પકડ્યો—ને આર્જવતાથી પૂકાર્યું.

‘સા’બ! તમે મારું દિલ પીછાની ગયા! હવે...કદાચ!...હું હમણું પાછો જ્યાંથી આવ્યો છું—ત્યાં જ ચાલ્યો જાઉં તો...કેં કહેવાય નહિ!’ એના બોલવામાં દર્દ હતું. ઇન્સાનિયત હતી.

એ બોલ્યો: ‘ગુલાબ! તુમ સા’બકી સાથ ચલી જાવ!’—ને પછી મારી તરફ જોઈને એણે કહ્યું: અતિશય નમ્ર ભાવથી, ઘણી જ આર્જવતાથી: ‘સા’બ! ગુલાબ!...એ એવી ઓરત છે કે જે ઓરતના દામનની, પાક દામનની કિંમત બરાબર સમજે છે. લો! આ રૂપિયા!... બાકી બધું, થોડું ઘણું સોનું અને ઝવેરાત જે છે તે ગુલાબ પાસે છે!...’ એણે ગુલાબનો હાથ પકડી મારા તરફ ખેંચ્યો.

‘ઓહ!...ગુલાબી! તું મને શા માટે...શા માટે...વચ્ચે...?’

‘શું?...સા’બ?...તમે પણ...તમે...તમે...પણ...’

હું કેં બોલ્યો નહિ. અમે બધાં જ ગુપચુપ, શાન્તિથી, બહાર નીકળી ગયાં. ગુલાબ પણ સંકોચાયેલા શરીરે, હાથમાં કપડાંની એક પોટલી લઈ ધીમે પગલે દાદરો ઊતરી રહી હતી.

મેં વિક્ટોરીઆ ગાડીને હાક મારી.

ગુલાબને મેં અંદર બેસાડી. ગુલાબીએ નોટોનું બંડલ ગુલાબને આપી દીધું ને પછી ગાડી ચાલતાં મને કહ્યું :

‘સા’બ ! ગુલાબને રાહ પર ચઢાવી દેજો !...જેજો એ ગુલાબ મુરઝાઈ ન જાય...સલામ આલેકુમ...ખુદા હાફિઝ ! અલ્લાહ તમારી સાથ હો !...’

અને એ લાલ આંખવાળો, કદાવર આદમી-ગુલાબી વિશાળ ગલીમાં, માનવમેદની વચ્ચે ગાયબ થઈ ગયો. ગુલાબ એની સામું જોઈ રહી, દયામણી આંખોથી. પછી એ જ આંખો મારા તરફ ફરી. એક આંખમાંથી આંસુનું ટીપું ‘પડું...પડું’ કરી રહ્યું હતું.

એણે નયનો ઢાળી દીધાં...પાંપણો પટપટાવી.

માડી આગળ ચાલી...

જ્યારે અમે-હું અને ગુલાબ ગાડીમાંથી નીચે ઊતર્યા ત્યારે દૂધવાળા ભેયાની વણઝાર જતી મને દેખાઈ.

સવાર પડવાને વાર નહોતી.

મને ચોક્કસ ખાતરી હતી કે ગુલાબીને જરૂર પોલિસે પકડી લીધો હતો !!

*

*

*

હું પથારી પરથી ઊઠ્યો ત્યારે મમદુએ ખૂબ મારી : ‘સા’બ ! આજ તો ખૂબ સોયે !...કયા ખ્વાબ દેખતે થે ?...લો ! મીસ્સી કરો ! ચહા પીઓ.’

૩. ફેંકાઈ ગયેલાં—

ડિનાળાની ગરમી ભરી રાત !.....

અસ્વસ્થ દિમાગને ઠેકાણે આણુવા મેં મુંઝાઈના રસ્તાઓ ખૂંદવા ધર છોડ્યું !...અને મારા કદમ મને અહીં લઈ આવ્યા !...ઊંજળા, ડામરના વિશાળ રસ્તાઓ ! મોટર !...ટ્રામ !...લાલ ચટક બસ !... વિક્ટોરિયા !...અને માનવમેદની ! ચમકતી ' નીચો સાઈન્સ 'ની જાહેરાતો ! આસ્માનમાંથી બરાબર ન દેખાય એવી ફરતી રોશની પાથરતી શહેરની જાહેર બત્તીઓ ! ઊંજળા મ્હોલાતો !...

અને છેવટે હું એ પગથી પર આવી પહોંચ્યો ત્યાં જ મેં એને દીધું ! સિગારનું ફૂંકું !...મેં એની સામે જોયા જ કર્યું ! અને જાણે એ મારા મનની વાત પામી ગયું હોય તેમ એણે પોતાની કંગાલિયતની કથા કહેવા માંડી.

[૧]

ઊંજળા પગથીની જમણી બાજુએ આવેલી ઊંજળા ધમારતોની એક બારીમાંથી થોડાંક બીજા ' ફેંકી દેવાને લાયક ' કચરાની સાથે હુંયે ધમારતના પાછળના ભાગમાં ફેંકાઈ ગઈ !...એ પાછળનો ભાગ એટલે અમારા જેવાને ભાગે આવતી રહેવાની જગા ! શહેરની તંદુરસ્તી જાળવવા માટે એનો ઉપયોગ થતો. તેને ' ગટર ' તરીકે ઓળખવામાં આવતી ! પણ હું તો ગટરના મોં આગળ જ પડેલા કચરાના ડબ્બા ઉપર અથડાઈને ભૂલથી પગથી પર પડી ગઈ !

મારું નામ ' હવાના ' સિગાર !...સિગાર એટલે ચીફ્ટ ! એ નામે મારી કિંમત મને વખત પ્રમાણે મળ્યા કરતી : હમણાં જ થોડીવાર પહેલાં જ્યારે મારી લંબાઈ લગભગ પાંચ તસુ હતી ત્યારે જ સાહેબે મને તાજા સુંદર લાકડીઆ ડબ્બામાંથી બહાર કહાડી હતી : સાહેબના હોઠે

આઝેલા શેમ્પેઈનને ચૂમવાનો મને અવસર મળ્યો હતો : અને આજના શરખાંધીના સમયમાં મારા જેવી સિગારને સાહેબના હોઠ વચ્ચે રમતી શેમ્પેઈનની 'ખુશુ'ની મોજ માણવાનો સુવર્ણ અવસર મળી ગયો, એ એક અસાધારણ વાત નથી!...સિગારને તો સુંદર, ભારે સ્વાદિષ્ટ ખોરાક-પીણા પછી જ હોઠ પર મૂકવામાં આવતી. મારા મુખે દીવાસળી ચંપાતી એટલે હું એ આગમાંથી સાહેબને મારું હૈયું જલાવી એમના જીવનનો આનંદ આપતી.

પણ સિગારનીચે ચઢતી પડતી હોય છે ને! આગલા જમાનામાં સાહેબના હોઠ મને થોડુંક જ ફૂંકીને બહાર ફેંકી દેતા!...અને હું રસ્તાપર દૂંડું બનીને ફેંકાઈ જતી!...આજે મને સાહેબ આ રીતે બેઠકારીથી ફેંકી દેતા નથી!...આજે તો સાહેબ મારું પૂરું હૈયું જલાવીને ફૂંક ફૂંકે આનંદ ગિડાવે છે. ત્રીજો ભાગ થાય એટલે બસ!... પછી તો કચરાના ડબ્બાની સાથે મારે આવતી કાલે સવારે લંગી, ઝાડુવાળો આવે ત્યાંસુધી, લોકોની ઠોકરો ખાઈ, રાત વીતાવવી પડે!

...અને હું એક રાત્રિએ સાહેબની 'ડિનરપાર્ટી'માંથી શેમ્પેઈનની ચૂમીની ક્ષણિક મોજ માણીને બહાર ફેંકાઈ ગઈ!...કાણે જાણે મારે સારે કે ખરાબ નસીબે હું કચરાના ડબ્બાની બહાર ફસડાઈ ગઈ! મારું જલતું હૈયું થોડીવારમાં ધૂંધવાઈને ઠરી ગયું !

અને શહેરના જિગર પરથી મોટરો વહી જાય છે!...સામે તાજમહાલ હોટલમાંથી 'ટાન્ગો'ના સૂરો બહાર ધસી આવે છે. લોન્ગમાં ઇવનિંગ સૂટમાં સજ્જ થયેલ નરનારીઓ આછે સ્વરે કૂંક વાતો કરે છે. ચુરપની આંતરસ્થિતિની અણગમાભરી, ગંભીર સનસનાટીભરી ચિંતાભરી ચર્ચાઓ થાય છે!...કોઈક ખૂણામાં એકાદ આઘેડ વયની, પક્ષપાવડરથી રૂપને ઉછીનું લઈને આવેલી એકાદ યુરોપીઅન ઓરત નખરાથી સિગારેટ ચેતાવી, ખૂલ્લા પગનું પ્રદર્શન કરતી કોકની રાહમાં બેસીને આવતા જતાં લોકોને નિરખ્યા કરે છે.

ટાન્ગો!...વાલ્ટઝ!...ડાન્સ!...અને સિગારેટના ધૂમાડા! અમાદક પીણાં!...મરવા પડેલી રોશનીનાં આછાં અજવાળાં!...અને દૂર દૂર,

‘ગેઈટવે ઑફ ઈ’ડિયા’...માંથી દેખાતા સાગરની સપાટી પર તરતી સ્ટીમરોની હાર...! એમાં જલતી ઓછી ગંભીર રોશની ! ચિંતાતુર વિધવાનાં નયણાંમાં આંસુ ચમકે એવી ચમકતી બત્તીઓ ! અને દૂર દૂર આકાશી તારાઓના બેદ ઉકેલવા મથતી, આસ્માનના વાદળોને વીંધવા પ્રયાસ કરતી સર્યલાઈટોના લાંબા લાંબા લીસોટાઓ, જાણે જેલમાંથી નાસતા કેદીની તલાશમાં નીકળેલા સિપાહીઓના સમૂહની માફક પોતાનું કામ કરતા આકાશમાં ઊંચે ને ઊંચે સુધી પછાડી ખાતા !

[૨]

અને હું ‘સિગાર’ અણુમાનીતી સ્ત્રીની માફક, ચુસ્ત હિન્દુસમાજમાં તિરસ્કારને પામેલી પતિતા, કે વિધવાની માફક, રસ્તા પરના કચરાના ડબ્બાની પાસે જ !...જાણે જગતને મારી જરાયે પરવાહ ન હોયને !... હું એકલી એકલી બહાર પડી રહી !

...હજી મારો સીનો ધૂંધવાઈને ઠરી ચૂક્યો હતો એટલામાં તો સામેથી એક લંગડાતો લંગડાતો આદમી આ કચરાના ડબ્બાની પાસે આવ્યો !...જાણે મને સહારો દેવા જ આવ્યો હોયને એમ મને લાગ્યું !... હું કોણુ ?...સિગાર !...ચીરુટનું એક નાચીઝ ડૂંડું !...સાહેબે ફૂંકીને ફેંકી દીધેલું !...

એ લંગડાતો આદમીએ મને પોતાના જડા, કદરૂપા હાથની આંગળાઓ વડે ઊંચકી લીધી ! જાણે મારી ખાતરબરદાસ કરતો હોયને તેમ મારા શરીરે, પટકાવાને લીધે બાંહેલા કચરાની ધૂળને સાફ કરતો એ મને પોતાના મોં સુધી લઈ ગયો ! મને એણે ફૂંકથી સ્વચ્છ બનાવી !...પણ માત્ર હેયું તો ક્યારનુંય ઠરી ગયું હતું !...હું ! ફૂંડું જ્યાં પછડાયું હતું ત્યાં જ પડેલા ‘પોલસન બટર’ના એક ખાલી ડબ્બાને એમનું એમ રહેવા દઈ, તેના પર બાંહેલી મંકોડી અને કીડીઓની સાથે એક પણ શબ્દની અદલાબદલી કે વાતચીત કર્યા વિના લંગડાતો આવેલા આદમીની સાથે ચાલ્યું આવ્યું !

એની દાદી વધી ગઈ હતી ! એનો જમણો હાથ અડધો કપાઈ ગયો હતો !...એના શરીર પર લશ્કરી મિળજનો ખાખી કેટ હતો.

એક પગ સાવ ખલાસ થઈ ગયો હતો ! એ પગમાં એક જાડી ચંપલ હતી મેં થોડેક ગયા બાદ એને ધીમેથી કહ્યું :

દોસ્ત ! કે વાંધો નહિ !...તુંએ આનંદ કર ! પણ થોડીવાર પહેલાં જે ખોરાક, જે ડિનર, જે મોજ સાહેબને મળ્યાં છે તે તને મળ્યાં છે?... શેમ્પેઈન !...હા; મેં એની ખુશ્ખુ આજે માણી છે !...પણ દોસ્ત ! મારી એ વાત પૂરી સાંભળી લે...હું સિગાર ! હવાના-સિગાર !... મારા શરીરનો, મારાં માખાપનો, મારાં માખાપને જન્મ દેનાર ધરતીનો... અરે બધાયનો ગોરાઓને ધનરો અપાઈ ગયો છે !...અને ત્યાં તારા જેવા અનેક કાળા લોકો કાળી મજદૂરીથી અમારી માવજત કરે છે !... અમારા ભાઈભાઈને, સંતાનોને, વંશજોને ઉછેરે છે...!...મારા જેવી અનેક નવજુવાન સિગારસુન્દરીઓનો ત્યાં જન્મ થાય છે ! પણ જન્મ પહેલાં અમારા તમાકુના પાક વખતે કાળા આદમીઓ પર ચાલુક પડે છે !...કાળા આદમીની, 'નેટિવ'ની કાળી મજદૂરીમાંથી, પરસેવામાંથી, અમારી સારવાર થાય છે !...અને પછી અમને લાડ લડાવવામાં આવે છે ! ગુલામતી પાસેથી પુરેપુરું કામ લેવા માટે પેટપૂરતું ખવરાવવામાં ગોરાઓ કાચા નથી !...એ રીતે અમારાં પાંદડાંને અનેક વિધિમાંથી પસાર કરીને આખરે 'સિગાર'ના રૂપમાં મૂકે છે. મારા શરીરે કાગળનો સોનાનો પટ્ટો મૂકે છે - એમાં અમારા માલિકની કંપનીનું નામ આલેખાય છે !...પછી મારા જેવી પચ્ચીસ સિગારોની સાહેબીઓને સુંદર કાગળોથી પેક કરવામાં આવે છે ! અમે હવાઈ ન જઈએ, બીનાશથી અમારું હૈયું બેજવાળું ન બને, એવી રીતે અમને દરિયાપાર મોકલવામાં આવે છે !...ને પછી !...આજે મને ફૂંકી દઈને, ફૂંકું બનાવી આમ હડધૂત રીતે ફૂંકી દેવામાં આવી !...!

[૩]

સિગારનું ફૂંકું જરા અટકી ગયું ! મોટરના હોર્નના અવાજે લંગડા આદમીને જરાક ચમકાવી નાખ્યો ! એ આદમી પાસેની ગલીમાં આડો પડ્યો. સામે જ એક હોટલ હતી. પણ કેવી ? 'હોટેલ' નામ તો માત્ર બહાનું હતું. બહાર સળગતી ઘાસલેટની બત્તી

પર લંગડાતા આદમીની મીટ મંડાઈ હતી. એ બત્તીના અંગારામાંથી સિગારનું હૈયું ફરી ચેતાવવાની તેની તમન્ના સાફ દેખાતી હતી. ‘પણ સિગારના ટૂંકાની વાતથી પેલા લંગડાને બહુ ઝાઝી અસર ન થઈ ! એ જોરથી હસી પડ્યો ‘સિગાર !...આટલી બધી અકડાય છે શેણે ? તું બહુ દુઃખી હો; એમ મારી પાસે રોઢણાં કાં રહે છે ? તને જરાય એમ થતું નથી કે મેં મારા આ હાથપગ ક્યાં, કેવી રીતે ખોયા, તે જરાક પૂછી લઉં ?’

ફરીવાર એ હસ્યો !...હા...હા...હા...હા ! મારી વ્હાલી સિગાર !... શું મિનનજ ?...પણ હવે તો તું મારીયે વાત સાંભળ !...’

લંગડા આદમીએ સિગારનું હૈયું ચેતાવ્યું ! અને એણે એને હોઠે લગાવી ! જોરથી દમ માર્યો અને પછી પૂકાર્યું : ગભરા નહિ ! ટૂંકા ! તારી કદર મારા જેવાને જરૂર છે ! હું દરરોજ તારા જેવાં ટૂંકાંઓની તલાશમાં જ અહીં તહીં ફર્યો કરું છું ! આજે સમો ખરાબ આવ્યો છે ! પહેલાં તો લગભગ આખી સિગાર થોડીક જ ફૂંકેલી, મને આ ‘તાજ’વાળા કચરાના ડબ્બા આગળથી મળી આવતી ! પણ આજે તારા જેવાં અડધાં કે, અડધાં ઉપર જળેલાં ટૂંકાંઓ માટે હું ખુશ-કિસ્મતી માનું છું ! એમાં તારો દોષ નથી !

‘ત્યારે તું મારી સામે આમ કાં જોઈ રહે છે ?...તને મારી અદેખાઈ આવે છે ? હુંય લે, હવે તને મારી વાત કહું ? ઓગણીસસો ચૌદ-અઢારના મહાન જંગમાં હું લડી આવ્યો છું ને આ હાથપગ એ જંગના જલ્દીમને સોંપતો આવ્યો છું ! મને બદલામાં પેન્શન મળ્યું હતું ! જંગ તો ખૈદનાક છે ! ત્યાં ધન્સાનિયત નથી ! પણ પછી મારા સીનામાંથી એક જ આહ નીકળે છે : જંગ કોના માટે ? ખૂનની નદીઓ કોના માટે ? કિસ લીયે ?...ને મને જમાદાર સાહેબે ‘ફિતૂરી’ કહી જેલમાં મોકલી દીધો !...અને મારું પેન્શન રદ થઈ ગયું !’

લંગડા આદમી જોરથી હસી પડ્યો...‘હા...હા ! સિગારના ટૂંકાં, હવે હુંમ રસ્તા પર ફેંકાઈ ગયો છું...તારી ને મારી હાલતમાં બહુ તફાવત નથી !... હુંયે એક હાથ, એક પગ વિનાનો ટૂંકા જ છું ને !...

‘આજે હું બીજા માગવા મહેનત કરું છું, હા હવે તો શરમ પણ આવતી નથી ! શરમને મેં ધણી દિવસો સુધી રાખી ! પણ ભૂખે શરમને ઘટકાવી દીધી ! શરમ તો શાહુકારોની દાસી છે ને ? ખાનદાનોની ખવાસણુ છે ને ? મારા પેટે અને પેટની ભૂખે મને બીજા માગવાનો રાહ દેખાડ્યો ! પણ હવે તું ખામોશ ?’

લંગડો ત્યાં અટકી ગયો. ‘લે ! એકાદ દમ લઈ લેવા દે !’ ને ભૂખ્યાંની મિસાલ તેણે સિગારના ડૂંઠાને પોતાના બે હોઠ વચ્ચે દબાવી, ખૂબ જોસથી એક લાંબો દમ મારી લીધો ! સિગારનું હેયું હવે ઠંઠ સુધી જલી જવામાં થોડુંક જ બાકી હતું. પણ સામે જ ગલીને ખૂણે બળતી બત્તીના આછાભૂખરા અજવાળાની નીચે કેંક વિચિત્ર કૌતુક બન્યું ! કોઈક સ્ત્રી ખૂબ ખૂબ ખડખડાટ હસી રહી હતી. એના હાથમાં સિગારેટ હતી. એક એક દમ લઈ એ હસતી !

લંગડો ત્યાં ધસી આવ્યો ! શું છે ! જોવા દે !...

સામે જ એક પુરુષ ખડો હતો ! કોઈ સદામાં ખુવાર થયેલો આદમી હોય, એવો એ લાગતો હતો ! એની સામે જ એક ચોરસ નફટાઈથી હસી રહી હતી. લંગડા આદમીએ એને ઓળખી લીધી. ‘કેમ ડોલી ?’

ડોલીએ એની સામે જોયું. અને પછી જોરથી હસીને કહ્યું : ‘દેખ ! ચાર !...યે સાલે જેન્ટલમેન કહાંસે ચલે આતે હય !’

‘કયા હુઆ, ડોલી ?...’ લંગડા આદમીએ સામે ઊભેલા આદમી તરફ નજર ફેંકતાં ધીમેથી પૂછ્યું. આમ તો તે ડોલીને અવારનવાર આ રસ્તાની આસપાસની ગલીકુંચીઓમાં રાતના વખતે ‘રોમેન્સ’ની ફેરી કરતાં જોતાં !...રાત પડે એ સ્ત્રીનો પહેરો શરૂ થતો ‘રોમેન્સ’ અને ‘સાહસ’ની તપાસમાં નીકળેલા ભૂખ્યા છેલ્લપટાઉ આદમીઓને એ પોતાની લચકાતી ચાલ અને નળકતથી થોડીક ચટક પૂરી પાડતી... પણ આજે એ કેંક વિક્રી હોય એમ લાગતું હતું.

‘કયા હુઆ ડોલી ? જરા બતા દે ! ખજા કયોં હોતી હો ?’

‘ખદા કયોં?’ ડોલી તિરકારબર્ધુ હસીને તકુકી ભીડી.

‘યે! દેખો ભઈ!...ખડા જેન્ટલમેનકા ખેટા નીકલા! સાલા કહેતા હય કી અખ મેં યુદ્ધી હો ગઈ!’

‘તો પીછે?’

‘પીછે કયા?...પાંચ રૂપૈકી જગહ કહેતા હય કે અખ તો દો રૂપૈ ફૂગા!’ ડોલીએ કહ્યું.

જેને સંબોધીને ડોલીએ આ શબ્દો કહ્યા હતા તે તો ક્યારનોય ચાલ્યો ગયો હતો! ડોલીએ પોતાની અખાન બંધ નહોતી કરી; તેણે આગળ ચલાવ્યું. ‘અગલી સાલ તો વહ મેરી પીછે પીછે, ફૂતેકી તરહ શીરતા થા!...અખ મંચ યુદ્ધી હો ગઈ!’

ડોલી જમીનપર થૂંકી અને મોંમાંથી એકદમ સિગારેટના ડૂંધાને જમીન પર ફેંકી દીધું! લંગડા આદમીના હોઠ વચ્ચેની સિગાર હવે પૂરી થવા આવી હતી.

તેણે ધીમેથી કહ્યું. ‘ડોલી તુએ માલુમ હય?...હમ સખ રાસ્તેપે ફેંક દીએ ગયે હુએ હય!...તું તો મુએ પહેચાનતી હયને? દેખ! યે સિગાર...ખડી મતવાલી!...સિગારકા યે ડૂંધા! મૈને ખૂખ ખૂખ ચૂસા! અખ ફેંક દેતા હું! મંચ ભી ફેંક દિયા ગયા હું!...’

‘ઔર મંચ ભી!...’

ડોલી એકદમ જમીન પર ખેસી ગઈ. તેણે ધીમેથી પોતાની પર્સ ખોલી અને કહ્યું, ‘લંગડે, ચોકલેટ ખાયેગા? એક સોલ્જરકા મૈને ઉલ્લુ બનાકે દો રૂપિયા માર લીઆ! કયું? કેસી બની?’ અને ડોલીએ ચોકલેટ ખોલી! એની આસપાસના કાગળને રસ્તા પર ફેંક્યા!... લંગડા આદમીએ સિગારના ડૂંધાને પણ રસ્તા પર ફેંકી દીધું. અને પછી ગળાની ખખરી દૂર કરી ધીમે સાદે પૂકાર્યું: ‘દોસ્ત! સિગાર!...તુએ મંચભી ફેંક રહા હું! ..મંચભી ફેંકા ગયા હું ના?...ઔર યે ડોલી ભી!...’

અને તેણે ડોલીએ આપેલી ચોકલેટ મમળાવવા માંડી.

તાજમાં રપેનિશ ટાન્ગોની રંગત બદલી જતી રાતની સાથે તાલ દેતી આગળ વધતી હતી!

૪. જીવનની વણઝાર

હું કોણ હતો, ક્યાંથી આવતો હતો, શા માટે અહીં આવ્યો હતો, એ બધી વાતની અહીં કોઈને ખબર નહોતી; ક્યાંથી હોય ? એક તો ઝપ્પાનની તકલીફ ઊભી થતી : પુષ્ટ ભાષા કદી સાંભળેલી નહોતી. લાંબી ચોડી ધનર પહેરનારા સરહદના પહાડી પઠાણ લોકોના આ મુલકમાં મારા જેવાની હસ્તી વિચિત્ર હતી; પણ મારા સ્વભાવને લીધે મને તરત જ સગવડ મળી રહેતી. આવનાં જેત જ ગામના પટેલ જેવા ગણ્યતા જમાદાર અબ્દુલ વહીદની ખેટીની શાદી હતી. સુથારની જરૂર જ હતી : વરસાદના દિવસો હતા. તાજેતરમાં ચણેલા ધરને છાપરાંની ઉતાવળ હતી. હું સુથાર પણ હતો. કડિયો પણ હતો—કામ ચીલઝડપે આટોપી દીધું અને હું ‘અબ્દુલ કારીગર બહુ હોશિયાર છે’ એ રીતે ગામમાં મશહૂર બની ગયો હતો...

ન્યારે આફતાબની ગરમ રોશનીની હુંકમાં સરહદનું એ ગામકું આરામ લઈ ઊઠતું ત્યારે મને મારું વતન હિન્દોસ્તાં સાંભરતું—મારું દિલ્હી મને યાદ આવતું. હું શત્રુમનસ્ક જેવો વિચારઝરત અવસ્થામાં મારા બિસ્તર પર ખેસી રહેતો અને સવારની નમાઝ અદા કરી ખુદા તઆલાની પાસે દુઆ માગતો કે ફરી હિન્દોસ્તાંના દિદારની તક બક્ષે અને પછી હું એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખતો : મારા બિરાદર ને દોસ્ત આ બધું જાણતાં.

પણ આ બધું અહીં શા માટે?—મારી ગમગીની ટાળવા અહીંના એક પઠાણ જુવાને મને કહ્યું. ‘બિરાદર ! ચાલ ! આજે આપણા પૂરાણા કિલ્લાની પાછળ આમલીના ઝાડોના વનમાં પેલા કાખૂલીઓનું ટોળું આવીને પડ્યું છે—તંબુઓ નાંખી પડ્યું છે, એમના ખેલો નિહાળવા જઈએ.

પણ એ એની ભૂલ જ હતી. આજે જ સવારે ગામના દરવાજા ઉપર કાખૂલીઓની એક વણઝારે પકાવ નાખ્યો હતો. ગામમાં ખબર

પસરી ગયા કે બહાર સર્કસના ખેલાડીઓ, નાચવાવાળા, કસરતના ખેલો કરવાવાળા—જીંસી જેવા પહાડી લોકોનો સરંભમ આવી પહોંચ્યો છે. અને ગામના જમાદાર પાસે રબ માગવા તેનો માલિક આવ્યો હતો; પણ જમાદારે એને સાફ ના પાડી. ‘અમારા ગામની અંદર આવવાની સાફ મનાઈ છે—પેલો કિસ્સો—હુસીના અને રહેમાનનો—કિસ્સો આજેય બૂલાય એવો નથી...’

‘શા માટે ના પાડી?’ મેં છોતેજરીથી સવાલ કર્યો.

‘જનાબેમન ! પૂછો મા ! એ પૂરાણો કિસ્સો ફરી યાદ કરવાથી શો ફાયદો?’

‘મારે જાણવું છે. મહેરબાની કરી મને કહેશો?’

‘કિલ્લેદાર જમાલચાચા આ વાતથી બરાબર વાકેફ છે. ખુદાની મહેર હશે તો આજે મગરેબ વખતે આપણે જમાલચાચાની પાસે જઈશું અને એમની પાસેથી તમને આ વાત બરાબર સાંભળવા મળશે.’

‘ક્યારે વાત બની? હુસીના કોણ હતી? શું એ ખરેખર ખૂબસૂરત હતી? એના નામ પ્રમાણે જ? અને રહેમાન?...’

‘હુસીના કરતાં વધુ કિસ્સો રહેમાન વિષે છે...પણ...એ બધું... તમને જમાલચાચા કહેશે,’

‘તો આજે મગરેબ વખતે...’

‘ઈન્શાઅલ્લાહ!’ મારા દોસ્તે મને વચન આપ્યું.

* * *

અને જ્યારે આફતાબ દુનિયાની એક બાજુની કિનાર પર ટૂંપી જતો હતો અને ગામને છોડે આવેલી મસ્જિદને મિનારેથી મુલ્લાની યાંગ મારા કાનને મગરેબની નમાઝની યાદ આપતી હતી, ત્યારે જ ગામના કિલ્લા આગળ આવેલા બહારના યોગાનમાં તંબુઓ નાખી પડેલા ગોળબળેરિયા—જીંસી અંગકસરતના ખેલ કરવાવાળા—લોકોએ પોતાની રમત શરૂ કરી હતી.

કોઈ ગાતું હતું :

આગ દિલકી યુગ્મતી હે પાની કે છોટ્સે કહી,
શમ્મ રોતી હી રહી પરવાના જલકર મર ગયા.

જમાલયાયા લલા આદમી હતા. મારી એની સાથે ઓળખાણ સારી હતી; પણ આ વાત સાંભળવાને મોકો મળ્યો જ નહોતો. પણ આખરે મને હુસીના અને રહેમાનનો એ કિસ્સો સાંભળવાની તક મળી

[૨]

સફેદ ખાલોની દાઢીને વારંવાર પસવારતાં પસવારતાં જમાલયાયાએ પોતાની વાત શરૂ કરી ત્યારે રાત થઈ ચૂકી હતી...ગામ સુમસામ પડ્યું હતું. ફક્ત કિલ્લાની દૂર પડાવ નાખી પડેલા પહાડી લોકોના તંબુમાંથી સરી આવતા રૂબાબના* સૂરો કાન પર આવી ગાનધુનરી જમાવતા. અંધારાની અંદર નાના નાના તંબુઓની વચ્ચે જલતા અંગારની રોશનીમાં કોઈકે નાજનીનના પગનો ઢોકો સંભળાતો ત્યારે મારું દિલ તો એ નાજનીનને જોવાને ઈતિબર બનતું.

પણ જમાલયાયાએ મને વાત કહી એ વાત આમ હતી:—

ન્યારે બરાબર સાંજ પડી ગઈ હતી અને મગરેબનો વખત હતો ત્યારે જ એ લોકો પોતાની વણઝાર લઈને ગામને પાદરે આવી પહોંચ્યા. જમાદારે એમને ગામની અંદર કિલ્લાની અંદરના ચોકમાં ઉતારે. આપવાની સાફ ના પાડી હતી; કારણ કે દર વર્ષે એમના આવવાને લીધે ગામમાં તુફાન થયા વિના રહેતું જ નહિ.

અને તેથી ગામની બહાર સીમમાં તેઓએ ડેરા નાખ્યા. ત્રણ ચાર ગાડાં, બે ત્રણ ખચ્ચરો, એક પાણીદાર ઘોડો અને એક ગધેડું—તેમના પર લાદવામાં આવેલો સરસામાન—બરાબર દેખાતાં હતાં. આદમીઓમાં પાંચ સાત આદમીઓ, ત્રણ ચાર લડકીઓ, બે ત્રણ ઓરતો અને બે ચાર છોકરાં હતાં અને બીજાં જનવરોમાં બે વાંદરા અને એક બકરો: સાથે પાળેલું રીંછ અને બીજા ચારેક કૂતરાઓ હતા.

* પહાડી લોકો બળવે છે તે દિલકયા જેવું વાળંત્ર

તેઓએ ગામ બહાર જ થાણું નાખ્યું હતું. જમીન વાળીઝૂડીને સાફ કરી ત્યાં તેઓ ખેલ કરવાના હતા. કિલ્લેદારને ખબર પડી કે કસરતના અને જાદુના ખેલ કરવાવાળા આવ્યા છે; કારણ કે તેમના લોકો સામેની ટેકરીની ખીણમાં પડતા ઝરાનું પાણી ભરવા ઊતરી પડ્યા હતા: એ કિલ્લેદારે બરાબર જોયું હતું.

અને સાંજ પડતી ત્યારે રોટી પકાવવાના કામમાં લડકીઓ અને ઓરતો મશગૂલ બની જતી; સાથે મઠોં પણ તેટલી જ મદદ આપતા. પાસેથી જ વીણી લાવેલા પથ્થરોના ચૂલા બનાવી તેઓ બળતણ ચેતાવી રોટી અને ‘ખાણું’ પકાવતા અને છેક રાત્રિ સુધી બ્યારે શયનમ પડવા માંડતી ત્યાં સુધી એ તાપણી ચાલુ જ રહેતી. જમીને પરવાયો બાદ રૂબાબનાં સંગીતની લિજ્જત લૂંટતાં—અને રાત્રિની નિરવ શાન્તિમાં દિલચ્છપ ગીતોની લહેરો ઊડતી. પહાડી નાજનીનના મળામાંથી છટકતી મસ્તીભરી ચીજ કિલ્લાની દીવાલ પાર કરી ગામનાં દિલને દહીંલા ટકાર મારી દેતી: ગામના ઇશકી જવાનો એ સ્થળે ટોળે મળતા.

સૂરોને પાંખો આવતી...! નાયની જમાવટ થતી...’ ધુધરા બાજતા...! અને પછી નઝાકતની મસ્તીમાં પહાડીઓના આ જીવનની વણઝાર આરામ લેતી. તે પછી રાત્રિએ કિલ્લેદારની આલખેલ સંભળાતી અને જાહેર થતું કે મધરાત થઈ અને પછી બધાં ઊંઘી જતાં: બધે ધોર શાન્તિ છવાઈ રહેતી.

બીજો દિવસ જુમ્મેરાતનો દિન હતો. ગામના જમાદારના ખાસ હુકમથી જાદુગરો અને કસરતબાજોને ગામમાં પોતાની ઇશ્તેહાર કરવાની—એક સરખસનો દેખાવ કરવાની રજા આપવામાં આવી. પરદેશીન ખીખીઓ પડદામાંથી, બાળકો ધરમાંથી બહાર દોડી જઈને,—નવજુવાનો મૂંઝે તાવ દઈને અને જઈને કે જુવાન ઓરત અને મઠોં ‘ચાલો, જોઈએ તો ખરા!’—એ રીતે બહાર આવીને આ ‘જાદુગરો’ના—ખેલાડીઓના સર્કસને નિહાળી રહેતાં. શરૂઆતમાં જ એક મશ્કરા જેવો ખેલાડી ખચ્ચર પર સવાર થઈ ચેનચાળા કરતો આગળ વધતો. એની પાછળ બીજા લોકો

આવતા : એનાં કપડાં પણ ધ્યાન ખેંચનારાં હતાં. એની પાસે જ કાથળા જેવી ઇંજર પહેરેલો, મોંએ ચીતરામણ કરેલો એક મશ્કરા જેવો, ચાળાઓ કરતો જુવાન દેખાતો. આગળ આવનાર માણસ જ્યારે ખૂમ-બરાડા મારતો—‘આજ રાતકો—આજ શામકો કિલ્લેકી બહાર ખેલ શુરુ હોગા—’ ની બાંગ મારતો બંધ પડતો ત્યારે આ જુવાન પોતાના હાથમાંનું રણશીંગડું એટલા જોરથી બજાવતો કે બહુરાઓના કાનના પડદા પણ ખૂલી જતા. અને તે અવાજ હજી અટકે તે પહેલાં તો પાછળથી ઢોલ અને નગારાંઓ પર દાંડીઓ દણદણદણદણણણણ પડતી અને આમ આ શોરબંકાર એક જાતની સનસનાટી ઊભી કરતો.

તે પછી સહુનું ધ્યાન ખેંચનારી એક ઓરત હતી. એક ખચ્ચર પર તે સવારી કરતી હતી. એની પાછળ એક ખૂંધા જેવો લાગતો, કદાચ ખૂંધો થવા માટે તેણે ગોદડાં જેવી વસ્તુ એની પીઠ પર બાંધી હશે—તેવો એકે આદમી પણ ચેનચાળા કરી લોકોને હસાવવા પ્રયાસ કરી, લોકોને ખેલમાં આવવાનાં આમંત્રણ આપતો હતો—તે એક રીંછને દોરી વતી ખેંચી આવતો, અને રીંછ પોતાના પાછલા બે પગે ઊંચું રહી એની ડુગડુગીના અવાજની સાથે એકતાનતા સાધવા પ્રયાસ કરતું. એની પાછળ જ હાથમાં ખંજરી લઈને કંઈક ગાતી એક નવજુવાન હસીન નાજનીન દેખાતી હતી. ગામના નવજુવાનો કહેતા કે એ લડકી આ બધામાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી હતી : એની ખીલતી જવાની, એના કાળા ધુધરિયાળા બાલ, એની ધાટીલી દેહલતા અને ગુલેલાલા સમા એના બે હોઠ દિલને શાદ કરનારાં હતાં. એ ખરેખર હુસ્નપૂર હતી : સૌન્દર્ય એની ચાલમાં પણ ટપકતું હતું; એની હર અદામાં જોબન છાયું હતું ! પણ શરીર પર એનો કાપૂ અજબ હતો. એક પગે નાચ કરવામાં એ અજબ અંગકોશલ્ય દાખવતી. કાળી—કાળી કાજળરંગી આંખો અને બાલો—બુદ્ધાં એની ખાસ વિશિષ્ટતાઓ હતી. એનાં રૂપનો મીઠો શરાબ ગામના નવજુવાનો ધરાઈ ધરાઈને નયનોમાં ઠાલવતા. વળી એનાં વસ્ત્રો પણ આકર્ષક હતાં. એના જોબનની બહારમાં એનાં વસ્ત્રો ઓર મદદ કરતાં હતાં. એની પાતળી ઇંજરમાંથી એની લથબંધ જાંઘો દેખાતી; ખૂખીની વાત એ હતી કે આ નવજુવાન લડકીનું શરીર રબરની મિસાલ ઊછળતું. એ ઘોડાની પીઠ

ઉપર ફૂટકો ભારતી—એની પીઠપર થોડીક ક્ષણો નૃત્ય કરી—ફરી તેની પગલીઓ જમીન પર પડતી; પણ એની પગલીઓ જમીન પર પડવા પહેલાં ઘોડાની પાછળ આવતો એક નવજુવાન એના પગને પોતાના વિશાળ અને સશક્ત બાહુ પર ઝીલી લેતો, અને એના બે હાથને પકડીને તે નાંજનીનને જમીન પર કુદાવતો. આ જોડી ધણી જ લોકપ્રિય નીવડવાનો પૂરો સંભવ હતો; કારણ કે લોકો તેમને જોઈ તાળીઓ પાડતા—જુવાનો સીસોટીઓ વગાડતા, બચ્ચાંઓ કિલકિલાટ કરતાં: સહુ તાળીઓ પાડતાં: જઈએ આરતો પણ હસી પડતી. બુર્જ આદમીઓ ‘ઉહ! ઉહ!’ કહીને પણ થોડુંક હસી પાડતા. જુવાનો આફરીન પૂકારતા.

આ જુવાન બહુ તાકાતવાળો આદમી હોય અગર ન હોય, પણ આ લડકીને ઝીલવાની એને બહુ સારી તાલીમ મળી ગઈ હતી. બધા જુવાનોને લાગતું કે એને બદલે એ નાંજનીનને ઝીલવાનું કામ એમનું હોય તો? એણે રંગબેરંગી ટુકડાનું ધ્યાન ખેંચનારું ખમીસ પહેર્યું હતું; પણ બધાથી વધારે તાજુખીભરી અને ધ્યાન ખેંચનારી વાત એ હતી કે એના ડાબી બાજુના ખભા ઉપર એક સુંદર અને સાથે વિચિત્ર દેખાતું પંખી બેઠેલું હતું. પંખીઓમાં કાકાકૌવાઓ તો ધણી જ જાતના જોયા છે, પણ આ તો કોઈ વિચિત્ર જાત હતી. કોણ જાણે ક્યાંનો એ વતની હશે? પણ એની આંખો! એની ચાંચ હલાવવાની ઢબ, એનો રુઆબ! એની ગરદન! જાણે આદમી કરતાં સમજવાની તાકાત એનામાં વધારે હોય તેમ લાગતું.

એ પંખી ચિચિયારી પાડતું—બોલતું—કંઈક વિચિત્ર શબ્દો કહાડતું. કેટલાકો એને જોઈ વહેમાતા; કેટલાકો એને ભેદી કસુકો કહેતા. કેટલાકો એની વાણી સાથે પોતાની જિંદગીનું સૂત્ર બાંધતા. ગામડાના આ લોકો પોતાના જીવનને પંખીની સાથે જોડી દેતા, એની ઝબ્બાન અને બોલીમાંથી અર્થ કહાડતા :

ધણી વાર એ કસુકો હસી પડતો. ખડખડાટ હાસ્ય! ધણી વાર એ ચુપચાપ રહેતો અને પછી એક ક્ષણે તે કંઈક ન સમજાય એવી ભાષામાં

એ જ શબ્દો બોલતો. એના માલિકના ખભા પર એઠાં એઠાં એ કાણે કેવીય સાલ્યખી ભોગવતો હોયને તેમ તે પોતાની ઝખાન ઉચ્ચારતો.

પણ ગામની જુવાન ઓરતો તો એ પંખી કરતાં યે—કસુકા કરતાં યે એ જુવાનના ફાંકડા મુખડાને નિહાળી રહેતી. એની કાળી લમ્મર જેવી—કરીની ફાડ જેવી આંખોને નિહાળી રહેતી : જિંદગીનું લાપરવાહપણું એની આંખોમાં દેખાતું : એની પાછળ ખીજ લોકો આવતા; ગામના છોકરાઓ અને કૂતરાઓ પણ એ સરધસમાં શામીલ થતા અને આમ આખું સરધસ.થનારા ખેલોની જાહેરાત કરી ખીજે દરવાજે બહાર નીકળી જતું.

[૩]

ગામની પાછળ ટેકરીઓ આવી હતી; એ મુલક ફળદ્રુપ હતો. વનવૃક્ષની ઘટાથી એ ગામ ઘેરાયેલું હતું. આસપાસનાં દ્રાક્ષનાં ખેતરોમાં પાકતી દ્રાક્ષની આવતી ખાટી મીઠી પુશ્પ હેયાંને તાઝગી બક્ષતી હતી.

કિલ્લાની બહાર દ્રાક્ષનાં ખેતરોની હારની હાર દેખતી હતી, અને આસપાસ આંખાવાડિયાં પણ ભરચક્ર હતાં તેમજ ખીજ જંગલી ઝાડોનો પણ પાર નહોતો. આમ લીલોતરીથી જાએલા પ્રદેશનો એક ભાગ જિંદો હતો. સામે આવેલી ટેકરી પર કેટલાક શોખીનોએ ઘર બંધાવ્યાં હતાં. અને વચ્ચે આવેલી ખીણમાં વહેતો ઝરો મુસાફરો અને કાફલાવાળા માટે ઉતારા માટેની સુંદર સગવડ બની રહેતો.

ગામનાં લોકો ભોળાં અને અલ્લાહમાં—ધર્માનમાં માનનારાં લોકો હતાં. એ દિવસ પહેલાં જ એવી વાત જાણી હતી કે પેલો ‘કસુકો’ (કાકાકૌવો) તો કેઈ બેદી કસુકો છે; એ લવિષ્ય લાખી શકે છે. એની ગંરદન સુનેરી છે; એની ઝખાન ખીજ કસુકા કરતાં તદ્દન જુદી જ છે. એની બોલીમાં ખુદાઈ અવાજ છે : એની બોલીમાં બેદલરી જિંદગીની દિલસૂરી છે. અને આમ ગામ લોકમાં જુદી જુદી વાતો જાણવા માંડી હતી.

આ જાદુગરો અને ગોળબજેરિયાની ટોળીનું કામ ગામલોકને ગમ્યું. આખું યે અઠવાડિયું, ગયા જુમ્મેરાતના દિનથી માંડીને આ જુમ્મેરાત

સુધી, તો આ ખેલાડીઓના ખેલો જોવા ગામલોક પુષ્કળ એકત્ર થતું : કિલ્લાની બહાર લોકોની મેદની જામતી.

અને જ્યારે પેલી હસીન નાજનીન હુસીના નાચ કરતી, હાથમાં ખંજરી લઈને કોઈ એક ચીજ છેડતી ત્યારે તો જુવાનોનાં હૈયાં પર ધૂરી ચાલતી.

‘મઝા ક્યા દેતે હૈ અચ ચાર ! ઉન્કે બાલ ધુંધરવાલે.

મઝા ક્યા.....’

એનું નામ—હુસીના : ખરેખર એની આંખો અને જોખન; એનું રૂપ અને એની મસ્તી; ગામલોક ઉપર જાદુ ડારી ચૂક્યું હતું : કેટલાંય જુવાન જિગરોમાં એની રમત થડકો જમાવતી; એનું જોખન કેટલાંયે જુવાનોમાં મહોળખતની મીઠી ચિનગારીઓ—થોડુંક મીઠું દર્દ જમાવી દેતું. ઊંચાં સડનાં બે ઝાડે બાંધેલા તાર પર, દોરડાં પર એ ચાલતી—ખંજરી બજાવતી અને તેની નીચે ખભે કસુકો લઈને ઊભો રહેનાર રહેમાન એને જ્યારે નીચે પડતી ઝીલી લેતો ત્યારે લોકો તાળીઓથી એમના ખેલને વધાવી લેતા.

અને રહેમાન ? એ પણ પોતાના શરીરની અદ્ભુત તાકાત બતાવતો : એનું સશક્ત શરીર કોઈપણ તંદુરસ્ત પહાડી કિસાનને અદેખાઈ ઉત્પન્ન કરે તેવું હતું. જુવાન બીબીઓ પડદામાંથી એને બરાબર જોઈ લેતી : આ જુવાનની શાદી થઈ હશે ? ના, એ તો હુસીનાને જ પોતાની માથૂક—પોતાની બીબી બનાવશે.

સહુ કસરતના તરાહદાર ખેલો કરતું. વાજાંઓ વાગતાં : દોલ-નગારાં પર દાંડીઓ પડતી. શરણાઈ બજતી—કુગડુગી બાજતી : રીંછ પાછલા પગે નાચવા માંડતું, અને સંગીત પણ જોશમાં આવી જતું. લોકો મસ્તીમાં ‘મરહુબા ! આફરીન !’ પૂકારવા માંડતા અને પછી બસ ! તાળીઓનો ગડગડાટ !

અને થોડીવાર પછી હુસીના રૂબાબના તાર છેડે...અને પછી સાથે સાથે રહેમાન પોતાનો પહાડી નાચ કરી બતાવે : ઘેટાં ચરાવનારા

બરવાડનો મિનજ એની માથક રીઝાવતી હોયને તેમ પાવો બનવતી, હુસીના રહેમાન પાસે આવે...અને રંગત જામે !

અને પેલો ખૂંધિયો તો ખીખીખીખી હસી પડે...! લોકોને હસાવે !...ગોળબજેરિયાનો વડો માલિક ચાણુકના ફટાકા બોલાવે; ઘોડાઓ કુદાવે અને ખીજી રમતો કરે; જ્યારે ચોતરફ શાંતિ હોય ત્યારે બે મોટાં વિશાળ સડનાં ઝાડની સાથે મોટું દોરડું બંધાયું હોય, તે ઉપર રહેમાન આસાનીથી, જિંદગીની જાણે તે પરવાહ ન કરતો હોય, તેવી અદાથી ચાલવા માંડે : જાણે જમીન પર ચાલતો હોયને તેટલી આસાનીથી તે ચાલતો, અને બધાનાં નયનો એની ઉપર ઢળતાં : અજાયબીથી લોકો એને જોઈ રહેતાં. પછી લોકો અંદર અંદર વાતો કરતાં, ‘ રહેમાન તો હુસીનાને ચ્હાય છે. હુસીના સાથે રહેમાનનું દિલ લાગી ગયું છે : એની મહોબ્બતમાં તે ગિરફતાર છે. હુસીના રહેમાન સાથે જ શાદી કરશે ! ’

પણ આ બધા ખેલની અંદર એક ખાસ ખીજું આકર્ષણ એ હતું કે રહેમાનને ખબર ખેટલો તેનો કસુકો એની પાસે આવનાર અમુક આદમીઓ સામે અમુક જ જાતની ઝખાન ઉચ્ચારતો. લોકો કહેતા કે—માનતા કે—તેનામાં ભવિષ્યની આગાહી કરવાની તાકાત હતી અને એની વાત બરાબર સાચી પડતી. તે કહેતો :—

‘ શાદી હોગી ! ’

‘ આફરીન ! ફત્તેહ ! ફત્તેહ ! બાબા ! ’

‘ ઉહ ! હયરાન હો ગયા ! મોત આ ગઈ ! ’

ધણી વાર જ્યારે રહેમાન આનંદમાં હોય ત્યારે બોલતો હતો : ‘ આફરીન ! ફત્તેહ !...ફત્તેહ !...મહોબ્બત ! મહોબ્બત !... ’ ધણી વાર જ્યારે થાકી જાય ત્યારે, ‘ હયરાન હો ગયા ! મોત આ ગઈ ’ એમ બોલતો. ‘ બહોત મઝા આ ગઈ ! મહોબ્બત અયસી ચીજ હય... માથક !! માથક !! ’ ત્યારે કસુકો એની આ વાત બરાબર સાંભળી લેતો. પછી કોઈવાર જ્યારે કોઈની ભવિષ્યવાણી કહેતો ત્યારે પણ આવી જાતની ઝખાન ઉચ્ચારતો, પણ બે ચાર જઈએ આદમીઓ અને એક શુઝર્મ ઓરતે કાલથી ગામમાં એવી વાત ફેલાવી કે ‘ રહેમાનનો કસુકો

જે વાત કહે છે તે ખરેખર સાચી જ પડે છે. એ કમ્પુકો કાઈ ખુદાઈ કમ્પુકો છે !’

અને જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ ત્યાં મેળો વધતો ગયો. વધુ માનવમેદની જામતી ગઈ. રાત્રિએ શરાબની ધૂન ત્યાં લાગતી. ધરાનથી આવેલી શિરાઝીની સુરાહીઓ ત્યાં ખાલી થતી. શરાબની રંગતમાં જુવાન આશકો શું શું બકતા હોય તેની તેમને ખબર ક્યાંથી હોય ? એમ ધણી વાર તો શરાબમાંથી મારામારી થતી : ન્યારે હુસીના નાચ કરવા આવતી ત્યારે લોકોમાંથી શાયરીના શબ્દો બહાર પડતી. જુદી જુદી જાતના અવાજ આવતા : ‘વાહ ! દિલજની ! ખારી દિલદાર !...એક ખોસા...’

અને આમાંથી ધણીય વાર મારામારીઓ થતી અને તે ગંભીર સ્વરૂપ લેતી : આખરે ગામના જમાદારે એવું ફરમાન જાહેર કર્યું કે ભરવાડોએ તેમનાં દોરો અને ઘેટાં જલ્દી ધર તરફ વાળી લેવાં—દરવાજા વહેલા બંધ કરવામાં આવશે, બરોબર આઠ સુધી દરવાજા ખુલ્લા રહેશે—એની અંદર જે કરવું હોય તે થઈ શકશે. પછીથી દરવાજા બંધ થતાં ગમે તે બહાર રહી જશે, તેને અંદર લેવામાં નહિ આવે.

પણ તોયે કેટલાયે શોખીનો કિલ્લાની દીવાલો ચઢીને આ જલસો નિહાળતા. એથી તો તેમને વધુ રંગત આવવા લાગતી. ન્યારે ન્યારે હુસીના આવતી ત્યારે તેની આસપાસ છેલબટાઉ નવજવાનો વીટળાઈ ને ઊભા રહેતા.....

અને એક દિવસ ખુદ ગામના જમાદારનો લાણેજ સાદીક યોગ શિરાઝીના ચકચૂર નશામાં હુસીનાની સાથે હદ વગરની દિલ્લગીમાં પડ્યો. તેના દોસ્તોએ તેને અટકાવ્યો, પણ તેણે માન્યું નહિ. પછી થોડાક સિક્કાઓ તેણે એ ખેલાડીઓના માલિક તરફ ફેંક્યા અને ખોલ્યો :

‘હમારા કિસ્મત...?’

રહેમાન ત્યાં તરત જ હાજર થઈ ગયો. તેણે પોતાના કમ્પુકો સામે એક અર્થસૂચક નજર ફેંકી. કમ્પુકો કેંચે ખોલ્યો નહિ. રોજ કરતાં આજે તે કંઈક વિચિત્ર રીતે રહેમાન તરફ નિરખી રહ્યો; પછી તેણે કંઠગી રીતે

ગરદન હલાવી, પછુ આટલી વાર સુધીમાં સાદીક યોગથી રહેવાયું નહિ : તેણે રુઆબથી પૂછ્યું :

‘અય...હમારા કિસ્મત?...’

એ સાંજે રહેમાનનાં ચરમોમાં એક જાતની બેચેની સાફ સાફ દેખાતી હતી. એના સીનામાં આરામ કરતાં બેકરારી દેખાતી હતી. એનું દિલ ક્યાં હતું? અને પછી કસુકાએ એ ઝબાન ખોલી... ‘મૌત આ ગર્ભ!’

અને પછી તે વિચિત્ર રીતે ચાંચને નીચી કરી પોતાના માલિક તરફ નિહાળી રહ્યો.

સાદીક યોગ હત્યો; ખડખડાટ હસી પડ્યો : ‘હા...હા...હા...હા!... મૌત!...હમારા મૌત! ભુટ્ટી ખાત!...યે કસુકા લાયા કહાંસે?... રહેમાન! ઉલ્લુ કહીંકા?’

અને ફરી એક વાર રહેમાનની ઇચ્છાથી કસુકા બોલ્યો :

‘હયરાન હો ગયા!...મૌત આ ગર્ભ!...અને તે વખતે તો અંધ શાન્તિ ફેલાઈ ગઈ હતી, કારણ કે ગોળબજેરિયા લોકોનો આ કસુકામાં ભારે વિશ્વાસ હતો. આ વખતે બીજી વેળા કસુકા બોલતો હતો : ‘મૌત આ ગર્ભ!’ શું?...કેનું મૌત આવવાનું હતું?...’

‘તેરે કસુકેકી અયસી તયસી!’ સાદીકે જોરથી કહ્યું અને પછી તે જમીન ઉપર થુંક્યો. એના મોંમાંથી શરાબની બદબુ બહાર આવતી હતી. અને પછી થોડી વારે તેણે થોડાક બીજા સિલ્કા જમીન પર ફેંક્યા, ‘રહેમાન! તીસરી દેઈ પૂછતા હું! તેરા કસુકા ક્યા ખતોતા હય?’

પછુ રહેમાન ખુદ અંખવાણો પડી ગયો હતો. એની સારી જિંદગીમાં કસુકાને આટલી ચીવટાઈથી, આટલી ગંભીરાઈથી ‘મૌત આ ગર્ભ!’ કહેતાં સાંભળ્યો નહોતો. તે પોતે મર્દ જેવો મર્દ વહેમથી ડહાઈ ગયો. તેણે અંખાઈ ગએલા ચહેરાથી જવાબ વાલ્યો :

‘ચુપ કરો અબ!...તુમારી મૌત આ ગર્ભ સમજો!...યે ઇદ કે પહેલે...કસુકા કબી ભુઠ નહિ કહેતા!’

અને ઇદને કેટલા દિવસની વાર હતી ?

[૪]

અને કોણ જાણે કે કેમ ખીજે દિવસે આ વાતની ખબર દરેકને કાને પહોંચી ગઈ. જમાદારના બાણેજ સાદીક યેગના બવિધમાં મોત જલ્દી છે?...અને એ રાત આવી! કોણ જાણે તે વખતે શરાબ વધુ પ્રમાણમાં પીવાયો હશે કે મસ્તીનું બાન તેને રહ્યું નહિ!...હુસીના નાયતી હતી, રહેમાન ઝીલતો હતો—રીંછ કુગડુગીના અવાજ પ્રમાણે તાલસર નાયતું હતું—અને ફરી હુસીના નાયવા આવી...અને પછી...

‘દિલ્દાર!...’ સાદીકે એકાએક એનો હાથ પકડી લીધો. ભરી મહેફિલમાં આ પહેલી જ વખત બનતું હતું—સબાના માલિકે ચાણુકને એક જખ્ખર ફટાકો હવામાં ખોલાવ્યો. રીંછ નાયતું જ રહ્યું—ચારે દિશાની મશાલો સળગતી જ રહી હતી. દૂર દૂર માણસોના ઓળા વધુ લાંબા લાંબા થતા હતા.

‘દિલ્દાર!...’ ખીજી વખત સાદીક યેગે શરાબી ઝખ્ખાન ખોલી—આ વખતે પણ એના મોંમાંથી શરાબની—નાક ફાડી નાખે એવી બદ્દલુ બહાર આવતી હતી.

એની ધ્રુજતી આંગળીઓ હુસીનાના ધૂટી ગયેલા હાથને પકડવા મથી રહી. પણ ખીજી જ ક્ષણે વાધની માફક છલાંગ મારી રહેમાન સાદીક યેગ ઉપર ફૂટી પડ્યો; અને બચંકર મારામારી શરૂ થઈ. રંગમાં જખ્ખર ભંગ પડ્યો—રીંછની રમત બંધ થઈ. ગધેડા ઉપર વાંદરો બેઠો હતો, તે ચીંચીચીંચી કરી નીચે ઊતરીને માલિકના પગ આગળ બેઠો. ગધેડાએ કાન સરવા કર્યા. રહેમાનના ખભા ઉપર બેઠેલો કસુકો હુસીનાની ઉપર ઊડવા લાગ્યો. હુસીનાએ એને પ્યારભર્યા શબ્દો સંભળાવ્યા.....

...અને ત્યાં બચંકર મારામારી શરૂ થઈ. સાદીક યેગ પણ મજબૂત હતો...પણ અત્યારે એ શિરાઝીથી ચીકાર હતો—પરન્ટુ એના સાથીઓ પણ હતાને? તેઓ પણ ચીકાર હતા. રહેમાનની આસપાસ પુષ્કળ આદમીઓનું ટોળું ઘેરે વળી ખૂબો પાડતું હતું. માલિક તો ચાણુકને ફટાકો ખોલાવ્યા સિવાય ખીજું કંઈ કરતો નહોતો.

...અને ત્રણ મિનિટમાં તો રહેમાને સાદીક બેગને જનથી ઠાર કરી નાખ્યાના ફેસલાના ખખરોએ વાતાવરણમાં સનસનાટી ફેલાવી દીધી. સાદીક બેગ જમીન ઉપર મુડદું થઈ ફસડાઈ પડ્યો હતો.

[૫]

બીજે દિવસે જ્યારે આફતાબની રોશનીનો પહેલો લીસોટો કિલ્લાના કેદખાનાની બારીમાંથી કાળા પથ્થરોની જમીન પર પડ્યો ત્યારે રહેમાનને લાગ્યું કે એ કેદમાં પડ્યો હતો. કાલે રાત્રિએ એણે સાદીક બેગને તેની ગેરવર્તણૂક માટે જનથી ઠાર કર્યો હતો: એ વાતથી તે ખરાબ વાકેફમંદ હતો.

એમ માલૂમ પડ્યું કે એની સળ હતી—‘મોત!’ જમાદાર રહમદિલ આદમી હતો. પણ એનો પોતાનો સગો ભાણેજ માર્યો ગયો હતો...તેનું શું? તોયે રહેમાન જેવા જુવાનને મોતની સળ કરવાનું એને દિલ નહોતું; પણ કાયદા પાસે તે નાહલાજ અને લાચાર હતો. સાદીક બેગનું ખૂન!... એને માટે કોણ જવાબદાર? રાત્રિએ જ્યારે જમાદાર અબ્દુલ વહીદ એકલો પડતો ત્યારે એનાં ચશ્મોના પડદા પર સાદીકનું ખૂન રંગાયેલું મુખ તરવરતું અને પછી રહેમાનને ફાંસીએ ચઢાવવાની વાત યાદ આવતી—તે બોલતો...‘યા અલ્લાહ!...પાક પરવરદિગાર!...હવે શું કરવું?’

એને ફાંસી આપવી?.....

તે દિવસે સૂરજનાં સોનેરી કિરણો દ્રાક્ષની વેલીઓને જિંદગી બક્ષતાં હતાં. દ્રાક્ષો પાકવા માંડી હતી: હીલોળા મારતાં ખેતરોને તાઝગી બક્ષતી હતી. લીલોતરીમાં એક જાતનો આનંદ અને ઉલ્લાસ દેખાતાં હતાં, દૂર દૂર કિસાનો પોતાનું કામ કરતા હતા. કોઈ અફધાનીસ્તાનની જૂની ચીજ ગાતું હતું.

જમાદાર અબ્દુલ વહીદ જેલનો દરવાજો ખોલાવી અંદર આવ્યો. શન્યમનરક જેવો એક વખતનો જવાંમર્દ આદમી રહેમાન કાળી કોટડીના એક ખૂણામાં ઘાસમાં માથું નાખી બેચેન દિલે પડ્યો હતો.

એની આંખોમાં નિર્દોષતાનું દર્દ હતું. ચહેરા ઉપર આત્માની શાંતિની છાપ હતી. એ બેગુનાહ હતો, એમ એનું દિલ પૂકારી પૂકારીને કહેતું હતું. એના ચહેરાની ઝળાન પૂકારી પૂકારી જમાદારના કાનને ફેડી રહી હતી. એના હાથમાં જંજીરો હતી, એના પગમાં પણ જંજીરો હતી. અને એને લોખંડી વજન બાંધ્યું હતું. મહામુશ્કેલીએ વજન ખેંચી રહેમાન ઊભો થયો. એણે અન્યથા વચ્ચે જોયું કે એના ડાબી બાજુના ખભા પર એનો જ કસુકો આવીને બેઠો હતો. અને એ આ વખતે જાણે કેદીને શાંતિનાં સૂત્રો સંભળાવતો હોય ને તેમ કાશ્મીરી ઝળાનમાં, ન સમજાય એવી હિંદી ઝળાનમાં મીઠા શબ્દો બોલી રહ્યો હતો. જાણે કોઈ રૂપાળી સ્ત્રી, કોઈ જોખનભરી નાજનીન તે વાણી બોલતી હોયને, એવો એ કસુકાના અવાજમાં મીઠો રણુકો હતો.

‘અને આ ક્યાંથી આવ્યો?...અહીં?’ જમાદારે પૂછ્યું, જરાક ખોફમાં: ‘એ તો તારી પાસેથી ઝૂંટવી લેવામાં આવ્યો હતોને?...કસુકો! ...તને એની સાથે લઈ આવવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતીને?’

જવાન રહેમાનનાં ચશ્મોમાં પણ એક આંસુ ઉભરાઈ આવ્યું અને છતાંયે થોડુંક મુશ્કરાવીને તેણે ધીમેથી જવાબ વાલ્યો :

‘જનાબેઆલી !...હુજુર ! તમને ક્યાં ખબર છે ? આ પંખી ઘણું જ વફાદાર હોય છે ! - મને શોધતો શોધતો મારો આ કસુકો... આખરે મારી પાસે અહીં આવી પહોંચ્યો... આ બારીમાંથી...’

‘બારીમાંથી ?...’ જમાદારે કંઈક કુતૂહલ અને કંઈક ભયથી કસુકો તરફ નજર નાખી, ‘આ પંખી તો મને ભયંકર લાગે છે. એને જાદુ આવડતું લાગે છે, એને વશીકરણ આવડતું હશે?...અને જો એ જેલખાનામાં આવી શકે તો પછી તે અહીં તારે માટે દરેક વસ્તુ પૂરી પાડે શકે; કાલે ઊઠીને ચાવી...કાનસ કે જેલ તોડવાનાં સાધનો પણ તે લાવી આપે !... તારા દોસ્તો મારફત તે તને નસાડવામાં મદદ કરે !’

રહેમાન હસી પડ્યો, ‘માફ કરો આલાહુજુર ? કદી નહીં! રહેમાન એવી ચોરીદૂપીથી નાસી જવામાં માનતો નથી...’ અને રહેમાન જેલની બારી તરફ ધસડાયો. ‘જુઓ મયદાન તો સાફ થઈ ગયું છે ! ક્યાં છે

તંબુઓ? ક્યાં છે અમારો સરંજામ? ક્યાં છે મારી વણઝાર?...મારા લોકો ચાલ્યા ગયા છે! અફસોસ!...' અને તેના વિશાળ ગાલ ઉપર બે આંસુઓ ટપકી પડ્યાં. થોડીવાર સુધી જમાદારે તેની સામે જોયા કર્યું અને પછી પૂછ્યું, '...તારી પાસે આ પંખી ક્યાંથી આવ્યું?'

‘એ તો મારા વાલિદે મને આપ્યું છે.’ એટલું કહી તે અટક્યો.

‘પણ કહેવાય છે કે આવું પંખી તો ઘણું ડહાપણવાળું અને જીવનનું રહસ્ય સમજાવનારું હોય છે, ખરું ને?...એ અમર હોય છે ! એનું મોત નથી હોતું?...’ અને જમાદારની આંખો ચમકી.

‘હુજુર! બધી વાતો તમે સાંભળી હશે. મારા વાલિદે ખુદ મારા જેવા અડંગ ખેલાડી હતા. તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ગયા હતા...અને... હિમાલયમાંથી એક સાધુ પાસેથી આ લાવેલા. કહેવાય છે કે હિમાલયની ખીણમાં જ્યાં આદમી બહુ જ જૂજ વસે છે ત્યાં રૂપેરી ઝાડની ડાળીએ આ પંખી બેઠું હોય છે. મારા વાલિદે એક સાધુની જાન બચાવી હતી. અને એના બદલામાં સાધુએ એને આ કસુકો આપ્યો, ‘જા! બેટા! આ પંખી તારી જિંદગી સાચવશે.’ ત્યારથી આ પંખી અમારી પાસે રહેતું આવ્યું છે. એનામાં ધૃત છે, તાકાત છે; પણ એ અમર છે કે નહિ...તે તો...તે તો ખુદાતઆલા જાણે !...મને માલૂમ નથી.’ રહેમાને અપૂર્વ નિખાલસતાથી અને સાચી ધર્માનદારીથી પોતાની વાત કહી.

‘અને જો !...જો, ધાર કે હું આ પંખીને જીવતું જલાવી નાખું તો ?’

રહેમાન શાંત રહ્યો. એણે પછી પોતાનાં ચશ્મો મીચી દીધાં; અને પછી જેલની બારી બહાર પડતા ખુશનુમા તડકા તરફ નજર નાખીને ફરી જમાદારના મુખ તરફ જોયું...ઝીંડે...ઝીંડે નયનોમાં નજર કરી.

‘એમ કરવાની જરૂર નથી. જનાબેમન ! મને લાગે છે કે પંખી હું જેટલું જીવીશ એટલું જ જીવશે. અને હવે વધુ આવરદા એના માટે નથી રહી.’ અને તે પોતાની વિચિત્ર રીતે ફરી હસવા લાગ્યો.

‘અને તે ખૂત કર્યું?...તું ખૂની ! બદમાશ !...ત્યાનત હો !’ જમાદારે ખોદ્ધ અને ચિઠ્ઠારના લખ્ઝ ફેંક્યા.

આ જ વખતે રહેમાન પુનઃ જમીન પર ફસડાઈ પડ્યો; પણ તરત જ કસુકો કેંક મીઠું અને દિલાસો આપતો હોયને તેવું બોલવા લાગ્યો. રહેમાને તેને પોતાની ગાદમાં લીધો અને તેની સુંવાળી પાંખો પંપાળી.

રહેમાનની આંખમાંથી આંસુઓ વહેવા લાગ્યાં અને તેનું હૈયું હીબકા ભરવા માંડ્યું. જમાદારના હૈયા પર એની ચોટ લાગી, ‘તું ખૂની છે; હવે એનું ફળ ભોગવ.’

‘ખરાબર !—’ રડતાં રડતાં રહેમાન બોલ્યો, ‘ભોગવીશ, પણ સાદીક બેગ મારા કરતાં વધારે જીવવાને નાલાયક હતો. એણે ઇન્સાનિયત ગુમાવી દીધી હતી. હું ઇન્સાનિયત માટે જીન ગુમાવું છું.’

‘પણ રહેમાન, તને લાગતું નથી કે તું એક નાલાયક આદમીની ખાતર તારા જેવા લાયક આદમીની જીનની આ રીતે ફાંસીને ખયરિયાત કરી રહ્યો છે?...તને ખબર નથી કે સાડું કયું અને નરસું કયું?...’

અને આ જ વખતે પંખીએ એક મહોબતભર્યું—સ્નેહાર્પિતાભર્યું લટકું કર્યું. રહેમાને તેને પોતાની ગાદમાં લઈ પંપાળ્યું—કસુકાએ એને ખરાબર ઝાળખી લીધો હોયને તેમ કંઈક બોલ્યો.

‘અને આલાહુજુર, જમાદારસાહેબ ! તમે મારી જિંદગીની કિતાબ વિષે એક લઘુ સુદ્ધાં જાણુતા નથી...કે તે જાણવાની તમને પરવાહ સુદ્ધાં ન હોય. તમને શી રીતે વર્ણવી બતાવું કે બે ઝાડને બાંધેલાં દોરડાં પર ત્રણથી ચાર મિનિટ સુધી, એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી ચાલ્યા જવું એ તલવારની ધાર પર ચાલવા કરતાં વધારે અઘરું છે?...તમને અમારા ડેરાની આસપાસ રાતે ચોડી ભરવાની રીતની ક્યાં ખબર છે?... તમને અમારા ધમાન, અમારી જિંદગીમાં ક્યાં યકિન છે?...અમે આદમિયતને, ઇન્સાનિયતને સંધરનારા લોકો છીએ...અને એક સહેરથી બીજે સહેર, એક ગામથી બીજે ગામ અમે સંગીત અને શાયરીનો પ્રચાર કરીએ છીએ...એના દામ તમે કેવી રીતે કરી શકો?...અને પેલી હસીન નાજનીન !...તમે એના ગુલાબ સમા જિગરને કેવી રીતે પિછાની શકો?...જનાબ ! કોઈ દિવસ તમે ઇશક કે મહોબ્બતના વીંજણાએ તમારા થાકેલા બદનને આરામ બક્ષવાનો ખીયાલ કર્યો છે ખરો !...

જનાબેમન !...ગુસ્તઆપી મોઆફ કરજો...અમારી જિંદગી એ જિંદગી છે. તમે એ છોકરીને...હુસીનાને...હુસીનાને એક નાચીઝ લડકી કહો છો, પણ મારા જીવનનું એ સર્વસ્વ છે, એ તમે જાણો છો?...અમારામાં એવું શું છે જેને તમે ધિક્કારો છો?—જેના પર તમે ત્યાનત વરસાવો છો?’

હું એ જિંદગીને કેટલી ચહાઉં છું—આઝાદી...આઝાદી !...આ પંખી જેટલી આઝાદી...અને હમણાં તો અહીં મોતની સળની રાહ જોતો પડ્યો છું. સાત્રું ગામ જેના ખેલ જોઈ તાળીઓ પાડતું—જેનાં સાહસો જોઈ થંભી જતું—જેના નામ પર ગામની નાજનીનો ઓવારી જતી, એને માટે કેઈ આજે ઊંચું નહિ રહે?...જનાબ ! અમારી જિંદગીને મોજે અમે સારીય નગરીને આનંદમાં મશગૂલ કરીએ છીએ, અમારી જાનના જોખમે અમે ખેલો કરીએ છીએ—અમારા આંસુથી પીજાને અમે હસાવીએ છીએ અને હવે એ લોકોમાંથી કેઈ પણ મારી તલાશ નહિ કરે...?’

‘હા ! હા !...હા !...હા !’ જમાદાર ખડખડાટ હસી પડ્યો... ‘ઘેલો રે...ઘેલો ! !...તું બાળક છે ? એમ તો તને કાણ મદદ કરવા આવનાર હતું ? તું ખેલો કરી શકે છે એટલે તું ફાંસીની સળમાંથી બચી શકે; એમ !...તારા આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત તું કેવી રીતે કરી શકે ?’

‘જનાબ !...જિંદગીમાં કદી ન કર્યા હોય તેવાં નૃત્ય, નઝાકત અને ખેલો કરી બતાવું?...જાનને જોખમે...સારાય ગામને ખુશ કરી બતાવું ? અને મારી હુસીનાને લઈ હું સારા ગામને તાજુબ કરી નાખું...ધરતીને ચૂમી લઉં?...કારણ કે તમે મને જીવવા દેવાના છો...મારું તમામ કંઈ હું સવાબમાં—બચરિયાતમાં આપી દઉં...કારણ કે હું જીવવાનો છું.’

[૬]

ન્યારે જમાદાર ત્યાંથી ગયો ત્યારે એનું જઈક દિલ જીવાન રહેમાનની વાતોથી ઉત્તેજિત બન્યું હતું.—ન્યારે તે કિસ્સાનાં આડઅવળાં પગથિયાં ઊતરતો હતો ત્યારે તેણે પાછળ કોઈકે ઓરતનો વિચિત્ર અવાજ સાંભળ્યો. તેણે પાછળ જોયું તો ત્યાં કોઈપણ નહોતું. ત્યારે જ તે સમજી શક્યો કે એ તો કેદખાનામાં પડેલા રહેમાનના કસુકાનો અવાજ હતો.

ખીજે દિવસે જમાદારે એના અમલદારોની એક ખાનગી સભા ભરી અને રહેમાનને તક આપવી કે કેમ, એ વિષે વિવેચન કર્યું... અને આખરે એમ નક્કી થયું કે ગામમાં એક ઢંઢેરો પીટાવવો: જો બાર કલાકમાં આપણા ગામની કાઠપણુ કુમારી કે વિધવા-ગમે તેવી ઓરત ધમાન પર ઝખ્યાન ઉચ્ચારી રહેમાનને પોતાના ખાવિંદ તરીકે સ્વીકારવાની મરજી દેખાડે અને તેની સાથે રહી, તેને સારે રસ્તે દોરે અને શાન્તિથી જિંદગી પસાર કરે તો રહેમાનને કાંસીની સળમાંથી આઝાદ કરવામાં આવે.-જો રહેમાનને ખરેખર લોક ચાહતું હશે, તો જરૂર કાઠ ને કાઠ બહાર આવશે અને તેને માટે આટલી કુરખાની જરૂર આપશે.

—અને ગામમાં આ વાતની જાહેરાત થઈ. જાણે આ તો રહેમાનની મશકરી હોયને, એમ લોકો માનવા લાગ્યા. કેટલીયે નાજનીનો મનમાં તો એને પોતાના હૈયાના હાર તરીકે સ્વીકારવા માગતી હતી. પણ આ રીતે તેની સાથે શાદી કરીને લોકોમાં અળખામણું થવાની તેમની તૈયારી નહોતી!

ખીજા દિવસની બડી ફજરમાં જ જમાદારને બારણે એક ઓરત ખડી રહેલી જોવામાં આવી: તે વિધવા હતી,—અમીનાખાતુન. તે સુંદર નહોતી. તેના વિચિત્ર સ્વભાવ માટે એ મશહૂર હતી. શું રહેમાન તેને પસંદ કરશે?...કે મોતને બેટવું પસંદ કરશે?...જમાદારથી જરાક હસી દેવાયું!

એના આગલા ખાવિંદને હેરાન કરવામાં અમીનાખાતુને કે બાકી રાખી નહોતી: એ વાત સારા ગામમાં મશહૂર હતી. તે ગામની બહાર રહેતી હતી, જ્યાં એનાં પોતાનાં ખેતરો હતાં—પણ એ ખેતરો ખેતીવિહોણાં પછાં હતાં. એનો આગલો ખાવિંદ બારે શરાબી હતો અને સારીમ મિલકત પીવામાં—શરાબમાં જ ખર્ચા નાખી હતી.

અત્યારે આઘેડ વયે અમીનાખાતુન એકલી જ ગામ બહારની ઝૂપડીમાં ખેતરને છેવાડે રહેતી અને શાકભાજી વેચી ગુજરાન ચલાવતી. વળી પગમાં તેને એક ખોડ હતી, તે લંગડાતી લંગડાતી ચાલતી.

‘મને ખબર છે કે રહેમાન જેવા લોકો બડા ખતરનાક હોય છે!’ એણે જમાદારને વાતચીતમાં કહ્યું.

‘તો પછી તમે શા માટે રહેમાનની પસંદગી કરી?’

વિધવા ચુપ રહી. તે એકલી-સંતાનવિહોણી હતી. તેણે ધીમેથી કંઈક કહ્યું: જમાદાર સમજ્યો નહિ!

‘હા! હું બરાબર કહી શકું છું. તમને સંતાનની ભૂખ છે. પણ આ પરદેશી પાપીને તમે તમારી બિસ્તરનો ભાગીદાર બનાવો, તે પહેલાં સો વાર વિચાર કરી લેજો. પાછળથી પસ્તાવો ન થાય!’

અને આ ઝખાન સાંભળી અમીનાખાતુને કપાળે કરચલી પાડી, જરાક ગુસ્સાથી કહ્યું: .

‘તમારી ભૂલ છે! તમે તમારા દામથી એને જુઓ છો. પણ જુઓ તો-ખરા! એ જુવાન છે. મારા બિસ્તરને, મારી સંતાનની ભૂખને એની સાથે કશો સંબંધ નથી. મને સંતાનની તલપ હોય તો પણ હું એક ખૂનીના સંતાનની ભૂખી નથી! એના કરતાં વાંઝણી રહેવાનું હું પસંદ કરું છું. મારો આગલો ખાવિંદ શરાબ પી પીને મરી ગયો. મેં એને સુધારવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ નકામો. આ જુવાનને હું સુધારીશ... એનામાં તાકાત છે, જમાદાર સાહેબ! મેં એને તાજુખના ખેલો કરતો જોયો છે. એની આટલી તાકાતનો આવો ઉપયોગ જોઈ હું ગુસ્સે થતી હતી. એને મને સુપરત કરો અને એ કામ માટે, દુનિયા માટે, વતન માટે કામ કરતો બની જશે-એને હું કામમાં લઈશ.’

જમાદાર વધુ ન બોલ્યો; તેણે કરારનામું તૈયાર કર્યું. નિકાહ માટેની બધી વાતો કરી.

‘પણ જમાદાર સાહેબ! મારી એક વિનંતી સ્વીકારશો? એને સુધારવા હું પ્રામાણિક રીતે પ્રયાસ કરીશ; પણ જો મારા ધરમાંથી એ ભાગી જાય તો?—એ માટે તમે એના પર આંખ રાખવાનો બંદાબસ્ત ન કરો?’

‘વચન!’

અને અમીનાખાતુન તો ગઈ.

[૭]

ખીજે દિવસે મગરીબ વખતે કાજીની હાજરીમાં રહેમાન અને અમીનાખાતુન મસ્જિદમાં જઈ ‘ખીખી અને ખાવિદ’ બની ચૂક્યાં.

કાજીએ દુઆ આપી, ‘આમીન !’ના લખ્ઝ સાથે એમને વિદાય આપી. અમીનાનાં ચશ્મે જમીનને નિહાળતાં હતાં. રહેમાનનાં નયનો પણ એ સ્થળેજ હતાં—જાણે બન્ને પ્રાયશ્ચિત કરતાં હોય ને !...પણ નિકાહ પદાર્થ ગયા—શાદી થઈ, તેજ વખતે કસુકાએ શાંતિનો લંગ કચો હતો.

રહેમાનને ખબર પડી કે પોતે અમીનાનો ખાવિદ બન્યો છે ત્યારે એના હોઠ બિડાયા : એને સળ સહન કરવાની હતી. આ પણ એવીજ સળ હતી ને ? એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના તે ગુપચુપ અમીનાની પાછળ પાછળ ચાલ્યો ગયો.

પાછળ કેટલાક મરકરીલયાં અવાજો સંભળાયા : કાને બહારો હોય તેમ નીચી મૂંડીએ રહેમાન પોતાની ‘અમીનાખીખી’ની સાથે ચાલતો હતો : ખભે એનો કસુકો બેઠો હતો.

અને જે જંગલમાં તેણે પોતાના ખેલો કરી લોકોને ચકિત કર્યા હતા. તે વનમાંથી પસાર થઈ તે અમીનાનાં ખેતરને ખૂણે આવેલી એક ઝૂંપડીમાં આવી પહોંચ્યો.

‘આ ઘર !...આ ઘરમાં તમે પગલાં માંડો...આજથી ખુદાતઆલાની નજરમાં તમે મારા ખાવિદ છો—આ ઘર મારું—તમારું—આપણું છે !’

અંદર એક ચિરાગ જલી—ટમટમી રહ્યો હતો—જાણે એ પણ ઘરમાં આવકાર આપતો હોય તેમ રહેમાનને લાગ્યું. બંને ઘરમાં દાખલ થયાં અને બહારથી બારણું બંધ થયું.

અને પછી એ બંધ થયેલાં બારણાં પાછળ શું થયું એ જાણવાને ગામલોકોને અંબળબળી વચ્ચે મહિનાઓની રાહ જોવી પડી. કાલેજ

કંઈક થશે, એવી વાતો હવે અસંગત થઈ હતી; કારણ કે અમીનાની પહેલી શાદી તો બહુ જ ખોટાનાક નીવડી હતી, એ ગામલોકને ખબર હતી.

અમીનાખાતુન ખરેખર રહેમાન સાથે શાંતિથી અને આનંદથી રહેતી હતી. એના જેવો ફાંકડો જુવાન ક્યાંથી મળે ? એ તો તેને પોતાની જિંદગીનો એક અનન્ય ઉત્સવ ગણતી હતી : આખો દિવસ રહેમાનના ખોળામાં પોતાનું માથું રાખીને અગર તો રહેમાનનું માથું પોતાના ખોળામાં લઈને મહોબ્બતની આ નવી દુનિયાના લ્હાવા લૂંટવામાં મશગૂલ રહેતી. હવે, બીજાઓ એમ માનવા લાગ્યા હતા કે અમીના રહેમાનને એક ગુલામ તરીકે રાખતી હતી. એને વિષે અનેક જાતની અફવાઓ ઊડતી હતી : પરંતુ ખરું જોતાં તો અમીના પોતાની તમામ શક્તિ આ ખેલાડીની તમામ શક્તિને સુપંથે વાળવાના પ્રયાસમાં ખર્ચતી હતી. મહોબ્બતનાં મીઠાશ અને સુખ જે અમીનાએ કદી અગાઉ અનુભવ્યાં નહોતાં તે સર્વ તેને સમજવા લાગ્યાં. એની આંધેડ વયમાં એને નવી જિંદગી સાંપડી. એની જિંદગીનો રાહ જ બદલાયો હતો.

અને રહેમાન પણ એના દિલનાં ઊંડાણમાં આ તમામ પરિવર્તનને આખાદ સમજતો હતો. એક વચનને ખાતર અમીનાની બધીય આજ્ઞાને એ માથે ચડાવતો હતો. ધણી વાર એને આ ઘર છોડી જવાના વિચાર આવતા; પણ તે અટકી જતો. એની પાસે ખેતર હતાં. એને એની જિંદગીની વલુઝારનો રણુકો ખોલાવવો હતો. એ સંગીત, એ આઝાદ જીવન અને એ આકાશના તારાઓ નીચે જિંદગી પસાર કરવાની મઝા એનું ગઈકાલનું સ્વપ્ન બની રહ્યાં.

પણ ગામની ઇજ્જત રહી જાય એવાં સરસ દ્રાક્ષનાં ખેતરો એણે તૈયાર કર્યાં હતાં : ફાંસીએ ચડનાર જુવાન રહેમાન એક બાહોશ ખેડૂત તરીકે ગામની આંખમાં બેઠો હતો.

અને જ્યારે ઇદ આવતી ત્યારે દિલને બહેલાવવા રહેમાન મહિનાઓ સુધી અમીનાના ઘરમાં પડેલી એક જરીપુરાણી દિલગુબાના તારને ફેડતો. જમાદાર આ ગીત સાંભળીને થંભી જતો. એને ખબર પડી કે જેને તે જાનથી ઠાર કરવાનો હતો તે અત્યારે હિલોળા મારતાં અનાજનાં ખેતરો

સરળ શક્યો છે. આજે ત્રણ સાલ થયાં વેરાન પડેલાં અમીનાનાં ખેતરે લીલાંછમ થઈ ચૂક્યાં છે. અમીનાની જિંદગીની વાડી પણ લીલી બની ચૂકી છે. આ વર્ષની એના ખેતરોના પાકની લણણી ગામમાં સારામાં સારી કહેવાઈ.

હજીયે જમાદારને સદાનું ઉપ્પાણું—પેલો કસુકો—એમ ને એમ અણઉકેલ હતું. હજીયે તે કસુકાને રહેમાનને ખભે બેઠેલો નિહાળતો. તે બોલતો: ‘રહેમાન!...રહેમાન!’

પણ પાછળથી એને ખબર પડી કે આ પંખી અને અમીના વચ્ચે વેર બંધાણું છે. કારણ કે રહેમાનનું પંખી પર અજબ વહાલ હતું.

[૮]

એ વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં—અને આજે ફરી અમીના બે વર્ષ પછી જમાદારને બારણે હાજર થઈ. આ વખતે તેના હાથમાં રેશમી કપડામાં વિટાળેલો એક કરંડિયો હતો.

‘શું છે?’

‘આ કસુકો!...હું અહીં લાવી છું—હું એનાથી કંટાળી ગઈ છું. જમાદાર સાહેબ! આ પંખી સાથે પળેપળ તકરાર થાય છે—એની સાથે લડવાની, એનો મુકાબલો કરવાની મારામાં તાકાત નથી. મને તો એની બીક લાગે છે કે રખેને તે મારી ભવિષ્યની આશાને કરમાવી નાખે. મારા ભવિષ્યના ચિરાગને આ કસુકો ખૂઝાવી નાખે—મારું ભાવિ અંધકારમય બનાવી દે!’

અને તેણે એ પંખીની ઝીણી સાંકળ ટેબલ પર મૂકી: મોત—મિસાલ શાન્તિથી પક્ષી ટેબલ પર બેસી ગયું: કસુકાના ચહેરા ઉપર ન સમજાય તેવી વિચિત્ર બેકરારી, બેચેની અને ઠંડી શાન્તિ દેખાતાં હતાં.

‘પણ આ પંખી...આવડું પંખી?’ જમાદારે તાજુબીથી પૂછ્યું.

‘હા જી, જનાબ! આ પંખી જ મારી જન લેશે.’ અમીનાબીબી તાહુકી ઊઠી; અને પછી તેણે કહ્યું: ‘ફરી પેલા મૂઆ મદારીઓની—

જાળબનેરિયાઓની વણુઝાર આવી પહોંચી છે: કાલે જ આવી છે. રહેમાન એના ખ્યાલમાં પાગલ બન્યો છે.’

‘હું તે જાણું છું—દરેક વર્ષે બનતાં સુધી દ્રાક્ષની ચૂંટણી થાય છે ત્યારે—આ મદારીઓ અહીં આવે જ છે. પણ એક વાતનો બરાબર વિચાર કરી લેજો. તમે આ પંખીની સામે ફરિયાદ કરો છો એનો અર્થ એ કે તમે તમારા ખાવિંદની સામે ફરિયાદ કરો છો; ખરું ને?’

‘પણ મહેરબાન! એક ભટકતી ટોળીના આદમીને ઘરમાં વસતો કરવો એ બડી મુશ્કેલીનું કામ છે. જનાબ! મારે એની પાછળ કેવી તકલીફ ઊઠાવવી પડતી હશે, એ હું અહીં કહેવા માગતી જ નથી. મેં એને મારો બનાવવા કેવી અને કેટલી કાશિશ કરી છે! પણ આ કસુકો: એ જ મારી આડે આવે છે. ઘણીવાર મને લાગે છે કે આ પંખીને જાણે ઇન્સાનનું દિલ હોય !...’

‘એ તો બધા પ્રુઝુલ ખ્યાલો છે !’

‘ના, હુઝુર, ના! પંખી સાથે મારા શાહર કલાકો સુધી વાતો કરે છે: પોતાની ખાસ ઝખાનમાં કેાલુ જાણે શુંયે બોલતા હશે? મીઠી ઓરતની ઝખાનમાં જ્યારે આ કસુકો બોલે છે ત્યારે મજા ખાવિંદ એના પર એટલા મુઘ્ધ થઈ જાય છે કે હું એ જોઈ શકતી નથી. આમ કેમ ચાલે? અને વળી અધૂરામાં પૂરું, એના દોસ્ત મદારીઓ પાછા અહીં આવ્યા છે: એ ઘરની બહાર બેસી...બસ...ત્યાં જ જોયા કરે છે. અને રાત્રે ત્યાં આતશ જલવા લાગે છે ત્યારે એ ગાંડાતૂર...પાગલ બની જાય છે. કેઈ ગાતું હોય છે ત્યારે તો મસ્ત અને મશગૂલ બની જાય છે. અને પછી મારા દિલમાં દર્દ જન્મે છે: હું જલવા લાગું છું. મારાથી એ સહન નથી થતું અને આવે વખતે આ મૂઓ કસુકો એની સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરે છે, મારાથી છાની ઝખાનમાં, જમાદાર સાહેબ! મારી આરજૂ છે કે આ મૂઆ પંખીને તમે અહીં જ ખતમ કરી નાંખો એટલે બસ !’

‘પણ તમે આ પંખી ઉપર આટલી બધી ત્યાનત વરસાવો છો તો પછી મારી પાસે એને શા માટે લાવ્યાં?’ જમાદારે પૂછ્યું, ‘તમે જ ખુદ એ પંખીને ખતમ કરી નાખો ને?’

ઓરતનો ચહેરો એકદમ ફિક્કો, સફેદ રૂની પૂણી જેવો બની ગયો. 'જમાદાર સાહેબ ! તમને એ પંખી મૂઠું ખોદનાક નથી લાગતું ! ઓહ ખુદા ! હું તો એનાથી ડરું છું. એને મારવાની મારામાં હિંમત કે તાકાત નથી; વળી કેટલાકો કહે કે કસુકા તો અમર હોય છે -'

જમાદારે કેટલીયે વાર સુધી એ પંખી તરફ સ્થિર નયને જોયા કર્યું. કસુકા તો મોત જેટલી ખોદનાક શાંતિ ધારી ટેબલ પર બેઠો હતો. આવે સમયે એનો દેખાવ એટલો વિચિત્ર બની જતો કે જોનારના દિલમાં એથી કંપારી જન્મતી.

...અને સહસા, ઓચિન્તા જ એ કસુકાને વાચા આવી. એ ઓળખીતી ઝખાનમાં બોલ્યો :

‘કેતેહ, બાબા ! મહોખ્ખત, બાબા !...ઓર મોત આઈ!...’

કેવા શબ્દો ! આ બધું એટલું બધું ભયજનક અને ખોદનાક લાગતું હતું કે જમાદારનો હાથ એના હૃદય પર ફરી વળ્યો. એને આખે શરીરે પરસેવો થઈ આવ્યો હતો. પણ અમીનાખીખી તો શાંતિથી ઊભી હતી.

‘આ મારું ભવિષ્ય કહે છે—આગાહી...આગાહી !’ તે બોલી.

પૂરા બે દિવસ સુધી એ પંખી જમાદારને ત્યાં રહ્યું. એક દાણો પણ ખાધાં વિના, એક કેદીની દશામાં—બંદીવાન બનીને: એ દરમિયાન એ કંઈ બોલ્યું જ નહિ. ત્રીજે દિવસે અમીનાખાતુન દુઃખભરી હાલતમાં ખુલાસાના એક શબ્દ વિના પંખી પાછું લઈ જવાની આજ્ઞા કરતી ત્યાં આવી પહોંચી.

‘મહેરબાની કરી કસુકો પાછો આપો.’ અને એટલું જ કહીને દીવાનાની માફક તે પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ.

અને એ પછી થોડા સમયે એક રાત્રિએ અમીનાખાતુનને ત્યાં એક બેટો અવતર્યો.

[૯]

સાત વર્ષ વહી ગયાં : યાકુબ સાત વર્ષનો થયો. ગામમાં પ્લેગના વાયરા હતા. અમીનાખાતુન પ્લેગનો શિકાર બની !...સાત અઠવાડિયાંના સખ્ત શુખારમાં એ ઊઠલી ગઈ...છેલ્લા દિવસો દરમિયાન એની ગરદન ઉપર આસ્માની રંગના ચટાપટા જણાયા...અને સાતમા અઠવાડિયાના છેલ્લા દિવસે એનો છેલ્લો શ્વાસ ચાલતો હતો ત્યારે તો તેના આખા શરીરે પણ ચટાપટા ફૂટી નીકળ્યા હતા !

એના ખાવિંદે એની દફનક્રિયાની તમામ વિધિ કરી : અને કફનમાં લઈને બહાર જવાની તૈયારી થતી હતી તે વખતે જ સામે દૂર સુદૂર ખેતરમાં રહેમાનની ટોળકીએ પડાવ ઊઠાવીને—વજુઝારને રવાના કરવાની તૈયારી કરી હતી. ગાડાં બંધાઈ ચૂક્યાં હતાં—રીંછ કંઈક વિચિત્ર અવાજ કરતું હતું. વાંદરાઓ ખી ખી ખી અવાજ કરતા હતા. ગધેડા ભૂંકવા લાગ્યા ! ઘોડાએ પગ ઊછાળી મસ્તી કરવા માંડી હતી.

અને રાત્રિ ચર્ધ ત્યારે ટેકરી પર—જ્યાં રહેમાનનાં ખેતર અને તેને ખૂણે ધર આવેલ હતાં ત્યાંથી—દૂરથી અવાજ આવતો હતો.

રહેમાન બહાર બેઠો હતો, અંદર એનો દીકરો યાકુબ સૂતો હતો : ‘અમીના જન્મતનશીન થઈ !’ ચિંતામાં રહેમાનના કપાળપર કરચલી પડી હતી : બારણામાં જ કસુકો બેઠો—પણ એના ગળામાંથી કાઈ તાજુબીભર્યા, ગમગીનીભર્યા, સૂરો સરકતા હતા : જેમ જેમ રાત્રિ ચડતી ગઈ તેમ તેમ એ સૂરો વધુ ને વધુ ઘેરા બનીને વધુ પ્રમાણમાં હવાઈ પ્રવાહમાં તણાતા જતા હતા.

* * * *

—અને અમીનાખાતુનના જન્મતનશીન થયા પછી એક દિવસ, જ્યારે ફરી ગાળબજેરિયા લોકો ગામની બહાર આવીને પડાવ નાખી પડ્યા હતા, ત્યારે રહેમાન એક મામુલી પ્રેક્ષક તરીકે, તમાશાખીન તરીકે ત્યાં આવ્યો હતો. રાત વધતી ગઈ તેમ એક ક્ષણે રહેમાન મદારીઓની—ખેલાડીઓની છેક અડોઅડ આવીને, આગલી હારમાં ખડો થઈ ગયો. અને જ્યારે બે ઝાડને બાંધેલા દોરડા પર ચાલવાનો વારો આવ્યો ત્યારે

તે છલંગ મારી દોરડા પર ચડી ગયો અને ગામની તાજુખી વચ્ચે પોતાની જિંદગીને રમતમય કરી નાખી.

અને આ વાત સારા ય ગામમાં ફેલાઈ ગઈ—સનસનાટીભર્યા ખબરની મિસાલ : જમાદારને લાગ્યું કે રહેમાન ફરી પાછો મદારીઓની સાથે ચાલ્યો જશે : વળી પાછું શું રહેમાનનું ખૂન ઊછળી આવ્યું ? ફરી ગએલો અંગાર શું ફરી ભભૂકી ઊઠ્યો ?—જમાદારને થયું કે ફરી રહેમાનની જૂની સળ કાયમ રાખવી. એ રહેમાનને ઘેર જવા ઊપડ્યો :

સંધ્યામાંથી સોહામણી રાત બનતી હતી : બહાર તંબુમાંથી સંગીતના સૂરોની રમઝટ જમાદારને કાને પડતી હતી : ચાંદાનો ગોળો સામેની ટેકરીના પેટાળમાંથી બહાર આવતો હતો.

જમાદાર, ચાકુબના—રહેમાનના ઘર આગળ આવીને અટક્યો. તેણે રહેમાનને કાંઈની સાથે રપટ વાત કરતો સાંભળ્યો. પણ એ જેની સાથે વાત કરતો હતો તે એનો બેટો ચાકુબ તો હરગીઝ જ નહોતો. એ કોની સાથે આટલી ધૂટથી વાત કરતો હશે ? પણ જેમ જેમ તે નજદીક ને નજદીક આવતો ગયો તેમ તેમ એની એ ધારણા ખતમ થતી ગઈ. અંદર એક ઝાંખો ચિરાગ જલી રહ્યો હતો. હમણાં જ ચેતાવેલા લોખાનની ખુશ્બુ હતી પણ તાજી હતી : જમાદારે જોયું કે રહેમાન તો પોતાને ખભે બિરાજેલા કસુકા સાથે વાતચીત કરતો હતો :

‘સલામ અલયકુમ્મ ! રહેમાન !’ જમાદાર બોલ્યો.

કસુકાએ બોલવું એકદમ બંધ કર્યું અને જાણે ઊંઘમાંથી જાગતો હોય તેમ રહેમાન ચોંક્યો : કંઈક અન્યથા અને કંઈક ભયથી તે જમાદાર સામે જોઈ રહ્યો.

‘ભાઈ, લોકો વાતો કરે છે કે તમને તમારી બીબીના ગુજર પામવાથી ભારે દુઃખ થયું છે.’

‘હા જી, અસ્લાહતી મરજી; ખરેખર જમાદાર સાહેબ !’

‘હા, તમારી બીબી ખરેખર બીજી દેખાવડી ઓરતો કરતાં વધારે જાતવાન હતી.’

‘એ તો દરખત (ઝાડ) જેવી હતી.’ રહેમાન બોલ્યો, ‘એનાં મૂળિયાં મજબૂત થતાં અને પોતાના શરીરને તાપમાં જલાવી બીજાંને રક્ષણ અને છાંયડો આપતી અને પછી ફળ પણ આપતી.’

‘તારે મુખેથી આ વાત સાંભળું છું અને હું ગામમાંથી જે સાંભળું છું એથી મને ખરેખર તાજુબી લાગે છે. રાત્રિએ તારા ઘરમાંથી સંગીતના સૂરો સંભળાય છે. આ તે કઈ જાતનો શોક ? શું હસીના રોજ રાતે તારા ઘરમાં સરકી આવે છે ? લોકો એમ વાતો કરે છે.’ જમાદારે ધીમેથી કહ્યું.

રહેમાન કે બોલ્યો નહિ. હસીનાનું નામ સાંભળી તેણે લાંબો નિશ્વાસ નાખ્યો અને જમાદાર એની તરફ તાકીને જોઈ રહ્યો—પછી જમાદારે પૂછ્યું :

‘આ તારો કસુકો શું કહે છે ?’

‘તે તો પોતાની પૂરાણી કહાણીઓ કહે છે : જુદી જુદી નગરીની, દૂર દૂરના દેશોની તરફ તરફની એ વાતો કરે છે. એ કહે છે : આ દુનિયામાં સોનેરી નગરીઓ પણ છે અને કાળા દિલના ઇન્સાનો—કાળા જિગરના આદમીઓ પણ છે; એવાં જંગલો છે કે જ્યાં રંગબેરંગી પતંગિયાંઓ પુષ્કળ હોય ! અને ઝેરી સાપ પણ હોય છે : દુનિયા તો અજબબીથી ભરપૂર છે. એક પહાડની પાછળ બીજો ઊંચો હોય છે, તેની પાછળ ત્રીજો હોય છે : એમ હારમાળા ચાલે છે, કાણ જાણે ક્યાં સુધી ? આ કસુકોએ મને એવા રસ્તાની, મંઝિલની કહાણીઓ કહી કે જેનો છેડો ન હોય...અને સંગીતના સ્વરો વિષે પણ એણે મને કહ્યું—કેટલાયે સૂરો અને સ્વરો છે—અસંખ્ય...! અને તે અનન્ત છે ! અજબ...! આપણે મરી જઈશું ત્યારપછીયે એ સંગીતના એ સૂરો ગવાયા જ કરશે !.....

‘અને પછી તેણે મને કહ્યું—એક ખૂબસૂરત નાજુક પંખીસમી ગુલબદન—મીઠી મધુર માથુક તેને હતી : પણ હમણાં એને એક બદમાશ રાજો પોતાના મહેલમાં લઈ ગયો છે...એ રાજાશાહીને હવે શાપ દે છે—કાણ જાણે એ ક્યાં હશે ?—કે પછી તે કોઈ ખામીમાં પડીને કંગાલિયતભર્યું મૃત્યુ ભોગવી ચૂકી હશે ?—કે કોઈ સ્થળે હજીયે એ મધુર

ગાન ગાતી નૃત્ય કરતી હશે?...સોનેરી ન્યોતસમોવડી એની...એ... માશક ! એની દિદાર !

એકાએક જમાદારે જોરથી અને સહજ ગુસ્સાના આવેગથી પૂછ્યું, ‘તું કહે ને કે હવે આ બધા તારા જ ખ્યાલની દુનિયા છે ? હું જાણું છું કે તું હવે શાના ખ્યાલ કરે છે આ બધા ! તને કસુકાએ આ બધી વાતો કહી ? નહિ ! નહિ ! તું જુદું બોલે છે ! તું તારી જન્નતનશીન બીબીનો ખ્યાલ કર-તારો બેટો અંદર સૂતો છે એનો વિચાર કર !’

રહેમાને આ શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે એ ચમક્યો-એ પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંથી-ગુલાબી ખ્યાલની દુનિયામાંથી સફળો નગૃત થયો-તે એકદમ પોતાના બે ઘૂંટણ વચ્ચે માથું નાખીને, બાળકની માફક ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડી પડ્યો.

‘રડ મા ! ભાઈ ! શા માટે આટલું દુઃખ ? શા માટે રડે છે ?’

‘મારી ખોવાયેલી જિંદગી માટે...મારી ખોવાયેલી સુખી જિંદગી માટે...’ ડુસ્કાંમાંથી શબ્દો સર્જતા હતા.

‘તને માફ છે તારા તમામ ગુનાહ !’ જમાદાર બોલ્યો : ‘પણ સાંભળ રહેમાન ! તું તારી મરજીમાં આવે ત્યાં જઈ શકે છે. તારા બાળકની બધી વ્યવસ્થા હું કરીશ. હું તારી જિંદગીના મિનનજને ઓળખી શક્યો છું. જો, હવે રડ નહિ. ત્રણ દિવસમાં તો મદારીઓનું ટોળું પોતાના ડેરા-છાવણી ઊપાડીને રવાના થશે.’

એટલું કહી જમાદાર ચાલ્યો ગયો-રહેમાનને વિચારમાં મૂકીને.

[૧૦]

બીજે દિવસે બપોરે ગોળબજેરિયા-ખેલાડી લોકો પોતાની વણઝાર લઈને ઊપડી ગયા ત્યારે જમાદારને એ ચોક્કસ ખબર ન મળી શક્યા કે રહેમાન પણ એમની સાથે ઊપડી ગયો કે કેમ ! અને એથી તે સાંજે તપાસ કરવા બહાર નીકળ્યો. આશ્ચર્ય તો હમણાં જ પહોંચે નીચે ધૂપાર્ધ ગયો હતો. સામેજ ઝાંખો ચિરાગ જલતો હતો.

જમાદારે ધીમેથી અંદર ડોકિયું કર્યું. કસુકો ખેસતો હતો એ સ્થાન ખાલી પડ્યું હતું. જરૂર એ બહાર ગયો હશે,—એમ ધારી જમાદાર આવ્યો.—દૂર દૂર ટેકરી પર કોઈ ધીમે ધીમે ગાયબ થતા આદમીની આકૃતિ તેને દેખાઈ. એની નજર સામેજ લીલાં લીલાં ધાન્યનાં કણસલાંથી લચી પડતાં ખેતરો પવનના વાયરા સાથે હિલોળા લઈ રહ્યાં હતાં અને ઉપર નજર કરતાં ટેકરી ઉપર વાદળાંઓનો ઢગ આરામ લઈ રહેલો દેખાયો. જમીનની ખાટી મીઠી ખુશ્બુ એમાંથી બહાર આવતી હતી.

થોડે દૂર એને હવે એક નાનકડો છોકરો પણ દેખાયો—એની સાથે એક કદાવર બાંધાવાળો એક આદમી ઘેરાતા અંધારામાં કશાકથી ગાંસડી બાંધતો દેખાયો. જમાદાર અબ્દુલ વહીદે ઉતાવળી ગતિએ એ ખેતરોને વટાવી દીધાં.

‘એ જ...આ તો બાપ અને દીકરો...રહેમાન અને તેનો બેટા ચાકુબ!...’ આશ્ચર્ય અને આનંદની મિશ્ર લાગણીઓ અનુભવતા જમાદારના મુખમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા.

અને આખરે બંને સામસામા મળ્યા.

‘કાં રહેમાન ! ખુશમિનજમાં ?’

રહેમાને ડોકું ધુણાવ્યું.

‘આજે તારો કસુકો શું કહે છે ? તું ગયો શા માટે નહિ ? તને તો મેં રળ આપી દીધી છે ને ?’

‘આજે જ્યારે ખેલાડીઓએ પડાવ ઊઠાવ્યો અને રવાના થયા ત્યારે...કસુકો મરી ગયો...ઓહ !’ ગંભીરાઈથી રહેમાનના મુખમાંથી શબ્દો સર્યા. એની પાંપણ બીની થઈ હતી.

‘ઓહ !! તાજુબી !’ જમાદાર બોલ્યો.

‘એટલે એ અમર તો નહોતો જ !’

‘કદાચ હતો અને કદાચ નહિ !—અને આપણે એ વસ્તુઓ સમજી શકતા જ નથી’—સમજવાની તાકાત ખુદાએ આપણને નથી બક્ષી. રહેમાને શાન્ત જવાબ વાલ્યો.

જમાદારની આંખમાંથી દડદડ આંસુઓ સરતાં હતાં.

‘ શા માટે રડો છો ? ’ આ વખતે રહેમાને પૂછ્યું.

જમાદારે જવાબ ન આપ્યો—તેનાથી આંસુ રોકી શકાયાં જ નહિ.

જમાદારની વાત પૂરી થઈ કે નહિ, એ તો મને બરાબર માલૂમ નથી; પણ—એ જ વખતે સામેની મંચિજદના મિનારાપરથી મગરીબની આઝાન સંભળાઈ.

‘ લાઇલાહ.....ઇસ્લ..લસ્લાહ !... ’ આમીન !

૫.ધૂમરીઓ વરચે....!!!

જેલમાંથી બહાર નીકળીને ઇસ્માઇલ એકદમ પોતાના પુરાણા દોસ્ત ખિરજી પાનવાલાની દુકાન પાસે આવીને ઊભો રહ્યો : પણ ત્યાં તો ખિરજી કે તેની માને બદલે કોઈક બીજું જ બેઠેલું એને દેખાયું ! એ હતી એક વૃદ્ધ ઓરત. ઇસ્માઇલે જતાં જોત જ એ ઓરત પાસે જઈ કહી નાખ્યું : ‘અમ્મા ! યે ખિરજીકી દુકાન હવે ના ?’

‘હાં, હવે. ક્યા ચાહિયે ? પાન ખાઓગે ?’

‘નહિ-નહિ ! મગર ખિરજી કહાં હે ?’

‘ખિરજી તો લરકરમેં ભરતી હોને કે લિયે પંજબકો ચલા ગયા. ઉસકી માને બી પંજબકો ચલ દીયા. મંચ ખિરજીકી મોસી હું.’

‘મોસી ? ચલો, તુ હમારી દૂસરી અમ્મા !’

‘હાં. ક્યા હવે, બોલો ?’ ખિરજીની માસીએ જરાક ચિંતાની છાયા ચહેરા પર બિછાવતાં કહ્યું.

‘દેખો અમ્મા ! મંચ સીધા જેલસે ચલા આ રહ્યા હું...’ ઇસ્માઇલ કંઈ આગળ બોલે, એ પહેલાં તો ‘જેલ’ શબ્દથી ડાસી ગભરાઈ અને નેરથી બોલી ઊઠી : ‘તુમ્હે પાન ખાના હો તો ખા લો, વરના ચલે જાઓ યહાંસે : પુઝુલ બાતે બનાને કયોં આયા હવે, રે ?’

પણ ઇસ્માઇલે ધીમેથી કહેવા માંડ્યું : ‘દેખો અમ્મા ! બડા ગજબ હો ગયા હૈ ! જુસ લિયે મંચ જેલ ગયા, ઉસી લિયે ખિરજી જંગમેં ગયા ! યહ કેસે હો સકતા હે ?’

‘તો ક્યા તેરી તરહ જેલ જાય ? તેરી તરહ ચોરી કરે ? ખૂન કરે ?...ઓહ !’

‘નહિ અમ્મા ! મંચ જેલ ગયા ઉસકા કારન તુમ નહિ જાનતી.’ ધરમાધલે હસીને કહ્યું.

ધરમાધલને પેટમાં કકડીને ભૂખ લાગી હતી : એ ભૂખની પાછળ એક બીજી જ ભયંકર ભૂખનો દાવાનળ જલી રહ્યો હતો. બાર મહિના પહેલાં એણે શણુની મિલોના કામદારોમાં અસંતોષની આગ ફેલાવવા યત્ન કર્યો હતો—તેમને હડતાળ પર જવા સમજાવ્યા હતા : ‘હમણાં યુરોપમાં જંગ ખેલાય છે. એ જંગમાં કંતાન અને શણુની ભારે જરૂર રહે છે...અને આપણે મજદૂરોને રાત ને દિવસ ભયંકર ભૂખમરા વચ્ચે પરસેવો પાડવાનો વારો આવે છે. પગારનો વધારો માગો!’ : આ પોકારો વચ્ચે પોલીસે તેની ધરપકડ કરી હતી, એ બધું તેની આંખો પાસેથી ઝડપથી પસાર થયું.

ધરમાધલ અને ધિરજી ! બાલપણના લંગોટિયા મિત્રો ! જ્યારે ધરમાધલ જેલમાં ગયો ત્યારે ધિરજીને એ વાતની ખબર પડતાં જ તેણે ધરમાધલની માને ત્યાં થોડાક પૈસા મોકલી આપ્યા. ધરમાધલ જેને ત્યાં પજાપાથર્યો રહેતો હતો એ છોકરી પાસે ધિરજી અવારનવાર આંટો મારી આવતો. હવે તો છેલ્લા એ મહિના થયાં ધિરજી પણ અહીં નહોતો અને...

ધિરજીને, મોટા ભાઈનું સ્થાન ધરમાધલે આપી દીધું હતું. ધલાહાબાદના એકએક મહોલ્લામાં, હોટેલમાં, પાનની દુકાને અને બીજાં જાહેર સ્થળોમાં ધિરજી અને ધરમાધલની ધિરાદરી મશહૂર હતી : પણ એ ધિરાદરીને વધુ મશહૂર બનાવનાર હતી એક કાશ્મીરી છોકરી ! એ ધલાહાબાદમાં આવી ત્યારે એની જમ્દી મા એની સાથે હતી. પણ એનાં સાચાં માબાપ કોણ હતાં, એ ખરેખર કાશ્મીરથી જ આવતી હતી કે કેમ, એની મા કેવી રીતે જિંદગી કાપતી હતી અને એની જીવાન છોકરી મુશ્તરીને એ નિશાળમાં ભણવા મોકલતી, તે માટેનો ખર્ચ કેવી રીતે પૂરો થતો; એ વાત સારા ય ધલાહાબાદમાં એક રહસ્યભરી ઘટના તરીકે મશહૂર હતી : અને આ લોકો એવાં કે અસાધારણ વ્યક્તિત્વવાળાં નહોતાં કે એમના નામની અને એમના જીવનના રાહની ધલાહાબાદના લોકોને બહુ પરવાહ હોય. પણ ખરી ખૂબી તો મુશ્તરીની ઝખાનમાં, એની ચાલમાં,

એની આઝાદીભરી નજાકત અને મસ્તીમાં—અને કોઈ કોઈ વાર જ્યારે એ કોઈ છેલ્લખટાઉ જવાનને ઉલ્લુ બનાવતી, તેમાં રહેલી હતી. આ મુશ્તરીને લઈને જ ધિરજી અને ઇસ્માઈલનાં નામ ધલાહાબાદમાં ઘેરઘેર મશહૂર બની ગયાં હતાં. કોલેજના કમ્પાઉન્ડમાં, હોસ્ટેલમાં અને સિનેમામાં એ મુશ્તરીની ચબરાક ઝપ્પાનની અને તેના રંગીલા મિળજની ખુશ્ખુ ફેલાયેલી હતી: તેથી જ મુશ્તરીને ‘કાશ્મીરી ગુલાબ’ તરીકે છેલ્લખટાઉ કોલેજિયને પિછાનતા.

ઇસ્માઈલ અને મુશ્તરીની પિછાન ધણી જ વિચિત્ર સંજોગોમાં થઈ હતી.

એક દિવસ સાંજ પડી ગઈ હતી. ઉપરનાં અનંત આકાશમાં કાળાં વાદળાં એકાએક ઘેરાઈ આવ્યાં હતાં. અને નદીકિનારે તુફાને જોર મચાવવા માંડ્યું હતું. નદીમાં ન્હાવા પડેલા ઇસ્માઈલ અને ધિરજીને એ તુફાનની પરવાહ હોય એમ લાગતું નહોતું. આકાશે એમને ચેતવણી આપી. ગંગાનાં નીરમાં ભરતી આવેલી દેખાવા માંડી. કિનારા પર અંધારાની કાળાશ છવાઈ ગઈ. રાહ બતાવવા માટે માત્ર વીજળીએ જ થોડી થોડી વારે ચમકવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.

ધિરજી તો ક્યારનો એ ઇસ્માઈલને કહી રહ્યો હતો કે ‘હવે કિનારે પહોંચ.’ પણ ઇસ્માઈલે એ વાત મરકરીમાં ઊડાવી દીધી. ઘોર જામતા અંધારાને એણે હસી કાઢ્યું! એ તો દૂર દૂર તણાતો ગયો અને કાણુ જાણુ શું થયું કે તે જ વખતે ગાજવીજ થવા લાગી અને પછી મુશળધાર વરસાદ તૂટી પડ્યો! આકાશના તારાઓ ત્રાસથી અંધારાની ઓથમાં ક્યારનાય લપાઈ ગયા હતા. ફક્ત નીચે ગંગાના વિશાળ પટ પર બાથોડાં લેતો ‘ઇસ્માઈલ કિનારા તરફ પાછો આવવા વૃથા પ્રયાસ કરતો હતો! પણ કિનારા પરની રોશની પણ એને રાહ બતાવી શકી નહિ. જોરથી વરસતા જતા વરસાદે એને ધિરજીથી વિખૂટો પાડી દીધો હતો. એ મૂંઝાયો અને એણે શ્વાસ એકત્ર કરી ખૂમ મારી: ધિરજી! ધિરજી!’

પણ ધિરજીને એ ખૂમ સંભળાઈ નહિ: કિનારા પરથી એ પણ ખૂમ મારી રહ્યો હતો: ‘ઇસ્માઈલ! ઇસ્માઈલ!’

પણ એની ખૂમ ઇસ્માઇલના કાન સુધી પહોંચી શકી નહિ અને જરા વાર પછી તેણે ગંગાના જલપટ પર ખેલાતા કુદરતના તુફાનમાં ઝૂકાવી દીધું : ‘મારે એને શોધી કાઢવો પડશે !’

અને વરસાદનો મારો વધતો જ ગયો. કાળા આકાશનાં આંસુ ધોધમાર રીતે ગંગાના પટ પર ‘તાંડવ’ ખેલતાં હતાં. કુદરતે ભયંકરતા ધારણ કરી હતી. ઇલાહાબાદનો કિનારો અંધારાની કાળી શાહીમાં ધૂંટાઇ રહ્યો હતો. એક તરફ ગંગામાઇના જલપટ પર ઇસ્માઇલ તરફડિયાં મારતો હતો, બીજી તરફ ધિરજી અંધારાઘોળ્યાં પાણીમાં ઇસ્માઇલને શોધી રહ્યો હતો.

ઇસ્માઇલ તુફાનનો આબાદ શિકાર બન્યો હતો. ‘ધિરજી ! ધિરજી !’ ની એની ખૂમો કોણુ સાંભળતું હતું ? જવાબમાં વીજળીના કડાકા અને ગડગડાટ એની ફૂર મશ્કરી કરતા હતા.

એ જ વખતે એક ભયંકર કડાકો થયો ! કિનારા પરનાં શિવાલય ઉપર છાયા કરી ઉભેલું વર્ષોનું જૂનું વડનું ઝાડ ઊખડી પડ્યું અને વીજળીના કાટકામાં ગંગાનદીને કિનારે તાંડવ કરતાં પાણીમાં એ ફસડાઈ પડ્યું. ઇસ્માઇલને એ આછું આછું દેખાયું. એને બચવાની આશા બરાબર હતી. તરવામાં એ કે કમ નહોતો...પણ ?

જેમતેમ એણે પોતાના શરીરને પાણીની સપાટી પર રાખ્યું હતું. એટલામાં એના શરીરને કેંક અથડાયું. તે પહેલાં જ એને ખબર પડી કે એક નાનકડી કિશ્તી એને બોલાવી રહી છે. કદાચ એ હોડી પણ તુફાનમાં, આંધીમાં ફસાઈ બચ ! બીજી જ પળે એ કિશ્તી એની તદ્દન નજદીક આવી પહોંચી. એમાં એક જઈફ આદમી અને ચીથરેલાલ જવાન છોકરી સિવાય બીજું કોઈયે નહોતું. કિશ્તીમાં નાળિયેર ભર્યાં હતાં. છોકરીએ ખૂમ મારી ! ‘એઈ ! યહાં કિશ્તીમે આ બ-વની મારા બચગાઈ’

અંદર બેઠેલી જવાન છોકરીએ અંદરથી એક દોરડું પાણીમાં ફેંક્યું. શ્વાસોચ્છવાસના ગળબનાક થાક અને શ્રમ વચ્ચે હાંશી રહેલા ઇસ્માઇલે એ દોરડાને જેમતેમ કરી પકડી લીધું અને પોતાનું બધું બળ એકત્ર કરી, એક છલાંગ સાથે એ કિશ્તીની કિનાર પર આવી પહોંચ્યો. કિશ્તી

પરની છોકરીએ એનું કાંડું પકડી એને ઉપર ખેંચી લીધો. ઇસ્માઇલ કિશ્તીમાં આવતાં જ અંદર ભરેલા નાળિયેરના ઢગ પર ફસડાઈ પડ્યો.

‘ચોટ લગી હય તુમ્હે ?’ છોકરીએ પૂછ્યું.

ઇસ્માઇલે આંખો ખોલી. અંધકારમાં એને એ નવજવાન છોકરી બરાબર દેખાઈ નહિ; પણ બીજી જ પળે વીજળીનો એક ભયંકર કડાકો થયો. એ વીજળીના પળમાત્રના અજવાળામાં એણે જોયું કે એની સામે કોઈ હુસ્નપૂર નાજનીન, આકાશથી ઊતરી આવેલી અપ્સરા ખડી હતી એનાં કપડાં ફાટેલાં અને ગંદાં હતાં. વરસાદની થપાટોથી એ સાવ પલળી ગયાં હતાં. પાતળી કંચુકી એના બદન પર ચોંટી ગઈ હતી. કાળા ભમ્બર જેવા બાલોની લટો એના પાણીથી ભીંજાઈ લીસા બનેલા ગાલો પર ચીટકી ગઈ હતી.

અને તુફાનના સુસવતા મારામાં વીશથી ત્રીશ મિનિટના કદિન સામનાએ કિશ્તી ગંગાના જલપટ પર ડોલી રહી. થોડાક સમય પછી તુફાનનું જોર ઓછું થયું.

એ વખતે લગભગ મધરાત થઈ ગઈ હતી. બિરજુનો હજુ કે પત્તો નહોતો. ઇસ્માઇલને ચિંતા થતી હતી. એને ખાતરી હતી કે બિરજુ જરૂર એની તલાશ માટે પાણીમાં ક્યાંક આથડતો હશે. એને શોધી કાઢવો જ જોઈએ, નહિ તો એની મા પાસે એ શી રીતે મોં દેખાડશે ?

તેઓ કિનારે આવ્યાં. તુફાન હવે શમી ગયું હતું. ગંગાની લહરીઓ તુફાને કરેલા ખંડન પર હસતી હતી. પવન ધીમે પજો હતો. ઇસ્માઇલ, પેલી નવજવાન છોકરી અને કિશ્તીનો જઈ માંહી બેઠાં બેઠાં આકાશ નિહાળી રહ્યાં હતાં.

‘શુક્રિયા ખુદાતાલાકા ! ...’ જઈ બોલ્યો.

‘શુક્રિયા !’ છોકરીએ ધીમે સાદે કહ્યું. એના અવાજમાં મીઠાશ હતી; ગંગાની લહરીઓ મિસાલ લહરીઓ હતી.

‘શુક્રિયા !’ ઇસ્માઇલથી પણ બોલાઈ જવાયું. અને પછી એણે કહ્યું : ‘પણ હું તો તમારા બન્નેનાં શુક્રિયા અદા કરું છું, તમે ન હોત

તો ગંગામાઘને ખોળે હું ક્યારનો ચે લેટી ગયો હોત...પણ બિરબુ ક્યાં હશે?' અને ઇસ્માઇલથી કુદરતી રીતેજ ખૂમ પડાઈ ગઈ-બિરબુ!'

પણ કંઈ જવાબ ન મળ્યો ! કિનારા પરનાં દેવાલયો અને ધરોમાં જલી રહેલી દીવીઓની આછેરી રોશની ગંગાના કિનારે થપેકાં ખાતી, જલલહરી પર નાચી રહી,

ઇસ્માઇલે આ વખતે કિનારો ગળવી મૂક્યો : ' બિરબુ! બિરબુ! તું ક્યાં છો ?'

જવાબ ન જ મળ્યો ! ધીમો પડી ગયેલો પવન પણ એને રાહત આપી ન શક્યો. ભોંજાયેલાં કપડાંની ટુંડીએ પણ એને ખીજી કોઈ વાત તરફ ન દોર્યો. વાતાવરણમાંથી ફક્ત એને એક જ પડઘો સંભળાઈ રહ્યો : ' બિરબુ !'

ફિરતી કિનારે આવી પહોંચી હતી. ઇસ્માઇલની ખૂમનો પડઘો હજીયે ઉઘાડા આકાશમાં, ગંગાના જલપટ પર વહેતા ધીમા પવનના નાદમાં અને કિનારા પર ઊગેલા પીપળા, વડ અને ખીજાં ઝાડોનાં પાંદડાંના અવાજમાં અટવાઈ, અથડાઈને રણુકી રહ્યો.

પેલી છોકરીએ અને જઈફે તો આ જીવાન સામે જોયા જ કર્યું. ભરાવદાર ચહેરો, વિશાળ કપાળ અને તીણી આંખો, કાળા વાળનાં હૃદયી વધારે વધી ગયેલાં જીલકાં તેમ જ ફાટેલા કુર્તામાંથી દેખાતી એની વિશાળ અને કોઈ પથ્થરની કોરેલી મૂર્તિના મજબુત અને તંદુરસ્ત શિદ્ધ જેવી છાતી અને સ્નાયુબદ્ધ હાથ તથા ખભા; એ સહુ જોયા જ કર્યાં-એકીટશે જોયા જ કર્યાં.

આખરે અવાજ આવ્યો; 'ચિન્તા ન કરો. બિરબુને હું શોધી આપીશ !'

એનો મોઢો અવાજ આવ્યો ! ઇસ્માઇલે એની સામે જોયું. વરસાદના પાણીનાં ટીપાં તેના બાલ પરથી લસરી લસરીને હોઠ પર, ગાલ પર અને હાડપણ પર કોઈ નાચતાં ફૂલતાં ઝરણાં જેવાં વહી જતાં હતાં !

ધરમાધલે એને કહ્યું : ‘પણુ ધિરભુને શોધ્યા વિના મારા પગ શહેર તરફ નહિ વળે.’

‘પણુ હું શોધી આપીશ તમારા ધિરભુને ! પણુ એ છે કાણુ ?’

‘પાનવાલો ! કેમ—નથી ઝોળખતાં ? ધિરભુ પાનવાલાને સારું ધલાહાળ્યાદ પિછાને છે. એજ ધિરભુ !’ અને કિનારા પર કદમ મૂકતાં એણે ફરી એક વાર ખૂમ મારી : ‘ધિરભુ !’

અગાઉની પેઠે આ વખતે પણુ જવાબ ન મળ્યો. થોડી વાર રહી કંઈક વિચાર આવતાં તેણે પેલી છોકરી તરફ ફરીને પૂછ્યું : ‘પણુ હું તો ભૂલીજ ગયો ! તમારું—આપનું નામ ?’

છોકરી કંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં સારા ય તુફાન ઢરમ્યાન જેની ઝખાન જરાયે હાલી નહોતી, એ જઈકે જવાબ આપ્યો : ‘કેમ, નથી ઝોળખતા આને ? એનું નામ મુશ્તરી ! મુશ્તરી સારા ધલાહાળ્યાદમાં તો મશહૂર છે.’

‘મુશ્તરી !’

અને આખરે એ ત્રણે જણુ ગંગાના ઘાટ પર આવી પહોંચ્યાં. વિશ્વનાથ મહાદેવના મંદિરના ચોગાનમાં છાપરીઓ નીચે લંગોટિયા બાવાઓની ધૂણી જલી રહી હતી. વિશાળ ચોગાનમાં ખીજી પ્રવૃત્તિ પણુ ચાલુ હતી. ત્યાં બાવા ય હતા અને ભામટા ય હતા : ત્યાં પૂજારી પણુ હતા અને પાપીઓ સાથે શ્રદ્ધાળુઓ યે હતા : બચ્ચાં, ઓરતો અને મદદો પણુ હતાં, જેગીજોગટાઓ, નાગાંપુગાં છોકરાંઓ, બીખનો વેપાર કરનાર અને ફળફૂલ વેચનારા પણુ એ ચોકમાં હતા : અને વચ્ચે જલી રહેલી ધૂણીની આસપાસ શરીરે ખાક ચોળીને ખેઠેલા સાધુઓ, જટાધારી સંન્યાસી બાવાઓ પણુ હતા. વરસાદ અને તુફાનને લઈને કેટલીયે ધૂણી ઠરી જઈ ગારો બની ગઈ હતી : હવે ફરીથી ધૂણી જલાવવા ખાકી બાવાઓ લાકડામાં આગ ફૂંકી રહ્યા હતા.

ધરમાધલે ત્યાં નજર ફેરવી. ત્યાં એક લંગોટ સિવાય આખે શરીરે નગન, વિશાળ લલાટ અને માંસલ સ્નાયુબદ્ધ શરીરવાળો, ગળામાં હનુમાનની

છાપવાળી ઉપસાવેલી માદરડી બાંધેલો અને ડાબે ખભે મેલી દેખાતી જનોઈ ધારેલો એક જવાન બેઠો હતો. પાણીમાં એનું સાફ ચે શરીર ભીંજી ગયેલું હતું. ઉઘાડે શરીરે પણ એને ટાઢ નહોતી વાતી. ઇસ્માઇલની તેના પર નજર ઠરતાં જ તેનાથી ખૂબ પડાઈ ગઈ:

‘બિરજુ!’

બિરજુ બેઠો થઈ ગયો. એણે કહ્યું: ‘હું અમ્માને શું મોં દેખાડું? એટલે જ તારી ઇતેન્નરીમાં અહીં ભીંજાયેલો ઇંડીમાંથી બચવા તાપતો બેઠો હતો.’

‘બિરજુ! જો આ મુશ્તરી! એણે આજે મારી જીન બચાવી.’

[૨]

આ રીતે બિરજુ, ઇસ્માઇલ અને મુશ્તરી વચ્ચે બિરાદરી બંધાઈ હતી. ઇસ્માઇલ તો તે પછી મુશ્તરીને ત્યાં પડ્યોપાથ્યો રહેતો હતો; પણ મુશ્તરી શું હતી, શું કરતી હતી, ક્યાંની હતી, અને હવે ક્યાં જવાની હતી, ઇલાહાબાદ શા માટે આવી હતી, એનું એને પણ ઝાઝું જ્ઞાન નહોતું. એ ફક્ત એટલું જ જાણી શક્યો હતો કે તે કાશ્મીરની હતી.

અને એ કાશ્મીરી ગુલાબની ખુશ્બુ પાસે જતાં ઇસ્માઇલ આફરીન થઈ જતો. બંને એકબીજા પાસે રહેતાં ત્યારે ખુશ રહેતાં. મુશ્તરી પાસે પાંજરે પૂરેલો એક પોપટ હતો. એ પોપટ એટલી સરસ રીતે ઝબ્બાનમાં ટહુકો કરતો કે મુશ્તરી હાજર ન હોય ત્યારે બહાર બિલા રહી એ પોપટના બોલને સાંભળનારને લાગે કે જાણે મુશ્તરી જ બોલી રહી છે!

મુશ્તરીને એક ગઝલ ગાવાની ટેવ હતી. તે કહેતી કે એ ગઝલવાળી રેકર્ડ ન્યારે એ સિમલામાં હતી ત્યારે તેણે સાંભળી હતી. કોઈ પરદેશીને ત્યાં ચૂડીવાળું હતું અને એમાંથી બહાર વહેલો અવાજ મુશ્તરીના કાનમાં અને આખરે હૃદયવાટે થઈને ગળામાં બેસી ગયો હતો. કલકત્તાની મશહૂર ગાનારીનો એ અવાજ હતો. મુશ્તરી ખાણું

પકાવતી હોય, નહાતી હોય, વાળ હોળતી હોય, સુરમો લગાવતી હોય, કે મેંદી લગાડતી હોય, તે વેળા એ ગઝલની લીટીઓ ગજુગણ્યા કરતી :

અય દિલ ! તૂ ઈસ ગલીમેં
પામાલ નાઝ હો જા !
કહમેપે સર તૂ રખ કર
તૂ સરકરોશ હો જા !
અય દિલ ! તૂ ઈસ ગલીમેં...

અને પોપટ પણ એ જ ગીત ગાતો ! અુશતરી ન્યારે એકલી હોય, કદીક મધરાતે બારીમાં એકલી ઊભી ઊભી તે દૂર દૂર હવેલીઓ, મહેલો, અટારીઓ અને ઊંચી ધમારતો તરફ નજર ઠેરવતી હોય, જાણે એ વેળા તે આકાશમાં શુંનું શું જોયા કરતી હોય, એ વખતે અુશતરીની આંખમાંથી એક આંસુ સરી પડતું અને તે બોલી ઊઠતી : ‘મા ! અમ્મા ! મેરી અમ્મા !’

પોપટ એ ક્ષણે એકદમ શાન્ત બની, અવાજ — ચુપ રહી જતો — કેમ જાણે એને કંઈ આઘાત થયો હોય ! એની પાંખો ફફડવા માંડતી. એ બંધનમાં હતો એટલે ? એ વખતે વચ્ચે વચ્ચે એ પીંજરાના પાતળા સળિયામાં ચાંચ ભરાવ્યા કરતો, પછી એકાએક શાન્તિનો લંગ કરી ચિચિયારીઓ પાડવા મંડી જતો અને થોડી વારે પોતાની મેળે આંખો ટમટમાવી શાન્ત બની જતો.

અુશતરી આટલા જ શબ્દો બોલતી : ‘એ મૂઆ ગોરા સોલજરીઆઓ ! નખખોદ જજો એમનું ! બદબખ્ત ! કમીનાઓ !’

અને પછી એક અતિશય દીર્ઘ અને વેદનામય નિશ્વાસ નાખી તે પડી રહેતી. પછી કોઈકવાર રાતના અચાનક ઝબકાને જાગી જતાં તેનાથી એક જ શબ્દ બોલાઈ જવાતો : ‘મા ! અમ્મા !’ પણ એણે પોતાના જિગરના આ બેદને : અંતરના આ જલનને, ગળી જવાયેલાં રુદનને, સીનામાં સમાવી રાખેલાં આંસુઓને ઈરમાઇથી છાનાં રાખ્યાં હતાં. ઈરમાઇ કોઈકવાર એને ઊંધમાંથી આંચિતી જાગી જતાં જોઈ લેતો, ત્યારે તેના જેવો જુવાનજોધ આદમી પણ હેબતાઈ જતો. અુશતરીને

શું દર્દ હતું ? શું દુઃખ હતું ? પણ મુશ્તરી સારી રાત અને દિવસના ઘણાખરા ભાગમાં ખુશાલી અને પોતાના ખુશનુમા મિળનના જે ગુલાબગોટાઓ ઈસ્માઇલને ભેટ ધરતી, એમાં પેલી બધીયે ગમગીની સમાધાનને અદૃશ્ય થઈ જતી. ઈસ્માઇલ અને મુશ્તરીને ઓળખનારા સહુયે એને એક મોજાલી અને આઝાદ લાડકી સમજતા. લોકો એને વિષે અનેક જાતની વાતો કરતા. કોઈ કહેતું કે એ જાદુ જાણે છે, કોઈ કહેતું કે એ કામરૂ દેશમાંથી શાપિત થઈ અહીં આવી છે. કોઈ કહેતું કે કાશ્મીરમાં એ કોઈ સારા જમીનદારની રખાત થવાની હતી, પણ બદચલન હોવાની શંકા જતાં એને કાઢી મૂકવામાં આવી હતી : આથી અનેક વાતો ઊડતી : છતાં શહેરના છેલબટાઉ જુવાનો મનમાં ને મનમાં એની તારીફ કરતા—એના પર વારી જતા. કૉલેજના જુવાનો પણ એના ધર આગળથી પસાર થઈ, એને જોઈ લેવાના અવસરને કે સિનેમામાં શરૂ થતી ફિલ્મના પહેલા જ ‘શો’માં એને જોવાની તક મળે તો ચૂકતા નહિ.

મુશ્તરીનાં રૂપ, યૌવન અને મિળન એની જિંદગીની ધૂપદાનીમાંથી કોઈ એર ખુશ્બો ફેલાવી, એની પિછાનમાં આવનારને એર ચટકા લગાડી દેતાં.

[૩]

દિલાહાબાદનાં વિશાળ કારખાનાંઓમાં રાત ને દિવસ યંત્રો ચાલ્યા કરતાં. ઈસ્માઇલ એ યંત્રો પર પોતાનો પસીનો પાડ્યા કરતો : અને એ યંત્રોમાં હજારો ઈસ્માઇલોના પસીના સિંચાઈ જતા. હજારો ઇન્સાનોના પસીનાનું, ખૂનનું, ઉત્સાહશક્તિનું, તાકાતનું જોમ પી એ યંત્રો ચાલતાં : માલ તૈયાર થતો અને જંગની તૈયારીઓમાંથી એ માલની અનેકગણી કિંમતની મહોર એના પર લાગી જતી. પણ એ ઈસ્માઇલ પર, ખીજા હજારો ઈસ્માઇલો પર, ખીજા અનેક ધિરજુઓ પર તેમની કિંમતની મહોરમાં કદીય ફરક પડતો જ નહોતો. ફક્ત કોઈવાર બેકારી એ મહોર પર પોતાની કાળી છાપ મારી દેવાની બીંતિ બતાવતી. ફક્ત એમની જિંદગીના સમયમાપક યંત્રની શીશી યંત્રોના ચક્કર માટે નિશ્ચિન ઉપર નીચે ઠલવાયા અને બરાચા કરતી.

ગંગા નદીના પટ પર વહાણો, કિશ્તીઓ અને તરાપાઓ ચાલ્યા કરતા : દેવાલયોમાં ઘંટનાદ થયા કરતા. યંત્રોની ખોપરીમાંથી કારમી વ્હીસલ બજ્યા કરતી. મિલનાં ઊંચાં ઊંચાં ભુંગળાંઓમાંથી ધિરભુઓ અને ઇસ્માઇલોની તાકાતને ધુંવાંમાં ફેરવી આકાશમાં ફૂંકી દેવા માટેનો પોતાનો વિનય જાહેર કરતા ધુમાડાના ગોટેગોટ આકાશમાં કાળો ઝંડો ફરકાવ્યા કરતા. રોજરોજ મંદિરોમાં આરતી ઊતરતી. રોજરોજ ઇલાહાબાદનાં વર્તમાનપત્રોનાં યંત્રો પરથી—‘રોટરી’ પરથી—યુરોપીય જંગના ખૂની ખબરો છપાયા કરતા. સોનાચાંદીની તેજમંદીપરથી બજારની તન્દુરસ્તીની અને માંદગીની—હસીની અને રુદ્ધની—રૂખ બહાર આવ્યા કરતી. પ્રભુ—ધામોમાં, હવેલીઓમાં રોજરોજ અન્નકોટ ભરાયા કરતા : મીઠાં પકવણો પ્રભુ આગળ ધરાવાતાં. રોજરોજ લિખારાંઓની લાંબી ફેજમાંથી ચોર ઠગારાઓ, લૂંટારાઓના જન્મ થયા કરતા અને જેલના સળિયા પાછળ આરોપીઓ ગેરમન્સાફમાં જ એમની જિંદગીની આશા છે, એવી આશા સેવતા જીવન વીતાવતા, જંજીરોના ઝંકાર કરતા દિવસ પસાર કરતા.

અને આખરે કટોકટીની એ ઘડી આવી પહોંચી. આવતી કાલે એ જ ઊંચી ઊંચી મિલનાં ભુંગળાંઓમાંથી કદાચ ધુમાડો નીકળતો બંધ થઈ જવાનો વખત આવી જાય : હ...ડ...તા...ળ !

ઇસ્માઇલે ધિરભુને કહી દીધું : ‘ભાઈ ! તૈયાર છો ને તું ? તું અને તારી પાનની દુકાન સલામત રહે. મુશ્તરી...એનો પોપટ... તારી અમ્મા...એમને છોડવાનો મારે વારો આવશે...’

અને એ જ રાત્રે એણે મુશ્તરીને કહ્યું ; ‘મુશ્તરી !’

મુશ્તરી ગમગીન બેઠી હતી. પણ પોપટ પંજરાના સળિયા પર ચાંચની તલવારના વૃથા ધા કરી રહ્યો હતો.

‘મુશ્તરી !’

મુશ્તરીએ જવાબ ન દીધો.

‘મુશ્તરી ! તું ચુપ ન રહે. જો ને...તારા બાલમાં તો ખોસેલા ફૂલની ખુશ્બુ મને બેએન બનાવે છે.’

મુશ્તરી ખડખડાટ હસી પડી. ગમગીની પછીનું તેનું આ ખડખડાટ હાસ્ય અનળ હતું—અદ્ભુત હતું—તાજુખીભર્યું હતું!

‘મુશ્તરી! તને હું હસવાનું બંધ કરવાનું નથી કહેતો, પણ આવતી કાલે કદાચ એવો જ સમય આવે.’ ઇસ્માઇલ ગંભીર ભાવે બોલ્યો.

‘ઇસ્માઇલ! ઈસુ!’ મુશ્તરી બોલી. એણે આંખો જરાક ઝીણી કરી અને પછી ધીમેથી કહ્યું: ‘ઇસુ! તું મને હસવા વિષે કહે છે? દોસ્ત! માઈ હાસ્ય, માઈ મુશ્કરાવું તો ક્યારનુંય કપ્પમાં લેટી ગયું છે—’

‘હું?’ ઇસ્માઇલની આંખ ફાટી ગઈ. તેણે મુશ્તરીની ઝળાનમાં આવો અદ્ભુત પલટો અગાઉ કદી જોયો નહોતો. તેણે એની આંખોમાં તાકીને જોયાં જ કર્યું. તેણે જોયું કે મુશ્તરીની આંખમાં ન સમજાય તેવી એક કિતાબ ખૂલી રહી હતી. એ કિતાબ પર ન સમજાય એવી કોઈ અદ્ભુત ઝળાનમાં, કોણ જાણે શું યે લખ્યું હતું! તે યંબી ગયો. ફરી તેણે પૂછ્યું:

‘મુશ્તરી! બોલ, તને શું થયું છે? મારી કસમ!’

‘ઇસ્માઇલ! મારે કંઈ કહેવાનું નથી. મારી જિંદગીમાં હવે એક પણ આંસુ બાકી નથી રહ્યું એટલે જ આમ હસું છું...! જે માટે હસવું જોઈએ તે નથી રહ્યું તેટલા માટે જ હું પેટભરી હસી લેવાનો નશો કરું છું, જેથી મારા આ હાસ્યના નશામાં મારાં આંસુઓ ડૂબી જાય!’

‘બતાવ મને મુશ્તરી! કસમ છે ખુદાની!...મારાથી થાય તે તારે માટે—હું કરીશ. તારાં આંસુ લૂછી નાખીશ: એ નશાને હું જલાવી દઈશ. મારી પાસે તાકાત છે, મુશ્તરી! માઈ નામ ઇસ્માઇલ છે.’

પીજરામાં પડેલો પોપટ પાંખો ફફડાવી રહ્યો. દૂરની એક હોટેલમાં બજી રહેલા ચૂડીવાનમાંથી કોઈ રંગીલી ગઝલના સૂરો પવન પર બેસી, અહીં આવીને ઊડી જતા:

પરદેશી પ્રીતમ નેહા લગાકે દુઃખ દે ગયા !

મોહે સેયાં.....

પરદેશી પ્રીતમ નેહા લગાકે સુખ લે ગયા

પરદેશી.....

અને પોપટની પાંખો જોરથી ફફડવા લાગી: પીંજરું હયમચી ઊઠ્યું. મુશ્તરીએ એની સામું ચે ન જોયું. એનાં નયન તો એના કંગાલ ધરની બારીમાંથી દૂર દૂરની હવેલીઓમાં જલી રહેલી દીપશિખાઓના ટમટમાટને નિરખી રહ્યાં હતાં. પણ પોપટને ચેન નહોતું. પીંજરું ધડીબર શાન્ત પડી ગયું અને પછી એકાએક પોપટ બોલ્યો :

‘ ધિરભુ ! ભૈયા ધિરભુ ! ’

ન્યારે ન્યારે ધરમાધલ અને ધિરભુ અહીં આવતા ત્યારે ધિરભુને બોલાવવા ધરમાધલ આ શબ્દો બોલતો અને અત્યારે પોપટ આ શબ્દો પૂકારી રહ્યો હતો. શા માટે ? શું બહાર ધિરભુ આવતો હતો કે શું ? ધરમાધલ સફળો બેઠો થયો. બારીમાંથી દૂર દૂર નજર ફેંકી રહેલી મુશ્તરીની આંખો પરથી પોતાની આંખો ઊઠાવી તે બહાર આંગણામાં આવ્યો. તેણે ચોતરફ આસપાસ જોયું. બહાર આંગણાના ખૂણામાં ગિગેલા ચંપાના ઝાડ પરથી હવાના ઝોકાથી જમીન પર બે ચાર ફૂલ ખરી પડ્યાં. ઝાંપા પાસે જ બાંધેલી પાડી બરાડી ઊઠી. અને બહાર આવેલા ધરમાધલના પગના ખડખડાટને લીધે ઝોકાં ખાતો ફૂતરો ભસી ઊઠ્યો. ધરમાધલે ઠંડી આંખે, ધબકતે હૈયે આસપાસ જોયું. ધિરભુનો ક્યાંયે પત્તો નહોતો : એ આવવાનો તો હતો જ : કારણ આ આખરી રાત હતી ને ?

ફરી પાછો ધરમાધલ ધરમાં આવ્યો. મુશ્તરીનાં નયનો બારીની બહાર-પહેલાં જે રીતે જોતાં હતાં તે રીતે જ બહાર-ઊંડાણમાં સ્થિરતાથી જોતાં હતાં.

ખૂણામાં ધાસલેટનો દીવો જલતો હતો : મેલી લીંત પર મુશ્તરીની ઇંજર અને રંગીન ચૂંદડી લટકી રહ્યાં હતાં. ખૂણામાં પડેલ રાયરચીલું !... એ સર્વ ધરમાધલ અવલોકી રહ્યો. પાછળની ઓરડીમાં કોઈક સૂઈ રહ્યું હતું, એના ધોરવાનો અવાજ સંભળાતો હતો.

‘મુશ્તરી! તું આટલી ગભરાઈ ગઈ છે શા માટે? બોલ !’

અને એકદમ ધરમાઇલે મુશ્તરીનો હાથ પકડી લીધો. એણે એ કામળ હાથને પોતાના વિશાળ પંજ વચ્ચે, બન્ને હાથોએ કચડી નાખ્યો. મુશ્તરી કંઈ બોલી નહિ. એણે કહ્યું : ‘એ કિતાબ બંધ કરી દેવી ઠીક પડશે. માફ દિલ આજે મને કમળેરી તરફ ખેંચી રહ્યું છે.’

‘નહિ-નહિ !’ ધરમાઇલ બોલ્યો.

અને પછી મુશ્તરીએ ઝખાન બોલી. એના એક એક લવ્ઝમાં ધરમાઇલની ભાવિ જિંદગીના ધબકારા હતા : એક એક હર્ફમાં ધરમાઇલ પોતાની જિંદગીના ભાવિને જોઈ લેતો-કલ્પી લેતો હતો : મુઠ્ઠી વાળીને કંઈક દયાવી દેતો. એણે એ વાત સાંભળી લીધી :

મુશ્તરીની મા એને કાશ્મીરથી સિમલામાં શા માટે લાવી હતી? એની મા એના જિગરનો ફિરસ્તો હતી! સિમલામાં જ એક રાતના મા અને બેટી ન્યારે સ્ટેશન પરથી મજદૂરી કરી પાછાં ફરતાં હતાં, ત્યારે અંધારાનો અને રસ્તા પરની આસપાસની ઝાડોનો લાભ લઈને એની મા પર સોલ્જરો તૂટી પડ્યા હતા! એ ગોરા, મોટી ટોપીવાળા! ચાર જણાએ આવીને એની માને પકડી લીધી; પોતે હજી નાની હતી; એટલે ગભરૂ બાળકોથી શું થઈ શકે? એણે ખૂંચે મારી! પણ નિરર્થક! એની મા!...શરાએ ગોરાએને હેવાન બનાવ્યા હતા! દોઝખના એ કૂત્તાઓ! એ સોલ્જરો!...એણે એની માને બીજે દિવસે સવારે ધરપીતાલમાં અતિશય ભયંકર હાલતમાં પડેલી જોઈ.

એ બધું સિમલામાં બની ગયું...અને એક મહિના પછી તો એની મા સિમલાની ધરપીતાલમાં જ જન્નતનશીન થઈ!

‘કૂત્તાઓ! નાપાક! હવસી!’ મુશ્તરી હાંફથી કાંપતાં કાંપતાં બોલી બેઠી : ‘ત્યારથી હું મારી મા માટે ઝંખી રહી છું...એ બદબખ્ત શયતાનો!’

મુશ્તરીએ દાંત કચકચાવ્યા : ધરમાઇલે જોયું કે રૂપ, ખૂબસૂરતી, હુશન, જવાની અને જોબન ન્યારે વિક્રે, ખોફનાક અને, ત્યારે કેવો

સીનો ધારણુ કરે!—એની છખી એને મુશ્તરીમાં દેખાઈ! ભયંકર રીતે મુશ્તરી બારી બહાર જોઈ રહી. અને પછી તેણે જોરથી બન્ને હાથમાં માથું મૂકી ધૂસકાંબેર રડી દીધું.

‘ધરમાધલ! મારાં આંસુ સૂકાઈ ગયાં છે!’ બીજી જ પળે એ રૂદન બંધ પડી ગયું. મુશ્તરી ખડખડાટ હસી : ‘હા...હા...હા!’

અને એ જ વખતે પીંજરામાં પડેલા પોપટે બોલી દીધું : ‘ખિરણુ ! ખિરણુ લેયા!’

ધરમાધલે બારણા બહાર નજર નાખી તો ત્યાં એને કોઈપણ દેખાયું નહિ : પરંતુ કૂતરો જોરથી ભસી રહ્યો હતો : કોઈકનાં પગલાંનો અવાજ સરી જતો હતો. ધરમાધલ સફાળો ખેઠા થયો : બહાર નીકળ્યો : ખૂમ મારી : ‘ખિરણુ લેયા!’

પણ ખિરણુ તો સાંથી ક્યારનો ચે અંધારામાં ગાયબ થઈ ગયો હતો !

[૪]

બીજે દિવસે જ ચંત્રોની દુનિયામાં સનસનાટી ફેલાઈ. મિલનાં ઊંચાં ભુંગળાંઓમાંથી ધુમાડો નીકળવા ન દેવા માટે કામદારોએ નિશ્ચય કર્યો હતો—અને કોઈ વિચિત્ર સંજોગો વચ્ચે પોલીસે ધરમાધલની ધરપકડ કરી.

એના પર આરોપ હતો : ‘યે કૂત્તા જંગકે ખીલાફ બોલતા હય ! જંગ, જો હમારી પહેલી ફર્જ હય, ઉસ જંગકે ખીલાફ યે લોગોકો બહેકા રહા હૈ. યે કૂત્તેને કલ રાતકો શરાબ પી કર સોલજરોં કે સાથ તુફાન કીયા !...ઔર...સોલજરોંકી...’

અને ધરમાધલ પકડાયો. એની પાછળ હજારો ધરમાધલો, ખિરણુઓએ જ્યનાદનો ઘોઘ વહાવી દીધો—પણ એ અવાજ ગોળીબારના અવાજમાં ક્યાંય ગાયબ થઈ ગયો.

[૫]

દુસ્માધલને એક વર્ષની સખ્ત કેદની સજા થઈ. દરમિયાન મુશ્તરી તરફથી એને એક જ વખત પત્ર મળ્યો હતો. તેમાં પોતાને વિષે અને બિરજુ વિષે સાધારણ સમાચાર હતા. પછીથી એણે કંઈ સાંભળ્યું નહોતું.

પણ આ બાજુ બિરજુના દિલની દુનિયા પલટાઈ ગઈ હતી. ઇસ્માઇલ કહેતો હતો કે લશ્કરમાં ન જ જોડાવું; પણ બિરજુએ તો મનમાં કંઈક બીજું જ નક્કી કર્યું હતું. એની આંખ સિમલા પર ફરી. અંધારામાંથી ચાલી જતી એક નાનકડી બાલિકાને અને તેની સાથે ખૂબસૂરત જવાન માને રાતમાં જતાં નિહાળ્યાં : અને પાછળથી શરાબથી ચકચૂર બનેલા મદમસ્ત, એકામ ઇન્સાનો નહિ પણ હેવાનો—દેશની હિફાજત માટે જન કુરબાન કરવાનો દાવો કરનારા સોલ્જરોને આવી પહોંચતાં...નિહાળ્યા...અને પછી કારમી ચીસ સંભળાઈ! હોસ્પિટલમાં પડેલી એક નિરાધાર ઔરત! પછી તો એ દુનિયામાંથી ચાલી નીકળી! તે પછી મુશ્તરી!...અને ઇલાહાબાદ! મુશ્તરીની આંખમાંથી પડતાં આંસુ!...પોપટે પૂકાર્યું હતું : ‘બિરજુ! ભૈયા!’ અને એ કહાણી અંધારામાં લપાઈને ધૂપી રીતે સાંભળી લીધા પછી તે એ જ રાતે ચાલી નીકળ્યો હતો : એણે તે જ વખતે નિશ્ચય કરી લીધો હતો :

‘હું ચે લશ્કરમાં જોડાઈશ! મુલ્કની હિફાજત કરવા જનની ખયરિયાત કરીશ અને એ સાથે મુશ્તરીઓ માટે હું કંઈક કરીશ—એ મુશ્તરીઓની માના દામનને હું નાપાક થવા નહિ દઉં!’

‘મને સિમલા જવા દો!’ એ શબ્દો તેણે ભરતીમાં દાખલ થતી વેળા અમલદારને કહ્યા હતા.

પછી તો બિરજુ માની રજા લઈ ભરતીમાં જોડાઈ ગયો—પોતાના દિલમાં એક જ મુરાદ ભરીને : કોઈક દિવસ મુશ્તરી આ વાત જાણશે, ત્યારે બિરજુ પોતાની જિંદગી સફળ લેખશે.

ઘિરજીની મા પંજાબ ચાલી ગઈ. ઇલાહાબાદમાં મુશ્તરી - કાશ્મીરનું ગુલાબ એકલું એકલું, એક ગંદી ઓરડીમાં કાણુ જાણે કેવી રીતે ખીલી રહ્યું હતું !

ઇસ્માઇલના જેલ ગયા બાદ છ મહિને તેને ખબર મળ્યા કે તેની અમ્મા દુનિયામાંથી ચાલી નીકળી હતી !

મુશ્તરીનો પોપટ બોલ્યા કરતો - ગાયા કરતો - પણ હવે તે 'ઇસ્માઇલ ! આઓ ! ઘિરજી લેયા !' એ તો ભાએ જ બોલતો. બહારની દુનિયા તો મુશ્તરીના હોઠ પર સદા ય કાતિલ મુશ્કરાટ દેખતી - એના ગુલાબી ગાલ પર સુરખી છવાયેલી દેખાતી - માત્ર દેખાતી જ.

[૬]

અને આજે ઇસ્માઇલની સજા પૂરી થઈ ગઈ હતી. એ છૂટ્યો ! અને છૂટતાં વેત જ ઇલાહાબાદના મોટા રસ્તા પર એ બાદશાહની અદાથી, વધી ગયેલી દાઢીથી ઓર ખૂબસૂરત લાગતો, કદમ ઊઠાવતો ચાલ્યો જતો હતો.

અને તે સીધો ગયો પોતાના બિરાદર ઘિરજી પાનવાલાની દુકાને : પણ ત્યાં તો તેણે કાઈ ખીજ જ જઈ ઓરતને જોઈ - ઘિરજીની માસીને.

અને ખબર મળ્યા કે ઘિરજી તો ભરતીમાં જોડાયો હતો. ઘિરજીની મા પંજાબ ચાલી ગઈ હતી. આ ખબર સાંભળી એને દુઃખ તો થયું. જે માટે પોતે જેલ ગયો હતો, શું એ માટે જ ઘિરજી ભરતીમાં ગયો હતો ? તાજબી ! એને લાગ્યું કે ઘિરજીને કંઈ થઈ ગયું હોવું જોઈએ, નહિ તો એ ભરતીમાં જોડાવાનું કદી પસંદ કરે ?

કાઠપિણુ સ્થળે એને રહેવાની 'હા' ન જડી : બધેય સ્થળે એને અપમાન અને ગાળો જણ્યાં ! તે અંતે મુશ્તરીનાં ઘર પાસે આવી પહોંચ્યો ! પણ...

આંગણમાં ચંપાનું ઝાડ સુકાઈ ગયું હતું. પાસે જ ગાયલેસ બંધાતાં હતાં ત્યાં હવે લોખંડનું કારખાનું આવી ગયું હતું. મુશ્તરીની ઓરડી હતી તે મકાનને તો પાડી નાખવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાં એક નવી પોલીસચોકીનો પાયો નંખાઈ ચૂક્યો હતો.

પણ મુશ્તરી ક્યાં ?

એ ગયો હોટેલમાં...કાંઈપણ હોટેલમાંથી એને મુશ્તરીના સમાચાર મળશે જ.

એની પાસે ખિસ્સામાં પાઈ નહોતી. એણે થોડાક કામની માગણી કરી, પણ એને સાફ ના પાડવામાં આવી.

હોટેલની પાસે જ નવી થયેલી પાનની દુકાન પર બેઠેલા આદમીને એણે કહ્યું: ‘મુઝે નહિ પયચાનતા ? મંચ ઇસ્માઇલ ! બતા સકતે હો, મુશ્તરી કહાં રહેતી હય અબ ?’

‘મુશ્તરી કૌન !’

‘નહિ પયચાનતા ઉસે ? શહરકા બચ્ચાબચ્ચા ઉસે જાનતા હૈ, ઔર તૂ નહિ જાનતા ?’ કહી ઇસ્માઇલ ત્યાંથી રુઆબથી ચાલ્યો. તેણે જમીન પર થૂંકી દીધું.

પણ તેની પાછળ હાસ્યના કેટલાય કાદવ ઊડ્યા !

એ ચાલ્યો...આગળ ને આગળ...મુશ્તરી ક્યાં રહેતી હતી, તે એને કાંઈએ પણ બતાવ્યું નહિ.

‘મુશ્તરી ! મુશ્તરી !!’

એના કાનમાં, હૃદયમાં, પગલાંમાં, શરીરનાં અંગેઅંગમાં, ફાટેલાં જોડાના લકડલકડ થતા અવાજમાં મુશ્તરીના નામના પડલા સંભળાતો હતા.

આખરે એને ખબર મળ્યા કે મુશ્તરીએ હવે રાહ બદલ્યો છે. એના માનવામાં ન આવ્યું. મુશ્તરી એવી કદી ન જ થાય ! વિચાર આવ્યો: ‘નજરે જેઈ લેવા તો દે !’

એને તે ઊપડ્યો. સાંજ પડી ગઈ હતી. એણે હજી સુધી ખાધું નહોતું. જેલની રોટી એનાં પેટમાં હતી પણ એ તો ક્યારની યે હજમ થઈ ગઈ હતી. એના શરીરમાં કંઈક જલન થવા લાગ્યું.

તે ચાલ્યો—રૂપના બજાર તરફ !...જ્યાં સાંજ પડે કે તરત જ ગોખે દીવા થઈ જાય ! ઈલાહાબાદના રંગીલા જવાન પર નઝાકતનાં

તીર ફેંકતી ઔરતોને એણે જોવા માંડી : એને તિરસ્કાર તો આવ્યો ; પણ એણે ફરી ઘૂંકી દીધું : વધી ગયેલી દાદીમાં આંગળાં ખોસ્યાં ! ખાલોનાં જીલકાંમાં આંગળીની કાંસકી ચલાવી, એને સીધાં કર્યાં : એને તે વધતો જ ગયો, આગળ ને આગળ !

‘મુશ્તરી ! તે કદી ખારીને ગોખે એસે ?’

‘નહિ !’

‘નહિ !!’

‘મુશ્તરી ! મુશ્તરી !!’ એનું જિગર પૂકારી રહ્યું.

તે માળ પર બેઠેલી, જોખનનાં ધરાક શોધતી ઔરતો તરફ હવે નફરતની નહિ પણ માનની નજરે નિહાળવા લાગ્યો : ‘શાહબાશ !...આ ઔરતોમાં જ જિંદગી જીવવાની તાકાત છે !’

અચાનક તેની નજર એક મકાનની એક ખારીમાં — ગોખમાં બેઠેલી એક રૂપવતી સ્ત્રી પર પડી. તેણે દોડવા માંડ્યું : શ્વાસભરી ખૂમો મારી : ‘મુશ્તરી ! મુશ્તરી !!’

એ ગોખ ! ત્યાં જ એ બેઠી હતી !! એ જ મુશ્તરી હતી !!

એ ચઢી ગયો દાદર પરથી સડસડાટ ઉપર !

એ રાતે મુશ્તરીના ગોખમાં દીવો ન ઝળ્યો — મુશ્તરીની ખારીઓમાં અંધકાર છવાઈ રહ્યો. એ રાત્રિએ કેટલાંય નયનો ત્યાંના અંધ અંધકારભર્યા ગોખને નિહાળી, બીજે ક્યાંક ચાલ્યાં ગયાં !

[૭]

‘મારે માટે દુનિયાએ કોઈ ઔર ઉપાય જ ક્યાં બાકી રાખ્યો છે ? મારા જેવી ઔરતો માટે આ જ માર્ગ છે.’ મુશ્તરીએ હંડેથી જવાબ વાળ્યો. એ હંડાઈ પાછળ ઉની ઉની વરાળ હતી : પણ તેનાથી એ આગ બહાર ન પ્રકટાવી શકાઈ.

મુશ્તરીનાં નયનમાંથી આંસુઓ વહી રહ્યાં હતાં. તેણે કહ્યું : ‘આરા ધરમાધલ ! ધિરભુ પણુ ગયો ! તારી આશા પણુ મેં મૂકી દીધી...ફક્ત આ પોપટ !’

ખૂણામાં હજી એ પાંજરૂ ટાંગ્યું હતું; પણુ એમાં બેઠેલા પોપટનો મિનનજ હવે પલટાઈ ગએલો દેખાતો હતો. હવે તે ધરમાધલ કે ધિરભુનાં નામ તદ્દન ભૂલી ગયો હતો.

‘મુશ્તરી ! તારે માટે આ માર્ગ નથી : તું ભૂલે છે. હું જેલમાં જઈ આવ્યો, પણુ હજી મારી આશા નથી તૂટી. તું ચાલી આવ ! પાછી વળ આ રાહથી, ને ચાલ ફરી મારી સાથે.’

‘પણુ તું મને હવે સંધરીશ ખરો ?’

‘ઓહ ! મુશ્તરી !’ મર્દ જેવા એ જુવાનજોષ ધરમાધલની આંખમાંથી એ આંસુ ખરી પડ્યાં.

પીંજરામાં પોપટે ફરી પાંખો ફફડાવા માંડી : પણુ એક પળ પછી તે શાન્ત બની ગયો અને તેણે ગાવા માંડ્યું :

‘પરદેશી પ્રીતમ ! નેહા લગાકે દુઃખ દે ગયા !’

મુશ્તરીએ ઠંડા ગુસ્સાથી બરાબ્બુ : ‘ચુપ !’

પોપટ ચુપ થઈ ગયો. તેણે નવા આવનાર સામે આંખોના ડોળા પટપટાવીને જોયા કર્યું...અને પછી ફરી પીંજરાના સળિયા પર ચાંચનું બળ અજમાવવા માંડ્યું !

અને તેજ રાત્રે મુશ્તરી અને ધરમાધલ એ ધર અને એ ગલી છોડીને ચાલ્યાં ગયાં !...ક્યાં ?

[૮]

દરરોજ એક વાર ધરમાધલ ધિરભુની માસીની પાનની દુકાને આવી જાય છે—પાન ખાઈ ધિરભુના સમાચાર પૂછી જાય છે. એ રોજ ગંગામાઈને કિનારે મજદૂરી કરવા જાય છે અને પરસેવો પાડી રોટી મેળવે છે. એનું જિગર જલ્યા કરે છે. મુશ્તરી હજી એ કાશ્મીરનાં

ગુલાબની—પણ ચીમળાઈ ગયેલાં ગુલાબની ખ્યાતિ ભોગવી રહી છે. રોજ એ ગંગાને કિનારે કિશ્તીમાં નાળિયેર ભરે છે અને વર્ષો પહેલાંના તુફાનની અને ગાજવીજની યાદ મુશ્તરીને આપે છે.

મુશ્તરીનું જિગર હજી જલ્યાજ કરે છે. શા માટે?

રોજ ગંગામાર્ધના પુષ્પ પર મેદની જામે છે : મંદિરોમાં, દેવાલયોમાં, ઘંટનાદ થાય છે : શિવાલયમાં શિવપૂજા થાય છે : સાંજની આરતી ગંગાના ઘાટને કોઈ અદ્ભુત રંગ આપે છે : બાવા, સાધુ, ભિખારી, જટાધારી જોગીઓ, સંન્યાસીઓ, ફકીરો, અહીંતહીં ધૂમે છે : ગંગાને કિનારો ! ગંદકી ! ગટર ! દેવદર્શન !...પાપ...!!...પુણ્ય ! !.....

છતાંયે પતિતપાવની ગંગા ‘હરગંગે’...‘હરગંગે’નાં વચન સાંભળતી વહી જાય છે!

x x x x

જ્યારે ઈસ્માઇલે સાંભળ્યું કે ખિરજીએ સિમલામાં એક રાતે શરાબ પીને ગોરા સોલજરો સાથે ખૂબ તુફાન કર્યું અને તેણે ગોળીઓ છોડી બેત્રણ સોલજરોને મારી નાખ્યા, ત્યારે તેના હૃદયને સખ્ત આઘાત થયો. ખિરજી ખૂની ! ઓહ !...ખિરજીને ફાંસી ? ! !

આ સમાચારે એના હૃદયમાં કોઈ ભયંકર આંધી જન્માવી. એનું મન અનેકવિધ વિચારોની ધૂમરીઓ વચ્ચે ઘેરાઈ ગયું.

એણે મુશ્તરીને કહ્યું : ‘ખિરજીએ સિમલામાં તારી મા માટે કોઈકને...’

મુશ્તરીની આંખની પાંપણો ન હાલી; પણ થોડીક ક્ષણ પછી એનાથી ખોલાઈ ગયું : ‘ખિરજી ! ભૈયા ખિરજી !’

મુશ્તરીના અવાજમાં કાણ જાણે એવો તે કેવો રણકાર હતો કે એણે એ આવાસમાં અદ્ભુત વાતાવરણ સર્જી દીધું !

એણે બારી ખોલી નાખી. દૂર દૂર ગંગાના વિશાળ જલપટ પર નજર ઠેરવી. દૂર દૂર હવેલીઓ દેખાઈ, વિશાળ મંદિરો દેખાયાં અને મોટી મોટી મહેલાતો નજરે પડી...એણે જોયા જ કર્યું...ઊંડે ઊંડે !...દૂર ! બહુ દૂર...કોઈને ભેદીને એની નજર કોઈકને નિરખી રહી હતી.

શુશ્રીનાં જીવનની સખ્તાઈને ધિરજી પિગળાવી શક્યો હતો....!

‘ ધિરજી ! લેયા ! ’ ઇસ્માઇલથી બોલી જવાયું.

પીંજરામાં પૂરાયેલા પોપટ પાંખ ફફડાવી : અને બીજી જ ક્ષણે બોલવા માંડ્યું : ‘ ધિરજી ! લેયા ! ધિરજી ! ’

આહ ! ‘ ધિરજી ! તને શું સૂઝયું ? તને કોણે કહ્યું આ બધું ? ’ શુશ્રી અને ઇસ્માઇલ બંનેની ઝખ્ખાન આટલા જ શબ્દો બોલી શકી.

ઇસ્માઇલને હવે પોતાની સ્મૃતિના પડધા પર કંઈ ઝાંખું દેખાવા માંડ્યું : ‘ હા, તે રાતે પોપટ બોલ્યો હતો : એ બધું હવે અને બરાબર યાદ આવે છે. ધિરજી જરૂર આપણી વાતો તે વખતે આવીને સાંભળી ગયો હશે : મને યાદ છે કે એ વખતે કૂતરો કોઈકને બેઠો બસ્યો હતો ! ’

‘ ધિરજી ! ધિરજી ! ’ ફરી ઇસ્માઇલે પોકાર્યું.

તે રાત્રે બેઠેને જોધ ન આવી. સારી રાત ગંગાનાં વહી જતાં નીર પર તેમનાં નયનો ઠરેલાં રહ્યાં !

પોપટ ઘણી વાર રાતના પીંજરાને હચમચાવી નાખતો !

બીજે દિવસે ખબર આવ્યા : ‘ ધિરજીને ફાંસી ! પણ તેની ઇચ્છા ઇલાહાબાદમાં ફાંસીએ ચઢવાની છે અને આજે એ આવી પહોંચશે. ’

સવાર !...બપોર !...સાંજ !...હજી ધિરજીનો પત્તો નહોતો.

પણ અંતે એ આવી પહોંચ્યો : હથિયારબંધ, બંદુકધારી સિપાહીઓના પહેરા હેઠળ, હાથમાં બેડીઓસહિત, બાંકા ધિરજી એટલી જ ખુમારીથી ગંગાના વિશાળ પુલ પરથી પસાર થતો હતો. એ જ સ્થળ ! નીચે એને નિહાળવા જખ્ખરી માનવમેદની જમી હતી.

સામે કાંઠેથી ઇસ્માઇલ અને શુશ્રી એક નાનકડી કિશતીમાં બેસી આ પાર આવ્યાં. સંધ્યાના ગુલાબી રંગોએ ગંગાના પટ પર કસુંબલ રંગો ચિતર્યા હતા.

પણ એ રંગોને શત્રુદળની માફક ધસી આવતાં કાળાં અંધારાંએ ઘેરી લીધા. પવન જોરથી ફૂંકાવા લાગ્યો : અને ભયંકર આંધી, વરસાદની ઝડી અને વીજળીના કાટકાભર્યા ચમકારા વાતાવરણને ગળવી નાખવા લાગ્યા. સંધ્યાનું રૂપ વિલાઈ ગયું : ગુલાબી તેજ ઓસરી ગયાં : અંધારાં એને ગળી ગયાં. જોરથી ફૂંકાતા પવન વચ્ચે કયી ક્ષણે વરસાદ તૂટી પડશે, એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. ગંગાનાં જળ ધૂમરીઓ લેતાં હતાં. એ ધૂમરીઓ વચ્ચે એક કિશ્તી ઘેરાઈ ગઈ.

‘આંધી આતી હય’ ‘તુફાન! ખારીશ! ખીજલી!’ એવા અવાજો અને અથડામણ! વીજળી અને ગર્જના!

ગંગાના તટ પરની મેદની વિખરાઈ ગઈ : પુલ પર ફક્ત લશ્કરી ટુકડી વચ્ચે એક ગુન્હેગાર કેદી હાથમાં જંજીરાસહિત, અંધકારમાં ચમકતી વીજળીને નિરખતો પોતાની વિશાળ કાયાને જરા પણ ઢીલી કર્યા વિના, મોં પર જરાય દુઃખ કે ખિન્નતા પ્રકટ કર્યા વિના કદમ ઊઠાવતો આગળ પડતો હતો.

એનું નામ હતું બિરજુ !

હજી અર્ધો પુલ ઓળંગાયો હશે ત્યાં તો તુફાને ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું. કાળા આકાશમાંથી મુશળધાર વરસાદ તૂટી પડ્યો.

ઘુશ્તરી અને ઈસ્માઇલી કિશ્તી ગંગાના ધૂમરીઓ ખાતાં પાણીમાં ડાલી રહી હતી.

ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં લશ્કરી પહેરા હેઠળ ચાલી રહેલા કેદીએ તુફાનને જોયું અને એક જખ્ખર હલંગ મારી! એના હાથમાં જંજીરો હતી પણ તે સાથે એણે પુલની ‘રેઇલીંગ’ પરથી નીચે, વરસતા વરસાદમાં, ફૂંકાતા પવનમાં, ગરજતા વાદળમાં, ગાજતી આંધીમાં, દોઢસો ફૂટ નીચે—વહી રહેલી ગંગામાર્મના ખોળે પડતું મૂક્યું.

‘ક્યદી ભાગા! ગોલી છોડો!!’

ગોળીઓ છૂટી : ધૂસાન્ગ! ધૂસાન્ગ!! ધૂસાન્ગ!!!

કેદી ક્યારનો યે ગંગાના વિશાળ જલપટમાં અટવાઈ ગયો હતો-
પણ તરતજ તેની પાછળ ગોળીઓ છૂટી !

તુફાન !...ખારીશ !...આંધી !...ધૂમરીઓ લેતાં ગંગાનાં પાણી
વચ્ચે ડાલતી કિશ્તી ! વાદળોની ગર્જના અને વીજળીના ચમકારા !

ડાલતી કિશ્તીમાં, ગરજતાં વાદળ વચ્ચે મુશ્તરીથી ચીસ પડાઈ
ગઈ : ' ધિરભુ ! ધિરભુ ! ' અને બીજીજ પણ ધૂમરીએ ચઢેલાં
પાણીઓ વચ્ચે કિશ્તીમાં તે નિશ્ચેતન પડી ગઈ !-ફસડાઈ પડી !

હસ્માધલનો અવાજ ફૂંકાઈ રહેલા પવનમાં, તુફાને ચઢેલી કિશ્તીના
અવાજમાં ક્યાંયે ઓલવાઈ જતો હતો : ' ધિરભુ ! ભૈયા ધિરભુ ! '.

ગર્જતી આંધી અને તુફાન વચ્ચે, અંધારા અને વીજળીના કડાકા
વચ્ચે, ગંગાનાં જળ ધૂમરીઓ ખાતાં રહ્યાં !

૬. ધરતીના પેટાળમાં

પેલા કવિઓ કહે છે કે જ્યારે સુંદરી સોળ વર્ષની થાય ત્યારે એનું જોખન પોતાની મેળે જ શણગાર સજવા માંડે છે, એનું સૌંદર્ય સુરેખ બને છે. ત્યારે ‘કવિઓ’ એની ઉપર કવિતા લખે છે અને પોતાના હૃદયને માત્ર શબ્દોની રમત વડે શાંત કરે છે.

...પણ મહેસૂર અને કોલારની સોનાની ખાણ વચ્ચેની ધરતી સોળ વર્ષની વયે પહોંચી હતી કે કેમ, એ તો મને માલૂમ નથી, પરંતુ એટલી વાત તો હું જરૂર કહીશ કે એ ધરતી પોતાના પૂરજોશમાં સૌંદર્યની સુરેખ બતાવી રહી હતી. એ ધરતી જ્યારે સ્નાન કરવા માટે નગ્ન બનતી ત્યારે એ મોટા સૌંદર્યરાશી શી લાગતી. એના આકર્ષણ આગળ મહેસૂરના સુવર્ણના રાજમહાલની નર્તકી કંઈ વિસાતમાં નહોતી !

.....ની સોનાની ખાણની ઉપરની ધરતી ઘણી જ જુવાન છે, સૌંદર્યપૂર છે. નવયૌવનાના કેશકલાપની મિસાલ કાવેરીનો ધોધ એ જવાન ધરતીને ઘણી જ ખૂબસૂરત બનાવે છે. પણ.....ની સોનાની ખાણની બીતરમાં તે સાવ નાગી હતી. જુવાન છોકરીનાં કપડાં ઊતારી લેવામાં આવે અને પછી તેને ચાલતાં પણ શરમ આવે ત્યારે તે એક ખૂણામાં ભરાઈ રહે, બહાર પણ ન નીકળે, એ પ્રમાણે કોલારની ખાણ બહાર કદી ન નીકળતી. એની જુવાની પર આક્રીન એવા ગોરા લોહિાએ, માલેતુબરોએ એની ઉપર પોતાની સત્તા જમાવવાની પેરવી કરી હતી. એ સોનાની ખાણ સુંદરીનાં જોખનની મિસાલ-ધરતીની અંદર જ રહેતી. કાચુલની કોઈ એક બટકતી ટોળકીની નવજવાન અને સુંદર છોકરી કોઈ શયતાની જિગરવાળા પઠાણના પંજમાં સપડાઈ જાય અને પછી તે પઠાણ તેને એક ગુલામડીની મિસાલ મુંબઈના ફોરાસ રોડના ધરતી એકાદ માલિકણને સરતા કે મોઢા દામે વેચી નાખે ત્યારે એ છોકરીની જેવી હાલત બને તેવી જ હાલત આ કોલારની ધરતીની બની હતી. એ

ધરતીને જોખન વહેંચનારી વેશ્યા બનાવી દેવાઈ હતી. એના જોખનના સોનાને લૂંટવા દર ‘સીઝને’ એના ઇન્જરા અપાતા.

અને આવી જોખનભરી ધરતીમાંની સોનાની ખાણની ભીતરમાં અનેક મજદૂરો કામ કરતા. મેહસૂરના મુલ્કના કાળા આદમીઓ પોતાની સારી ઉત્સાહશક્તિ એ ખાણની ભીતરમાં રહેલી ધરતીની જવાનીને બહાર ખોદી કહાડવા માટેની કિંમત તરીકે ખરચી નાખતા. બદલામાં તેમને તેમના માલિકો થોડાક ‘કાસ’ અગર ‘કુકુ’* આપતા. અને આ ‘કાલા આદમી ધરતીના પેટાળમાં—અંદર, ઘણે અંદર, કામ કરતા.

સડસડાટ સીડી પડતી. ઉપર યંત્રો ચાલતાં. બોધકોર તો હવે ક્યારનું ચે કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે! પણ હવે તો વીજળીના વેગથી ‘ટરબાઈન્સ’ ચાલીને આખાં યંત્રના સરંજામને ચલાવે છે. મજદૂરો સીડી પરથી એકદમ ખાણમાં સરી પડતા. ધરતી પોતાનું પેટાળ ફાડી ખુલ્લી બની હતી. રોટી કમાનાર આશકને મન એ જુવાન સુંદરી જેવી લાગતી. શરીરને તેની ભૂખની રોટી આપવા માટે જેમ એક મજદૂર, કહેવાતા હલકા વર્ગની, ઘણા ઓછા દામવાળી વેશ્યા બાઈના ભડિયારખાનાની મુલાકાત લઈ આવતો અને પરિણામે તેને ઘણીવાર પોતાના શરીરની બારે કિંમત આપવી પડતી, તેની મિસાલ રોટીને માટે મજદૂર તે સીડી વાટે અંદર સરકી પડતો—હાથમાં કાદાળી અને મશીનના પંપો લઈને!

આસપાસનો મુલક ઘણો જ રમણીય છે. ધરતીને બારે માસ એનું જોખન પૂરજોશમાં હોય છે. ચોમાસામાં એનું દિલ ઓર ખીલે છે—સાથે સાથે એનો દિમાગ પણ ખીલે છે. અહીં વસંત આવતી—કુમકુમ પગલે. પણ, ધરતીના પેટાળમાં બિલટીઓ થતી—ઈન્સાનના લોહીની! કામ કરતા મજદૂરોને તો બારે માસ સરખા લાગતા.

કાવેરીની નહેરોને કિનારે કાળાં મજદૂરોનાં ઝૂંપડાં હતાં. બામ્બુ અને જૂના પતરાંથી બાંધેલાં ઝૂંપડાંમાં સાડાત્રણથી સાડાચાર ફૂટની ઊંચાઈનાં બારણાંમાંથી દાખલ થઈ મજદૂર પોતાના ખાણ માટે અંધારા

* મેહસૂરમાં પૈસાને ‘કાસ’ અગર ‘કુકુ’ કહે છે.

ખૂણામાં જલતા અંગાર પરના ‘સાંભાર’ પર અગર તો ‘પ્રડલી-ડોસા’ ઉપર નિગાહ ઠેરવતો.

ન્યારે બહાર કોયલ ટહુકતી કે વસંતના વાયુના વાયરાથી ધરતીની જવાનીને વધાવી લેવા માટે વૃક્ષ પરથી કેસુડાનાં ફૂલડાં ખરી પડતાં ત્યારે ખાણુની ભીતરમાં અટપટાવી દે એવી કાળી ગલીમાં, ન્યાં કાયમ એક હજાર અને ચારસો ચાલીસ, મિનિટ અતિ કાળો અંધકાર છવાઈ રહ્યો હોય છે ત્યાં, ઉપરથી કોઈ જબરજસ્ત ખડક નીચે ધસી પડતો અને જબરજસ્ત કડાકો થતો. તેના ધસારાની અંદર ત્યાં ખડા રહેલા, કામ કરતા મજદૂરો એની નીચે દબાઈ જતા. ચારેક કલાક પછી ખીજ બિરાદરોની મહેનતને અંતે એ દબાયેલા મજદૂરો બેકામ અગર મૃતહાલતમાં બહાર નીકળતા ત્યારે એ બિરાદરોની પત્નીઓની આંખમાં પાણી આવી જતાં. વસંત ખીલેલી દેખાતી!...અને ન્યારે નાતાલ આવતી ત્યારે, દૂરની કેબિનમાં સા’બ શેમ્પેઈન ઊડાવતો! એની પાસે બેઠેલી ઍન્જોરની પેલા ફ્રેંચર ટાઉનની ‘હલકા સંસ્કાર’ની એક ‘એન્જો ઈડિયન’ છટકેલી નખરાબાજ—‘ફર્ટ’ છોકરી એની સાથે છણકાથી વાત કરતી: ‘ઓહ! ડીઅર મી...!...તમે સોનાના મહેલમાં રહો છો...અને...કોઈ ‘રાણી’ ના મળે? એ દિલગીરીની વાત છે!...કાં નહિ, ડીઅર?’ તે જ વેળા પાછળથી ગોરા સાહેબની તહેનાત સમાલતા કાળા આદમીને હાથમાં ખીરના બાટલા લઈ આવીને ટેબલ પર મૂકતાં શબ્દો સાંભળવા પડતા: ‘ડેમ થુ! ઈડર મટ રખો!...કાલા આદમી!... અક્કલ નહિ હૈ! ખુટ!’ ત્યારે ખીજ બાજુ કાવેરીનો ઘોષ જબરજસ્ત અવાજ કરી વલ્લે જતો. ગાળેલા કાચના રસની મિસાલ એનો રંગ બનતો: દૂર દૂર બેઠેલી મદ્રાસી મજદૂર એરતોમાંની જેઓ પોતાના પરણેલા આશકને મરેલા જોઈ રહી હોય તેઓ રડવા બેસતી: ‘યેન સ્વામી? દુરુભાગ્ય!’ ‘યેન અન્નામ્મા!’

[૨]

તિ મૈયો આજે વર્ષોથી એ ના સોનાની ખાણમાં કામ કરતો હતો. એણે અનેક ગોરા સા’બોના મિળજ જોયા હતા. ન્યારથી એ જુવાન થયો ત્યારથી એની નિંદગી એ ખાણમાં શરૂ થઈ

હતી...એક દિવસ જ્યારે ઉપરહલ્લી ગામડાની રાંગ પરથી એ પાછો આવતો હતો ત્યારે એને ગૌરી મળી હતી. ગૌરી તે વેળા નવજવાનીમાં પગલાં માંડતી હતી. તે સુંદર હતી. એના અંગેઅંગમાં જુવાની જગી હતી. તિમિયો ગૌરીને ઓળખતો હતો. ગૌરી બનીકની બહાર જવા નીકળી હતી પણ વચ્ચે પાણીનું જળરૂં ખાઓચિયું આવતું હતું. હમણાં જ થોડીવાર પહેલાં વરસાદનું એક મોટું ઝાપડું પડી ગયું હતું. વૃક્ષરાજી ઉપર સૂર્યનો રૂપેરી તડકો ચળકાટ ભારી રહ્યો હતો, અને એ બધામાં ગૌરીએ ધોયેલી ચૂંદડી પહેરી હતી. એને પેલે પાર જવું હતું. ચોમાસામાં બધું લીલોતરીથી છવાયેલું હતું. ધરતીની જવાનીની મિસાલ ગૌરીની જવાની પણ ખીલી હતી. તિમિયો આગળ ધસ્યો. ગૌરીને પોતાની બાથમાં ઉપાડી પાણીનાં ખાઓચિયાંને પેલે પાર લઈ ગયો અને પછી તેને બાહુપાશમાં કચડી નાંખી.

આજે એ વાતને વર્ષો વીતી ગયાં હતાં. એ જ ગૌરીને તે પરણી લાવ્યો હતો. અને પછી બંનેની ખાણની અંદર સોનું ખોદતાં હતાં.

દર પ્રભાતે સખ્તમાં સખ્ત પોલાદને જલ્દીમ અંગારામાં નાખતાં એનું પાણી થઈ જાય અને પછી જેવો રાતામાં રાતો રેલો પડે એવો રેલો પૂર્વોક્ષમાં થાય તે પહેલાં તો તિમિયો અને ગૌરી ખાણમાં કામ કરવા નીકળી પડતાં. સાહેબની મહેરબાની પણ એ જોડી ઉપર હતી, પણ ખીજે એટલે આ વર્ષે નવો સા'બ આવ્યો હતો. એ તિમિયાને ગમતો નહોતો.

અને આજકાલ ખાણની અંદર વાતો થતી : 'જેયું, મલ્લાપા ? ગયા સોમવારે પાંચ આદમી બલાસ !'

‘આ સા'બ...બડો બદમાશ છે !’

‘પણ ચાર ! તારી ગૌરીને કેમ છે ?’ તિમિયાના એક બિરાદર મલ્લાપાએ પૂછ્યું.

ગૌરીને મહિના હતા. થોડાક વખતમાં એ બાળકની માતા થવાની હાલતમાં હતી.

‘સારું’ છે. હવે તો એને કામ પર લાવવી બંધ કરવી પડશે!’
તિમૈયાએ જવાબ વાલ્યો.

‘અને એટલા દિવસના ‘કુકુ’ તો મળશે જ ને?’ મલ્લાપાએ પૂછ્યું.

‘હા.... કેમ નહિ મળે? કાયદો છે ને?’ તિમૈયાએ જવાબ વાલ્યો:
‘પણ આ નવો સા’બ....!’

અને પછી બધા મજદૂરો વાતે વળગતા. ગામમાં ફૂતરાં ભસતાં
સંભળાતાં. અવારનવાર મોટરનો અવાજ આવતો. ચાંદની રાત હતી.
બધાએ ઠરાવ કર્યો કે આજે તો શરાબખાનાની મુલાકાત લેવી.

‘મલ્લાપા! તારી પાસે ઈંદુમ કુકુ?’ તિમૈયાએ ‘પૈસા કેટલા છે?’
તે પૂછ્યું.

‘કુકુ ઈલ્લા!’ મલ્લાપાએ ‘પૈસા નથી’ એમ જવાબ વાલ્યો.

‘ચાલ, હું આપીશ!’

બધા શરાબખાનાની મુલાકાતે ગયા. બધાએ ખૂબ જ એવડો
ચડાવ્યો. અને તે રાત્રિએ ચીકાર બની તિમૈયો પોતાની ગૌરી પાસે આવ્યો.

[૩]

ફૂરી પ્રભાત થયું...અને તિમૈયો કામે લાગ્યો. ખાણની આસપાસ
મજદૂરોની કાળી દુનિયા વસતી હતી. આખા શરીરે માત્ર મેલાં પહેરણ
અને લૂંગી સિવાય બીજું વસ્ત્ર કોઈ પહેરતું નહોતું. મલ્લાપો, સદાનંદ
રંગો, રામસ્વામી, સારંગધર વગેરે મજદૂરો સીડી ઊતરવા લાગ્યા.
‘ટરબાઈન્સ’ શરૂ થયાં અને દૂર દૂર કાવેરીનો ધોધ જળપરજસ્ત અવાજ
કરી રહ્યો હતો!

પણ આજે ગૌરી બહુ મોડેથી આવી હતી: નવો સાહેબ પોતાના
તેજ દિમાગમાં ફાટેલો હતો. તે જેમ આવે તેમ બોલતો, બબડતો,
ગુસ્સો દાખવતો.

સડસડાટ સીડી ઊતરી ગૌરી અંદર આવી. એને છઠ્ઠો મહિનો ચાલતો હતો. ઘેર એક નાનકડી બે વર્ષની છોકરીને મૂકીને તે કામ પર આવતી હતી. ગૌરીની ચામડીનો રંગ ઘણો જ આકર્ષક હતો. એકવાર એ ‘પ્લાન્ટ’ ના ‘સ્ટોરફીપર’ કૅન્ડા વેન્કટમ રામનની નજર ગૌરી પર પડી હતી. ગૌરીની નઝાકતથી ખાણના ઘણા સત્તાધીશ મદ્રાસી અમલદારો એની પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા...પેલો ‘સ્ટોરફીપર’ જ્યારે પગાર થાય ત્યારે કૅશિયરની પાસે બેસતો અને પગાર આપતી વેળા ગૌરીના હાથ સાથે ધીમેથી સ્પર્શ લેવાનો-દબાવી લેવાનો આનંદ માણતો. પણ ગૌરી ગાળ સિવાય કંઈ ખાસ બોલતી નહિ. એક વાર સાંજના કાવેરીની નહેર આગળ ગૌરી એની બે સહેલી સાથે શરાબખાનાના પાછલા ભાગમાં થઈને જઈ થોડાક ‘ઉંચો’ દારૂ પી આવી હતી. માથાના વાળમાં ચંપાના ફૂલની વેણી નાંખી હતી. કપાળે મોટો ચાંદલો ક્યો હતો. નવી ચૂંદડીમાંથી તસતસતી ચોળીમાં બાંધેલું તેનું જોખન દેખાતું હતું. મોઢામાં પાન હતું, અને એકલી ક્યાંક સાંભળેલું હિંદી ગીત ગાતી જતી હતી:

‘મોરી નાજુક કલઈયાં ના મરોર રે !

...મોરી અંચલકી છેડ તું છોર રે !

હાં...રે...મોસે પીયુખીન નાવે અ્યેન...રે !’

આ વખતે પછવાડેથી કૅન્ડાજી ઝાડીમાંથી બહાર ધસી આવ્યો...બે ત્રણ ધરકખાણના શબ્દો બહાર કહાડ્યા પછી તેણે ગૌરીનો હાથ ઝાલ્યો. પણ ગૌરીએ જોરથી તેને એક થપાટ લગાવી દીધી અને તે ત્રાસેલી હરણીની માફક ત્યાંથી નાસી ગઈ.

સાર પછી કૅન્ડાજી કોઈ દિવસ એની છેડ કરતો તો વિચારીને કરતો: એ હજી સુધી ગૌરીની થપ્પડ બૂલી નહોતો ગયો. અમલદાર સાહેબો આગળ ગૌરી માટે તે ખૂબ જ કહેતો. એ તેનું વેર વાળવા માંગતો હતો.

સાંજ પડી; લાલ ખૂનના રંગની મિસાલ રાતો આક્રતાબ ધરતીના આરે પેટાળમાં ફૂલતો હતો. ખાણમાં વીજળીની રોશની હતી. મોટા દરવાજા આગળ વીજળીની અનેક બત્તીથી શણગારાયેલું ‘ખાણ’નું નામ ઝળકારા મારી રહ્યું હતું. અંધારામાં નાના ‘કાર્નિવલ’ના પ્રવેશદ્વાર જેવો

ભાસ થયો. ત્યારે પાસેના વૌકળામાં આવેલી મજદૂરોનાં ઝૂપડાની આશ્રમમાં કૂતરાઓ ભસતા હતા.

ગૌરી બહાર નીકળી. સાહેબે એને ગાળ આપી: મોડી આવશે તે ચાલશે નહિ,' એવી અનેક ધમકીઓ આપી પણ પાછળથી તિમૈયો આવ્યો. સાહેબ બેસતા બંધ થઈ ગયા. એને તિમૈયાની દરકાર નહોતી. પણ કદાચ તે કંઈક ના કરવાનું કરી બેસે તો ?

[૪]

બીજા દિવસના પરાઢમાં જ 'ટરબાઈન્સ' શરૂ થઈ જતાં ખાણમાં કામ ધણી જ ત્વરાથી ચાલી રહ્યું હતું. 'પાવર હાઉસ' જળરજસ્ત ધક્કાથી ગાળ રહ્યું હતું. વીજળીનો જન્મ કરાવવા માટે લોખંડનાં મોટાં મોટાં યંત્રો કામે લાગ્યાં હતાં. મલ્લાપા એક જળરજસ્ત ખડકને કારવા માટે મશીનને આગે ધક્કેલી રહ્યો હતો. ચોતરફ કાળી કાળી ગલીઓ હતી. ધનધોર અંધારામાં ધણી વાર આગના ભડકા ઉત્પન્ન થતા. ધરતીના પેટાળમાં ક્રાઈક ખૂણે ક્રાઈક મજદૂર એ ભડકાના ઝેરી અંધારાનો ભોગ થઈ પડતો. પછવાડેથી એની ચોરસ રડી ઊઠતી!...પણ કામ કદીયે અટકતું નહિ. 'ટરબાઈન્સ' ચાલુ રહેતાં. કાવેરીનો ધોધ પડ્યા કરતો. હજારો આદમીઓ કામમાં મશગૂલ રહેતાં. લાખોનું સોનું બહાર નીકળતું. અને બજારમાં એ સોના પર સોદા ખેલાતા.

ગૌરીથી કામ થતું નહિ. એના ઉદરમાં બાળક હતું. તિમૈયાની સાથે જ તે હમણું રહેતી હતી. પોતાની નાનકડી છોકરી રૂંગીને ઘેર મૂકી આવી તે કામે આવી હતી.

એટલી વારમાં મજદૂર ચોરસોમાં સળવળાટ થયો. 'લિક્વિટ' માંથી ક્રાઈ સત્તાધારી અમલદાર આવતો હોય એમ જણાયું.

'બડા સા'બ આવે છે !'

'ચાલ...જલ્દી ટોપલોં બર...નહિતર...!'

'ને! એ આવ્યા!...જલ્દી બરી આપ.'

‘અરે ! હાથમાં ‘હંટર’ છે...’

‘ઝટ કર !...’

આવા અવાજોમાં મજદૂરો અંદર અંદર વાતો કરી રહ્યા હતા. તે જ વેળા હાથમાં જળરજસ્ત ‘બેટરી’ લઈ બડા સાહેબ અંદર આવ્યા. એની પાસે કોંડાળ પશુ ખડો હતો.

‘સા’બ...કામ તો ઘણું જ સરસ ચાલે છે...’

‘બહોત અચ્છા !’

સાહેબ ડગલું આગળ ચાલ્યા. ગૌરી માટીના ઢગલા પર બેઠી હતી. સુવાવડને ત્રણેક મહિનાની વાર છે એમ કાઠપણુ જોનારને લાગતું. દૂરથી સાહેબે તેને આરામ લેવા ‘બેઠેલી’ દીડી. ‘શા માટે બેઠી છે ?’

‘ખુદાને માલૂમ !’ કોંડાળ બબજો.

‘હં ! હં ! બચ્ચા આનેવાલા હૈ !’ સા’બે ઝળાન ફેંકી.

‘હા...’

‘એ કમાવાવાળી એકલી જ છે કે ?’

‘ના સા’બ ! એનો પેલો...ખાવિંદ છે ને...તિમૈયો !’

‘તો પછી સાલી ઘેર કેમ નથી રહેતી ?’ સા’બનો મિનન જાયો. ‘ચલાવ...એઈ...’ એણે હંટરનો ફટકો મોલાવ્યો.

લોકો ચમકી ગયા. પણુ સાહેબાઓની આવી મિનનખોરી તો રાજનો ક્રમ હતો. બધા ગુપચુપ કામમાં મશગૂલ હતા. એટલી વારમાં ઉપલી બેખડમાંથી ફટલાક પથ્થરો નીચે તૂટી પડ્યા. એક જળરો પથ્થર કોંડાળના માથા પર પડ્યો. અને બીજો સા’બના શરીર પર ધસી પડ્યો. કોંડાળ જમીન પર ફસડાઈ પડ્યો. મજદૂરોએ એને ઊંચકી લીધો. સા’બને જરા પણુ ઈજા થઈ નહોતી. માથે હેટ હતી. એ ગરમ થયો ! દૂર બેઠેલી ગૌરી હસી !

‘ક્યું સાલે કાલા લોક ?’

‘કુછ નહિ સા’બ !’ એક આદમીએ જવાબ વાલ્યો. અને સાહેબે એને એક હંટર લગાવી દીધો.

‘સા’બ, જુઓ પેલી ગૌરી બેઠી...એ...!’ કોંડાજી બોલ્યો.

‘હં...કાયકુ કામપે આતી હૈ?...ઉસકા રોજ કાટ લેના...પૈસા મુક્તકા આતા હૈ?’ સાહેબ ગરજ્યા.

‘અચ્છ સાબ !’

‘ઉસકા મરદ તો અચ્છ કમાતા હૈ...’

‘લેકિન સા’બ ! એને ત્યાં ખાવાવાળા બહુ છે. કુટુંબ મોટું છે. ચોરત અને મરદનાં બુઢાં માખાપ ! એનાં સગાં અહીં સામે જ રહે છે ઝૂંપડામાં.’

‘પૈસા મત દેના...’

સા’બ આગળ આવ્યો.

ગૌરીએ પાવડો ઉઠાવ્યો. ને જેવી માટી ભરવા લાગી કે તરત સાહેબે કહ્યું : ‘કાયકુ હસી?’

‘કુછ નહિ સા’બ !’ ગૌરી બોલી.

અને સાહેબે ખરાબમાં ખરાબ ગાળ આપી એક હંટર લગાવ્યો

‘તુમારા બાપકા પેશા હૈ ? કામ ખરાબર કરો...’

પાસે જ તિમૈયો કામ કરતો હતો. એને હાડોહાડ વ્યાપી ગઈ. ‘ગોરો સા’બ મારી ગૌરીને ગાળ આપે?’ એણે વચ્ચે ખૂબ મારી :

‘ખબરદાર, સા’બ ! સબકુછ ઠીક હૈ !...મગર ગાલી મત નીકાલો !...’

સાહેબે મિનજ ગુમાવ્યો. એક બે ત્રણ હંટર તિમૈયાને વીંજ્યા. કોંડાજી ત્યાંથી પાછલે પગે ચાલ્યો ગયો.

આમ ખાણમાં બન્યા જ કરતું !...કાવેરીનો પ્રવાહ વહો જ જતો !
...ધરતી સોનાની ઊલટી ક્યે જ જતી ! અકરમાતો થયે જ જતા !

[૫]

ધુનધોર રાત પડી હતી... ‘ગોલ્ડશીફ્ટ્ઝ’ના પાટિયા પર વીજળીની રોશની ઝળકારા મારી રહી હતી... અંદર યંત્રો ચાલુ હતાં. ‘પાવર હાઉસ’માંથી જળચરજસ્ત અવાજ આવી રહ્યા હતા. અને તેથી દૂર કાવેરીના ધોધનો અવાજ કાનને સ્પર્શ કરતો. વીજળીની રોશની આસપાસના અમલદારોના બંગલામાં ઝપ્કઝપ્ક થતી. ઘણીકવાર ઉપલા રસ્તા પરથી આવતી મોટરોની ‘હાઈ લાઈટ્સ’ નીચે ‘વૉકળા’ જેવા ઢોળાણમાં પથરાઈ રહેલા, ગીચ વસ્તીના ઝુંડ જેવાં મજદૂરોનાં ઝૂંપડાં અને છાપરીઓ પર પડતી.

‘ક્લાન્ટ’ની આસપાસની ખીણમાં ખાણમાં કરનારા મજદૂરોની દુનિયામાં કૂતરા ભસતા : દેશી શરાબખાનામાંથી પાછો ફરતો ઢીંચેલો મજદૂર લથડિયાં મારતો, કચરા અને ગંદકીના ઢગલામાં ક્યાંક ફસડાઈ પડતો ચારે કૂતરા ભસાભસ કરી મૂકતા.

તિમૈયો દેશી શરાબખાનાની પતરાંએ વાળેલી હોટલમાં બેઠો હતો. એણે ખૂબ જ ઢીંચ્યો હતો. આજે તેણે એક કબજે પહેર્યો હતો. ઘડી ઘડી તેનો હાથ કબજાની અંદર મૂકેલી કંઈક વસ્તુ તપાસી જેવા માટે ખિસ્સા પર પડતો.

‘તિમૈયા ! તારી ગૌરીનું સા’બે તો ગજબનું અપમાન કર્યું...એ સાળાએ ચાણુક માર્યો...અને તું...?...’

‘ચુપ...’ તિમૈયો બોલ્યો : ‘રંગા ! તને ખબર છે ?’ કહી તિમૈયો નીચે વળ્યો. તેનો હાથ ફરીવાર પોતાના કબજાના ગજવા તરફ ગયો. રંગાના કાનમાં કંઈક કહ્યું અને તે ચાલી નીકળ્યો. એની આંખ લાલધૂમળી બની ગઈ હતી.

હજી રાત્રિ બહુ નહોતી વીતી. એમૈ માલૂમ હતું કે બડા સાહેબ તો હજી એની ઓફિસ આગળ નેતરની ચાર ખુરશીઓ વચ્ચે ગોઠવેલા ટેબલ પર ‘વ્હીસ્કી સોડા’ બેસાવતા હશે!...

તિમૈયો દાખલ થયો. દરવાન એનો ઓળખીતો હતો.

‘ચેના સ્વામી ?’

‘છબ્બુ ઘંટા ?’

તિમૈયો જવાબની દરકાર કર્યા વિના અંદર ચાલ્યો ગયો. એના પગ લથડતા હતા.

‘પ્લાન્ટ’ની ઓફિસના યોગાનમાં એક બાળુએ સાહેબને માટે ખાસ બનાવેલો નાનકડો બગીચો હતો. બગીચા વચ્ચે પતરાનાં છાપરાવાળું ઘર હતું. સાં વીજળીની રોશની હતી. અંદર હચેક ખુરશી, બે ગોળ ટેબલ અને ત્રણેક બાંકડા પડ્યા હતા. દૂર દૂર કાવેરીના ધોધનો અવાજ વાતાવરણને ગળવી મૂકતો હતો.

તે બડા સાહેબની ઓફિસ આગળ આવ્યો. ‘હા...હા...હા...’ તે હસ્યો. તેની નજર સાંબની પાસે બેઠેલી પેલી ‘અંગ્લો-ઇન્ડિયન ફર્લટ’ પર પડી. વ્હીસ્કીનો ગ્લાસ ટેબલ પર પડ્યો હતો.

‘સલામ સાંબ !’

‘જવ...છઠરસે...સુવ્વરકા બચ્ચા...’

‘હા...હા...હા...’ તિમૈયો હસ્યો : ‘ગીલાસ...ગીલાસ...સાંબ ! વ્હીસ્કી...પી...ને...મેં પ્હોત...મઝા...આતા...હય... !’ અને તિમૈયો પોતાની મરજી મુજબ, ગમે તેમ બોલવા અને તેમ કરવા માટે ડોલવા પણ લાગ્યો. પેલી ‘અંગ્લો-ઇન્ડિયન’ છોકરી ધૂણી બેઠી.

સાહેબે સોડાની ખાલી પડેલી બાટલી ઊંચકી. વધારે જણ્યા વિના તેણે તે તિમૈયા તરફ ફેંકી. જો તિમૈયો ભાનમાં હોત તો બાટલીથી જરૂર એનું માથું ફૂટી જત. પણ આજે તે પીધેલો હતો. તે સ્થિર નહોતો. સારા નસીબે તે બચી ગયો.

અને તેણે ખિસ્સામાંથી થીકચીકતી, લાંબી ધૂરી બહાર કઢાડી. પેલી નખરાબાજ અડધી ગોરીછોકરી દૂર ખસી ગઈ ! તેણે એક તીણી ચીસ પાડી. આદમી આવે તે પહેલાં તો તિમૈયાના ખંજરે સાંબના હાથ ઉપર જખમ કર્યો અને એટલી વારમાં તો સાંબના માણસોએ તિમૈયાને પકડી લીધો.

તિમૈયો બબડતો હતો : ‘બદમાશ !...સાલા....મેરી ગૌરીકા અપમાન...?’

અને તે ખૂબ પીધેલો હોવાથી પોતાનો મિનજ ગૂમાવી બેઠો હતો !

બે ચાર આદમીઓએ એને સખ્ત રીતે પકડ્યો હતો. એની ઝબ્બાન સાહેબને બરાબર નવાજી રહી રહી હતી. બદલામાં સાહેબનો મિનજ લાથ રહ્યો નહિ. તેણે પોતાની પાસેના હંટરના પાંચ છ ફટકા તિમૈયાને ખેંચી કહાડ્યા.

ચીસ પાડીને નાસી ગયેલી પેલી અડધી ગોરી બલાસમી નખરાબાજ છોકરી ફરી આવી. ‘બ્હીરકી’નો એક ‘પેગ’ ભર્યો અને બલાસમાં સોડા નાખી. પોલીસ આવી તિમૈયાને લઈ ગઈ !

‘યેના સ્વામી ?’

‘યેન સમાચારમ્ સ્વામી ?’ લોકો અંદર અંદર પૂછતા હતા.

[૬]

તિમૈયાનો કેસ ચાલ્યો...ખૂન કરવાના પ્રયત્નના આરોપસર તેને દશ વર્ષની સખ્ત કેદની સજા થઈ હતી.

બીજે દિવસે પ્રભાત પડ્યું ત્યારે...ગોલડીડ બાણુચાલુ હતી. પક્ષીઓ બોલતાં હતાં. સારી રાત દરમિયાન જુવાનીએ શણગાર સળ્યા પછીના આધાતરૂપ ઝાકળનાં દીપાં ઝાડવાનાં પાંદડાં પરથી નીચે ખરવા માંડતાં હતાં. તેની ઉપર ‘તડકો ચળકતો હતો. અને ‘પ્લાન્ટ’માં ‘ટરબાઇન્સ’ ચાલુ હતાં. ‘પાવર હાઉસ’ કામમાં ફૂબેલું હતું. માણસો લિક્કટમાં ખડકાતા, ધરતીના પેટાળમાં મજદૂરો કામ કરતા.

‘યેન સમાચારમ્ મલ્લાપા ?’ રંગા નામના મજદૂરે પૂછ્યું.

‘સ્વામી !...ગૌરીને ત્યાં દીકરો અવતર્યો...’

‘હું ?’

‘ હા...’ અને મલ્લાપાએ મેં પર એક દિલ્લગીરીની રેખા પ્રગટાવી.

‘ ...હૈ...પછી...?’

‘ ...ને ગૌરી દીવાની થઈ ગઈ છે !’ મલ્લાપાએ ખુલાસો કર્યો.

ફરી સા’બ આવ્યો. અંધારી ધરતીના પેટાળમાં બેટરીની રોશની થઈ...માનવપ્રાણીઓ એ રોશનીમાં જંતુઓની મિસાલ અહીં તહીં ફરી રહ્યાં હતાં. અને જમીનના ખડકને કોરી રહ્યાં હતાં.

૭. ભૂખ

મુંબઈનગરીના ભૂલા પડી ગયેલા બાળક જેવા એક અંધારા રસ્તાના ખૂણાએ મને જ્યારે આ વાત કહી ત્યારે મને સમજાયું કે મહાનગરી મુંબઈમાં એવા અનેક ખોવાયેલા બાળક સમા ખૂણા છે : પણ એ ખૂણા પાસે એવી અનેક કહાણીઓનો જમાવ હતો. એણે મને એક છોકરા અને તેના બાપની કહાણી કહી હતી. જ્યારે એ બાપ જુવાન હતો. ત્યારે તેણે એ ખૂણાની મુલાકાત ધણી યે વાર લીધી હતી. મુંબઈનગરી જ્યારે પોતાના ગાલને ગુલાબી બનાવવા 'રોઝ-પાઉડર'નો ઉપયોગ કરતી, જ્યારે કેશની લટોને આકર્ષક રીતે ગૂંથવાના કાર્યમાં તલ્લીન થતી ત્યારે આ ખૂણાને પણ પોતાની કંગાલ રમત કરવાનું મન થતું. આજે ધણી યે વાર હું એ ખૂણામાં જઈ છું ત્યારે મને ફરી વાર એ કિસ્સાની યાદ આવી જાય છે. શરાબના નશામાં ચકચૂર બનેલી કોઈક પહાડી ઓરતની આંખના ગુલાબી નશા જેવી ગુલાબી રંગની બત્તી એ ખૂણામાં ચમકી, એના આશકોને આમંત્રણ આપવા આંખના છાનામાના અને ચોરેલા ઘશારા કરતી ત્યારે એ ખૂણા સજીવ બનતો.

એ ખૂણા જ્યારે વાત કરે છે ત્યારે એ ગહગહ નથી થઈ જતો... કારણ કે એનામાં સસ્તી ભાવનાશીલતાનો દુર્ગુણ નથી : કારણ કે એણે તો એવા અનેક કિસ્સાઓ નિહાળ્યા છે.

ખૂબખૂબ ખેડાઈને ચૂસાઈ ગયેલી પડતર ત્યજાયેલી ધરતી ઉપર જેમ સૂકાઈ ગયેલાં ધાસનાં રાડાંઓ પડ્યાં હોય તેમ મારા મોં ઉપર દાઢી વધી ગઈ હતી. એક વખત જ્યારે હું આવી વાત કરતો હતો, ત્યારે આ ખૂણાએ મને દિલાસો આપવા કેટલી યે વાતો કહી હતી. હું જુવાન બન્યો ત્યારે મારા મુખ પર સહન કરવાનું જેમ હતું. અને આજે ? જિંદગીની સાંજે ફરીવાર હું એ ખૂણા આગળ આવી ઊભો

છું, પણ ગેસની બત્તીનો થાંભલો આજે ત્યાં નથી. એને બદલે વીજળીની રેશની ફેલાવતો લોખંડી ‘પીલર’ ત્યાં ખડો છે.

મારો ભૂતકાળ એ ખૂણાએ સજીવન કર્યો. અને મને પોતાને ભૂતકાળની કલ્પનામાં ઊડવાનું મન થયું. કાણુ જાણે પછી એ ખૂણાએ મને પોતાની ગોદમાં લઈ મારા આજના બુદ્ધા મિજબજને જૂનાં સ્મરણોથી બહેલાવવા એ યુક્તિ કરી હોય તો !

...અને તે દિવસે અંબઈનગરી ગુસ્સે થઈ ગઈ હતી. અને એ ગુસ્સાને દંડો પાડવા સાંજે ઝરમર મેહુલો વરસી ગયો હતો. ચોપાટીના સાગર કિનારે માનવમેદની ઊભરાઈ જતી હતી. તે...મશહૂર છતાં અમુક વર્ગના દિલાસા સમી...ગલીના ખૂણા આગળથી જતા માનવપ્રવાહમાં હું આગળ અને આગળ કાણુ જાણે ક્યાંય ધસડાતો હતો. મને એટલું જ લાગતું કે મારા હાથનાં આંગળાં મારી પાસે ચાલતા મારા બાપુના હાથમાં હતાં. બસ !

...અને એકાએક મારા બાપુ અટક્યા. એ અટકવાનું કારણ મને યાદ નથી : કદાચ થાકી ગયા હશે. મારી નજર ઉંચે ગઈ ! મારી વય જેટલો જ એક છોકરો એક આલીશાન ઇમારતના રવેશમાં એક ઢીંગલી સાથે રમત કરી રહ્યો હતો. મેં એ ઢીંગલી જીવનમાં પહેલી જ વાર દીડી...પણ એક ક્ષણ પૂરી થાય એટલીવારમાં તો પેલા બાળકે એ ઢીંગલીને ગુસ્સાના આવેશમાં રવેશ બહાર ફેંકી દીધી. નીચે પડતાં જ ઢીંગલીના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા ! અને તે જ વેળા મારા નાક આગળ સ્વાદિષ્ટ લાગતી સોડમ અથડાઈ !.....સારો દિન હું મારા બાપુની આંગળી ઝાલીને અંબઈના અંગેઅંગમાં ફરી વળ્યો હતો. અને ત્યારે, હું માંદો નહોતો છતાંયે મારાં ગાત્રો કળતાં હોય એમ મને લાગ્યું ! બીજી જ પળે મારા બાપુએ કહ્યા મુજબ મને યાદ આવ્યું કે આજે દશેરાનું પર્વ હતું. હશે ! મેં મોં મલકાવ્યું. પણ મારા પગ બહુ જ દુઃખતા હતા. ધરતી નીચેથી સરી જતી લાગતી હતી. મારા બાપુની આંગળી મેં ન ઝાલી હોત તો મને ખબર નથી કે માત્રું શું થાત ! પેલી સ્વાદિષ્ટ સોડમ મારા નાક પર ફરી અથડાઈ. મેં બોલવા પ્રયત્ન કર્યો. મોંમાં જ શબ્દોએ સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો. મને લાગ્યું કે કદાચ

મારે જમીન સાથે થોડીક પગો વહાલમાં વીતાવવી પડશે. મા-અને મારી પડખે મારા બાપુજી હતા !...એ મારા બાપુ હતા ! એમની ટોપી ફાટી ગઈ હતી. એમનો ડાંગલો ઠીક ઠીક હતો : છતાંયે કોલરના ભાગે વિદાય લીધી હતી. અને કાણી આગળ ફાંકા દેખાતા હતા. પગમાં જોડા હતા. મુ'બઈનું રૂપ જોવા અધીરાં બન્યાં હોય એમ એક પગનો એક અંગૂઠો અને બીજા પગનાં બેએક આંગળાં જોડાના ફાટેલા ચામડામાંથી બહાર નીકળી ડોકિયાં કરતાં હતાં.

એ મારા બાપુ ! હું એમને કેટલો ચાહું છું ! એમના 'ડાયા'માં ખાડા પડ્યા હતા. આઘેડ વયે એમને ચશમાં લેવાં પડ્યાં હતાં. તેની એક ફૂંદમ તૂટી ગઈ હતી. એટલે એને દોરા વીંટાળીને જેમ તેમ ટકાવી રાખી હતી. બંધ કોલરનો પારસી 'ફેશન'નો એ ડાંગલો, નીચે ખમીશ પહેર્યું હશે કે કેમ એવી શંકા ઊભી કરાવવા માટે તૈયારી કરવામાં પાછો પડે એમ નહોતો.

...હું અને મારા બાપુજી ! કેટલાયે દિવસથી સવારના દૂધ વિનાની ચહા અને એક એક રોટલી ખાઈને...અને ઘણી વાર તો સાવ ભૂખ્યા પેટે બહાર નીકળી પડતા. શા માટે ? મારા બાપુ 'બેકાર' હતા. 'બેકાર !' હા, એ શબ્દ તમે સાંભળ્યો હશે જ ! !.....મારા બાપુ ! જરાક અભુધડ જેવા, અભણ અને ગામડિયા જેવા લાગતા, કારણ કે તેઓ અત્યારે બેકાર હતા-નોકરીવિહોણા હતા...પણ ગમે તેમ તોયે તે મારા બાપુ હતા. કોઈપણ બહાલી વસ્તુ કરતાં વધારે હું એમને ચાહતો. પાંચ માસ પહેલાં એમને કારકુન-પદવી સાથે દુશ્મનાવટ થઈ !...જે કંપનીમાં મારા બાપુ કામ કરતા હતા એ કંપનીના માણસોને પગાર બહુ ઓછો મળતો હતો અને એક દિવસ મારા બાપુએ તમામ કામદારોને પડકાર કર્યો...અને થઈ ચૂક્યું-બીજે દિવસે દરવાજા પરના પહાણે મારા બાપુને અંદર આવવા દીધા નહિ. 'શેઠ સા'બકા ફરમાન હય !'...અને પછી તો સવારના એકાદ સીંગલ ચહા પીને અમે નીકળી પડતા; પણ કોઈ ટેકાણે અમારો પત્તો લાગતો નહિ.

...અને એક દિવસ તો અમે બીજા માગવાની હિંમત પણ કરી. પણ એમાં અમે કાવ્યા નહિ. અમારા મનની લાગણીઓ સાથે અમારે મારામારી કરવી પડી.....!

[૨]

જ્યારે મુંબઈનો આ ખૂણો વાત કરતાં અટક્યો ત્યારે તેના નાકા પરની લાલ બત્તી વધારે મિળજમાં આવી ઝખૂકવા લાગી હતી. ફરી વાર ખોંખારો ખાઈ આ ખૂણાએ વાતની શરૂઆત કરી.

...અને એકાએક અતિશય સ્વાદિષ્ટ લાગતી સોડમ મારા નાક સાથે અથડાઈ! એ અળણી વાસથી એકદમ, એકાએક મારા મોંમાં પાણી આવી ગયું. અને સવારથી ભૂખ્યો એવો હું એકદમ સફાળો થયો. મને લાગે છે કે મારી નજરે પડેલી હોટેલના કાચના કબાટમાં પડેલી ખાવાની વસ્તુઓ એ માટે જવાબદાર હતી. સામે વીજળીની બત્તીની હાર એક બીજા સામે આંખોના ધશારા કરી રહી હતી. હલકટ સ્ત્રીઓ જેમ હલ વટાવી મશ્કરી કરે એમ!! એ લાલલીલી અને આરમાની બત્તીઓમાં અક્ષરો દેખાતા હતા—

‘આનંદવિલાસ...હોટેલ...’...બહાર કાચનાં કબાટોમાં વિવિધ પ્રકારના ખાવાના પદાર્થો ખડકવામાં આવ્યા હતા. પણ એ કબાટમાં હોય કે ખુલા હોય તેથી મને શું? મારું મારું મારી ગરદન સાથે અત્યારે મૈત્રી સાધી શક્યું નહોતું—ગરદન પરથી એ એક બાજુએ ઝૂકી ગયું હતું. મારી આંખો ગોળગોળ ફરતી હતી. મેં મારા બાપુની આંગળી પકડી રાખી હતી એટલેથી જ મને ખાત્રી થતી હતી કે હું રસ્તા ઉપર ‘ઊભો’ રહ્યો હતો.

એ ‘આનંદવિલાસ...હોટેલ’ની અંદર આમોક્ષિત વાગી રહ્યું હતું. એકાદ રેકર્ડમાંથી સરકતું સંગીત રસ્તે ચાલતા આદમીઓને ત્યાં થોડી વાર ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કરતું:

‘આશકોકા દિલ બનાયા આઈના અલ્લાહને.....
હાં.....આશકોકા દિલ બનાયા.....’

અને એ હોટેલમાંથી અનેક આદમીઓ બહાર આવતા—અનેક અંદર જતા. પાસે જ મીઠાઈની એક લઘુ દુકાન હતી. આજે દશિરા હતી; એનું ભાન મને આ દુકાને કરાવ્યું. કેટલાયે આદમીઓ એ સ્થળે ભેગા મળ્યા હતા. મીઠાઈની ટોપલીઓ લઈ તેઓ પોતાને રસ્તે પડતા.

‘ઘેવર !.....તાજાં ઘીનાં ઘેવર ! તૈયાર છે !’

આવી જાતનું એક પાટિયું મેં વાંચ્યું. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર ‘ઘે...વ...ર...’ એ શબ્દ વાંચ્યો. મન સાથે એની ઓળખાણ કરાવવાનો વૃથા પ્રયત્ન પણ કર્યો.

‘બાપુ ! ઘેવર શું હોય ?’ મેં પૂછ્યું.

પણ એટલી વારમાં મારી પાછળથી એક સખ્ત ધક્કો મને વાગ્યો. મારા બાપુની આંગળીઓ છટકી ગઈ. હું ફૂટપાથ પર ફસડાઈ પડત, પણ મારી આગળ ચાલતા આદમી સાથે મારું શરીર અથડાઈ પડ્યું અને હું જેમતેમ કરી ઊભો રહ્યો.

મારા બાપુએ મારો પ્રશ્ન સાંભળ્યો નહોતો, પરંતુ ખીજા જ શબ્દો સાંભળ્યા હતા : ‘સાળા...આ બિખારીઓ...ચાલવાના માર્ગમાં, ચાલવાને બદલે ઊભા જ રહે છે...ચલાવ...એઈ !’

...પછી તો એકાએક વરસાદ જરા જોરથી પડવા માંડ્યો : એક દુકાનના ઢળતા ગૂણપાટના છગ્ન આગળ અમે બન્ને—બાપદીકરો ઊભા રહ્યા. છતાંય મારી નજર તો પેલા પાટિયા પરથી ખસતી નહોતી : ‘ઘે...વ...ર...તૈયાર છે !’

અને ફરી વાર પેલી સોડમ મારા નાક આગળ આવી—મારા નાકની શક્તિની ફૂર મશ્કરી કરતી...! રસ્તાની વાસે એ સોડમને હટાવવા મહેનત કરી. પણ પેલી સોડમને તો નિષ્કુર મશ્કરીમાં જ મઝા આવતી હતી.

ત્યારે ચમકતી ચિરાગોથી મુંઝાઈની જીવાની ઓર ખીલી હતી ! મુંઝાઈના જોબને નવો શણગાર સજવા માંડ્યો ! નાકા પર આવેલા ત્રીજા વર્ગના સિનેમા થિયેટરના તાજ પર વીજળીની ઝખૂકતી રોશની, આશકને મળવા કોઈક માશૂકની કિરમજી રંગની ચૂંદડીમાં બરેલા રૂપેરી તારલાની માફક ચમકી રહી હતી.

ફરી વાર ‘ધેવર...’ એ શબ્દે મને પોતાની તરફ ખેંચ્યો. ભૂખે મારા પર સ્વારી કરી હતી. મારા આપુના મનમાંથી ચોવીસે કલાક એકારીની બાફ નીકળતી હતી અને અત્યારે અહીં મને ‘ધે...વ...ર’ શું હોય એ સમજવાની તીવ્ર ઇચ્છા જાગી હતી.

મને આ દુનિયામાં આવ્યે લગભગ નવ વર્ષ અને પાંચેક મહિના થયા હતા. અને એ કાળ દરમિયાન ‘ધેવર’ જેવો શબ્દ મેં કદી સાંભળ્યો નહોતો.

‘આપુ ! ધેવર શું હશે ?’ મારું મોં તેમની તરફ ફેરવતાં દયામણે અવાજે મેં પૂછ્યું.

આ વખતે પણ મારા આપુએ મને ધ્યાનથી સાંભળ્યો નહિ. વરસાદ રહી ગયો હતો. રોશનીના રેલા લીંબાયેલા રસ્તા પર લાંબા લાંબા થતા જતા હતા. એની ઉપર માનવમેદની ચાલી જતી હતી. મારા આપુ પ્રત્યેક આદમીના મોં તરફ દયામણી અને આશાભરી આંખે જોઈ રહેતા. પણ તેમનો હાથ ઊંચો થતો નહિ. એમની ઇચ્છા તો ગમે તે ભોગે હવે બીજા માગવાની હતી; પણ કાણ જાણે શા માટે એમને રસ્તે ચાલતા આદમીઓ તરફથી કંઈ મળશે કે કેમ એ વિષે ઓછી શ્રદ્ધા હતી. મેં તેમના હોઠ તરફ અવલોકનભરી દૃષ્ટિ નાખી જોયું તો જાણાયું કે એ હોઠોને કોઈક અદીઠ સત્તા બોલતાં દબાવી દેતી; પણ મારા હોઠો થોડોક કંપ અનુભવી ફડફડી ઊઠતા હતા.

‘આપુ ! ધેવર...વળી શું હશે ?’

‘એ એક જાતનું પકવાન છે !’ મારા આપુએ સૂકો જવાબ વાળ્યો.

અને ફરી એક વાર મારી નજર પેલી હોટેલના પાટિયા તરફ ગઈ ! ‘ધેવર...તૈયાર છે !’ ઓહ ! હું દયામણો બની ગયો, એ ‘પકવાન’ વળી કેવુંક હશે ! !

મારા પેટમાં હવે એવી તો ભૂખ લાગી હતી કે અંદર કંઈક જવી રહ્યું હતું. એ સ્વાદિષ્ટ સોડમ મારા ગળામાં ગલગલિયાં કરતી હતી. એ ચમકદાર હોટેલ, અંદર વાગતું ગ્રામોફોન, બહારની રોશની અને ‘ધેવર’નું

સફેદ પાટિયું વગેરે મારાં પોતાનાં હોયને એમ હું મારી બત્રીશી હલાવવા લાગ્યોઃ એનો સ્વાદ લેવા દાંત કચકચાવી ચાવવા લાગ્યો. પણ એક મિનિટ પછી મારા બાપુની નજર મારા પર પડી.

‘શું ચાવે છે?’

‘હું?...’ હું શન્યમનરકની માફક બોલ્યો,

‘તું દાંત શું કામ હલાવે છે?’ મારા બાપુએ જરાક ધીમેથી પૂછ્યું. હું કંઈ બોલ્યો જ નહિ.

‘અરે! ગાંડો છે! હમણાં તું શું ખાતો’તો?...શું ચાવતો હતો?’

કંઈ જ નહિ...’ હું બોલ્યો અને પછી મને ખબર પડી કે એ ‘ઘેવર’ મારા મોંમાં નહોતું પણ હોટેલ ના કબાટમાં પચ્યું હતું!!

ફરી વાર થોડીક મિનિટો વહી ગઈ. વરસાદ હવે તદ્દન રહી ગયો હતો. મુંબઈ વરસી ગયેલા વરસાદના પાણીમાં હજી નખરાં કરી રહી હતી, મારા બાપુ હજી એમ ને એમ સ્થિર બિભા હતા. ચમકતી ચિરાગોનાં આંખમીંચામણાં વચ્ચેથી પસાર થતો માનવસમુદાય અમને હૃદય વિનાનો, જીવ વિનાનો અને સમજણ વગરનો લાગતો હતો. અમારી સામેથી ચમકદાર ‘લીમુઝીનો’, ‘બસો’, ‘મોટરો’ વગેરે પસાર થઈ જતી હતી. અમારી આંખ આગળ શેડિયા જેવા લાગતા લોકો મીઠાઈના ટોપલેટોપલા ખરીદીને ચાલ્યા જતા હતા: છતાંય કોઈને પણ અમારી તરફ જોવાની પુરસદ નહોતી: અમે પણ તેમના જેવા જ ‘માણસો’ હતા, એની મને ખાતરી હતી. પણ હવે મને એ વિષયમાં શંકા થતી હતી!

...અને એ સ્વાદિષ્ટ ઘેવર!...હું કલ્પનામાં ઘેવર ખાઈ રહ્યો હતો.

‘મને ઘેવર તો આગો! ઘેવર! ઘેવર!’ મારા મોંમાંથી ખૂબ નીકળી ગઈ.

અને સહસા, એકાએક મારા બાપુની રાડ ફાટી ગઈ. એમણે હાથ લંબાવ્યા :

‘શેઠ સાહેબ! એકાદ પૈસો આપો!...મને માગતાં શરમ આવે છે. પણ એ પ્રભુ!...હવે તો મારાથી સહેવાતું નથી!’

• ‘મારે તો ઘેવર ખાવાં છે!...કાઈકે આપો ને!’ મેં ખૂમ પાડી. મારું હૃદય જોરથી ચાલતું હતું. તેના ધબકારા હું એ સાંભળી શકતો હતો. મારી આંખ સામે ‘ઘેવર તૈયાર છે!’ એ શબ્દો તરવરતા હતા. નિશાળમાં મળેલું અક્ષરજ્ઞાન અત્યારે મને પેલા ‘ઘેવર’ તું સ્મરણ કરાવી રહ્યું હતું.

[૩]

એ ખૂણા થોડીક વાર થોભી ગયો. ખૂણાએ નિશ્વાસ મૂક્યો. ઘડીકે એ શ્વાસ લેતાં અટક્યો ત્યારે ત્યાં ગિરદી જામવા આવી હતી.

...અને એ જામતી જતી ગિરદીમાંથી પસાર થતાં વાક્યો હજીયે મારાથી ભૂલાયાં નથી :

‘યાર! આજે તો બસ ચીકાર થઈને જવું છે!’

‘કેટલોક પીવો છે?’

‘પૂછ મા! ચીકાર થયા વિના મઝા નહિ આવે!...ઘેર જઈશ તો બધાય લેણદાર બેઠા હશે...ઓહ!’

એવા અવાજ ત્યાં સંભળાતા જ ગયા.

‘અને પેલી...માનતી નથી. પણ આજે એનો બાપ ના પાડી શકે એમ નથી. શેમ્પેઈનનો આખો શીશો, અને આ નોટનું બંડલ!...બસ! આટલી વસ્તુ જરૂર કામ કરશે...!’

આ શબ્દો એકદમ એક અપ-ટુ-ડેટ લાગતી ‘લાલબત્તી’ ધરાવતી દુકાનમાં ધૂસી ગયા.

અને એ ખૂણાને હસવું આવ્યું—કૂરતાભર્યું.

મારી પાસે એકાએક એક ‘લેન્ડો’ કાર ઊભી રહી... એમાંથી મોટા પેટવાળા, રેશમી કપડામાં સજ્જ થયેલા બે ગૃહસ્થો ઊતર્યા. એમના મોં ઉપર ભયંકર અને નિષ્કુર સ્મિત હતું.

‘ઘેવર ખાવું છે?’ એકના મોંમાંથી શબ્દો સર્પા.

‘જુઓ તો ખરા, એક તો લિખારીની જાત, અને વળી ઘેવર ખાવાની ઇચ્છા થઈ છે!!’

અને તેઓ મીઠાઈની જંગી દુકાન આગળ ગયા. થોડાંક ફરમાન ફેંક્યાં. તરત જ તેમના હાથમાં એ ત્રણ ટોપલીઓ આવી પડી. એકે ખિરસામાંથી પાકીટ કહાડી એક નોટનો દુકડો ફેંક્યો અને તેમાંથી થોડાક પૈસા પાછા લીધા.

મારા બાપુની નજર એ લોકોની ઉપરથી ખસતી નહોતી.

‘શેઠ ! નોકરી જડતી નથી. એકાદ આનો આપો ને...’

‘હૈં ? એક આનો ?’ ધીમે કર્કશ અવાજ આવ્યો.

આ વખતે વરસાદ એકદમ રહી ગયો હતો, છતાંયે ફરી પાછો વરસવા માંડશે, એમ લાગતું હતું : પેલા લોકો ગિરદી ચીરી પોતાની મોટરમાં ખડકાયા, અને મોટર ક્યાંક ચાલી ગઈ.

...અને હું તો ઘેવરની ધૂનમાં દાંત કચકચાવીને ચાવવા લાગ્યો. કલ્પનાની પાંખ પર ખેંદો. એકદમ મારા મોંમાં પાણીનો ઘોષ વધ્યો, અને મેં દાંત ભીંસી ચાવવા માંડ્યું : કચડ ! કચડ ! હું ઘેવર ખાતો હતો !

...અને મારા બાપુએ મારો હાથ ખેંચ્યો. અમે ચાલ્યા—આગળ. એનાથી પાંચ કે છ કદમ આગળ...ચોપાટીની ચમકતી ચિરાગો ! તરત જ વરસી ગયેલા વરસાદના પાણીમાં રોશની નૃત્ય કરતી હતી. અને મારી કલ્પના તો ચાલી...મીઠા અને ભૂખના પ્રદેશમાં : દૂર...ક્યાં ! કોણ જાણે ક્યાં !

એ ખૂણાથી છ કદમ દૂર એક બાગ હતો. વનવૃક્ષની ધટાની પાછળની હરિયાળી ભૂમિ મવાલીઓ તથા એકારોને એક જાતનો દિલાસો હતી...સામેની ગલીના ખૂણાની ‘લાલબત્તી’ની દુકાનના આશકો મોડી રાતે આ બગીચાની બિહાયતની ગોદમાં પડ્યા રહેતા. અને અમે, બાપ-દીકરો ભૂખના નશામાં લાન ભૂલતા જ નહોતા. અમારા પગ અમને ત્યાં

લઈ આવ્યા. એકાએક મારી નજર ઝાડીની પાછળ આવેલા એક બાંકડા પર પડી. ત્યાં એક આદમી પડ્યો હતો. એની પછવાડે અતિશય સુંદર લાગતું અર્ધનગ્ન સ્ત્રીનું આરસનું પૂતળું હતું. મેં શબ્દો સાંભળ્યા...

‘હું એની પાછળ ફના થઈ ગયો, છતાંય એણે મારી ભૂખ ભાંગી નહિ !...’ દીવાના જેવો આદમી શ્વાસભર બોલતો હતો...

તે ઊભો થયો. તેણે પેલા ‘સ્ત્રીના પૂતળા’ તરફ નજર નાખી. તે સ્ત્રી કેવી સુંદર હતી !... ‘આહ ! એણે પોતાના હાથમાં કપડું શા માટે પકડી રાખ્યું છે ? શા માટે તે પોતાના સુંદર દેહને આવાં કપડાંથી ઢાંકી બેઠોળ બનાવવા માગે છે ?’

અને પેલો પુરુષ એ આરસની પ્રતિમાની સ્ત્રીને ‘પ્રેમ’ કરવા તલપતો હોય ને તેમ એના હંડા, આરસના શરીર તરફ ધસ્યો. બાંકડા ઉપર પગ દઈને પેલા પૂતળા પર તે પોતાના શરીરને આવેશમય રીતે લઈ ગયો. આરસની મૂર્તિમાં બિરાજતી સ્ત્રીની અર્ધનગ્ન દેહલતા અતિશય આકર્ષક લાગતી હતી. તે સ્ત્રીએ પોતાની કટિ આગળથી સરી જતા કપડાને એક હાથે નાજુકાઈથી પકડી રાખ્યું હતું.

અને એ દીવાના જેવો આદમીએ નજર ફેરવી. એનાં નયન થોડે દૂર ઊભી રહેલી એક મોટર-‘લેન્ડો’ કારમાં ઠરી ગયાં. અને પૂતળાને આલિંગન કરતાં પહેલાં મોટરનાં દ્રશ્યને નિહાળી એ આદમી ચીઢાઈને બબડ્યો :

‘...આ લોકો...સા...બદમાશો ! મોટરમાં એશઆરામ કરે છે...જોયું ?...કાઈક છોકરીને ઊઠાવી આવ્યો લાગે છે. એ હવે એને બાથમાં બીડે છે...અને પેલી કેવો સત્કાર કરે છે ! !...’ પેલો દીવાનો દીસતો પુરુષ જોરથી બબડ્યો. તેની નજર તેનાથી દૂર-સુદૂર અંધારામાં ઊભેલી એક ‘દ લક્સ’-સલુન કારની અંદર ભજવાતા પ્રણયની ભૂખના નાટક પર ઠરી હતી. એક આધેડ વયનો સુશોભિત કપડાંમાં સજ્જ થયેલો પુરુષ એક લાવણ્યમયી લાગતી સ્ત્રીને પોતાની ગોદમાં દબાવી રહ્યો હતો. ત્યાં અંધારું હતું; પણ કાણ જાણે પેલા દીવાના જેવો લાગતા આદમીનાં નયનોએ એ દ્રશ્ય આબાદ પકડી લીધું હતું.

મેં એ મોટરમાં નજર નાખવા મારા બાપુની આંગળી છોડી દીધી. મને એ દ્રશ્ય બરાબર દેખાયું...! !

તેજ વખતે પેલો દીવાના જેવો લાગતો આદમી અતિશય આકર્ષક લાગતી આરસમૂર્તિને બાથમાં બીડવાના કાર્યમાં રોકાયો હતો. તેણે પ્રતિમાના ચૌવનને જાગ્રત કરવાનો પ્રયાસ આદર્યો હતો : અને એ માટે એણે એના આલિંગનમાં ઉભા અને આવેશમયતાના અતિરેકનો ધૂટથી ઉપરથી કરવામાં કચાશ નહોતી રાખી.

‘સારી જિંદગી તલક મેં, અય માશૂક! તારી પાછળ ઝંખ્યા કર્યું છે ! ! ફફારી લીધી !...છતાંય તું મારી ના થઈ !...મારી ‘ભૂખ’ તે ન સંતોષી...તારી સારવાર કરવા મેં મારા જિગરની બિછાયત તારે માટે ખુલ્લી મૂકી દીધી. તારાં સ્વાગત અને સન્માન કરવા મેં મારા ઉરની અતિશય કામળ અને મોંઘિરી ભાવનાઓનાં ગુલાબને વેરી નાખ્યાં. તારો પ્રેમ મેળવવા મેં મારા ધનમાલ લૂંટાવી દીધાં...પછી...નોકરી ખોઈ ! પૈસો ખોયો ! તારા રાહમાં શરાબીનો શાગીર્દ બન્યો ! ! !...અને આખરે તું બેવફા થઈ ! મારી પાસે કંઈ નથી...મને ભૂખ લાગી છે ! ! પેલી મોટરકારમાં...’

એ બબડતો જતો હતો. અને એ મૂર્તિની સાથે પ્યારમાં ધસડતો જતો...ત્યારે પેલી દૂરની સલુનકારમાં એ ‘ધરફી દિલ’ એક બની ચૂક્યાં હતાં—

‘ઓહ ! માય ડીઅર !...’

‘ડાલિંગ !...આહ !...’

આટલા શબ્દો સિવાય બીજું કંઈ ખાસ મેં સાંભળ્યું નહિ.

અમારી આસપાસ કોઈ નહોતું. ફક્ત એ મોટરની પાછળના ભાગમાં ઊંચા ચરીદાના ઝાડ પર એ પંખીડાં પાંખ ફફડાવતાં હતાં...

ત્યારે પેલો દીવાનો લાગતો આદમી આરસની પ્રિયતમાના પ્રેમમાં એકદમ દીવાનો બન્યો હતો : ‘અય માશૂક ! આજે તારી રાહમાં હું ફના થઈશ ! તું મારી ભૂખ ભાંગજે !’

અને એ આરસની રસમૂર્તિની—માશકની—સાથે પ્રેમનું તાદાત્મ્ય... સાધવાના કાર્યમાં...લીન બન્યો...!

એક મિનિટ બાદ મારી અજાયબી વચ્ચે મેં જોયું કે એ દીવાનો આદમી મૂર્તિ પરથી જમીન પર ફસડાઈ પડ્યો. એ ક્ષણ...! પ્રણયીઓના પરમ આનંદની અવર્ણ્ય ક્ષણોનો આનંદ એને મળ્યો હશે કે નહિ, એ તો હું નથી જાણતો; પણ એ ક્ષણનું પરિણામ તો હું મારી આંખોથી નિહાળી રહ્યો હતો.

દૂરની ‘સલુનકાર’નું ભુંગળું વાગ્યું. તેનો ડ્રાઈવર માલિકના ફરમાનથી આવી પહોંચ્યો હતો.

‘બાપુ ! ભૂખ લાગી છે.’ મારા બાપુની પાસેના બાંકડાપર આરામ લેતાં આંખ મળી ગઈ હતી.

‘ઘેવર !...ઘેવર ! ...’ હું બબડ્યો.

.....સડસડાટ એ મોટર પાણીવાળા રસ્તા ઉપર રેશનીનો લીટો પાડી ચાલી ગઈ ! !

‘ મને ભૂખ લાગી છે -’

ત્યાં સર્વ સૂમસામ હતું. દૂર દૂર ચોપાટીમાં જીવાની જાગી હતી.

મારી દૃષ્ટિ એ ખૂણામાં શૂન્યમનરકની માફક ચોંટી ગઈ હતી...! મારા શબ્દો ‘ભૂખ...’ ‘ભૂખ...’ ને ભૂખની મૂંગી વેદના ગળી જતી હતી !

૮. ચંત્ર પર નહિ જતાં—

કે જાણે શાથી આકૃતાબની ગરમ રોશનીને પણ ત્યાં નિગાહ કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી. તે સાથે હવાની પણ એ જ ભતની ફરિયાદ હતી કે તેણે એ જગ્યામાં જવું નહિ, અને જશે તો ત્યાં ને ત્યાં ગોંધી રાખવામાં આવશે. આમ હવાને પણ એ કંગાલિયતની નાનકડી સખી સખી કાટડીમાં રહેવું પડતું. મુક્ત વિહાર માણવાનાં સ્વપ્નાં સેવનારી હવાનો શ્વાસ ધૂંટાઈ જતો : આખરે હવાના પ્રાણ નીકળી જતા. આકૃતાબ એની મદદ આવે, તો જ તે પોતાનું જીવન બચાવી શકે. હવાને કોઈપણ ભતની મદદ મળવી ત્યાં અશક્ય હતી.

એ સ્થળમાં બદસૂરતીએ પોતાની સૂરતને ચમકાવવા પ્રયાસો આદર્યા હતા. કીડા અને બદબદતા કાદવની સાથે સહચાર સાધતા ત્યાંના માનવીઓના શ્વાસોચ્છવાસને બરાબર ટેવ પડી ગઈ હતી. માનવીના મોંમાંથી બહાર નીકળેલી હવા ખાઈ જીવતાં રહેતાં જીવડાંઓ માટે આ સ્થાન આશીર્વાદ સમાન હતું કે જીવતું દોઝખ હતું એ કહેવું મુશ્કેલ હતું.

એવી એક કંગાલ કાટડીમાં દરિદ્રતાને પોતાની નૃસકલા બતાવવાની મરજી થઈ આવી હતી. અને ખાસ કરીને તેને તાંડવનૃત્ય પર સારો, કાબૂ હતો. દરિદ્રતા જ્યારે તાંડવનૃત્યનો ટુંકો આપતી ત્યારે ગરીબાઈ કંગાલિયત, લોભ, દગો, ચોરી, લફંગાઈ ઇત્યાદિ એ નૃત્યમાં સૂર અને તાલ પૂરવા માટે સાવધાન બની જતાં.

કંગાલ કાટડીને ખૂણે ખૂણે કંગાલિયતના ચોપદાર વિરાજતા હતા. એ કાટડીમાં કોઈ જૂના ખંડિયેરમાંથી લાવવામાં આવેલી પાંચ કે છ ઈંટો રાખીને તેને ચૂલાનો આકાર આપવામાં આવ્યો હતો. એની પાસે માટીનો એક નાનકડો અતિશય મેલો ઘડો પડ્યો હતો. અંદર પાણી પણ હતું. ચૂલાની પાસે એક લોઢી પડી હતી. અને પાસે તૂટેલકૂટેલ ખીન્ન બે વાસણો હતાં. આ બધાંમાંથી એક કંગાલ કળસિયો પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખાસ આગળ પાડતો હતો. એક ખૂણામાં જૂના પૂરાણા

જમાનાની એક ઘંટી હતી. પથ્થરના બે પડ વચ્ચે લોટ ચોંટચો હોય તેમ જણાતું હતું. ત્યાં સફેદ કીડીઓની હારની હાર સવારી કરી રહી હતી. એની પાસે જ એક પતરાના ડબ્બામાં થોડુંક અનાજ પચ્યું હતું. એમાં બે ત્રણ છાલિયાં જેવાં, વાંસનાં બનાવેલાં વાસણો પણ હતાં. તેમાં થોડું થોડું ઘઉં, ચણા, જવ વગેરે અનાજ નજરે પડતું હતું.

એ કોટડીની અંદર એક વળગણી-કપડાં સુકવવા માટેની દોરી-ઉપર કેટલાંક મેલાં તૂટેલાં કપડાં પણ ટીંગાઈ રહ્યાં હતાં.

પણ કોટડીમાં કોઈ હતું નહિ. ફક્ત એક છ વર્ષની છોકરી અને એક તેનાથી બે વર્ષ નાનો છોકરો ત્યાં હતાં. તેમનાં શરીર તાવથી જલી રહ્યાં હતાં. એમનાં મુખ પર અંગાર ઝળકી રહ્યો હતો.

[૨]

‘આજે પણ હડતાળ છે,’ એક કારમો ઘેરો અવાજ આવ્યો.

‘શું આજેયે હડતાલ ચાલુ છે?’ એક કંગાલ જઈએ ઓરત, જેના અંગ ઉપર એક ફાટેલા છાયલ વિના કોઈપણ લૂગડું નહોતું, તેવી એક સ્ત્રીનો અવાજ ફાટી ગયો. એની કમ્મર વાંકી વળી ગઈ હતી. એના બાલ સફેદ બની ગયા હતા. એના મોંમાં દાંત નહોતા એટલે એના અવાજમાં પણ સ્પષ્ટતા નહોતી.

‘હા, આજે પણ ચાલુ છે, આઈ! આરામ કરો.’

‘ઓહ?’

‘આરામ? આરામ અમારા કિસ્મતમાં ક્યાં છે?’

‘કેમ?’

‘પણ મારી લાંછમી આજે કામે જવાનું કહેતી હતી તેનું શું?’

‘આઈ! કામે જવાની વાત મા કરો. ન્યાંસુધી અમારા માલિક લોકો અમારા પગારમાં વધારો નહિ કરે, અમારા બેકાર કામગાર

બંધુઓને પાછા કામ પર નહિ રાખે, અરે—જ્યાંસુધી અમારા કામગાર સંઘની માગણીઓ સંતોષાશે નહિ ત્યાંસુધી...’

એ જુવાન મજદૂર હતો. મિલ્કનાં કારમાં યંત્રો સાથે એના જોરદાર સ્નાયુઓએ આજે વર્ષોથી યુદ્ધ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. એક વાર તો એક ‘શાફ્ટીંગ’ તૂટી, ચક્કર ઉપરનો પટો ઊતરી પડ્યો, અને એ તમામ લોખંડી સરંજામ અચાનક એની ઉપર તથા ખીજા મજદૂરો પર તૂટી પડ્યો. એ અકસ્માત થયો સારથી તેનો ડાબો પગ ધૂંટણ આગળથી ખલાસ થઈ ગયો હતો; એટલે તે લંગડાતો, ઘોડી વડે ચાલતો હતો. એ જ અકસ્માતમાં પેલી જઈક ડોસીનો જુવાનજોષ દીકરો મોતને ખોળે લાંબી ઊંઘ કાઢી રહ્યો હતો. એ પોતાનું વાક્ય ખતમ કરે તેટલી વારમાં તો પેલી બુઢીએ વચ્ચે જ ઝુકાવ્યું :

‘તારે શું દગડું, હજીયે હડતાળ લંબાશે? કાલ માટે પૂરતું ખાવાનું નથી, એનું શું?’

‘આઈ, આમ ગભરાવાનું નથી. અમારા માલિક લોકોનો અમે આખાદ સામનો કરવાના છીએ. અને અમારી માગણીઓ અમે જરૂર મેળવીશું.’

‘પણ ભૂખે મરી જઈશું તેનું શું?’

‘લલે ભૂખે મરી જઈએ તો પણ જ્યારે અમારા પુઢારી (આગેવાનો) લોકોની આજ્ઞા થશે, જ્યારે અમારી માગણીઓ મિલ્કમાલિકો સંતોષશે ત્યારે જ અમે કામ પર ચઢશું.’

દગડુની ઝખાન તલવાર જેવી તીખી હતી. એની ભાષામાં આજ્ઞાની આજ્ઞા ચમકી રહી હતી. એનાં નયનમાં હડતાળની જ્વાલા જલી રહી હતી.

‘પણ ભાઈ, દગડુ! આવતી કાલ માટે અમારી પાસે ખાવાનું નથી તેનું શું?’

‘મળી રહેશે, હમણાં તેની જ ગોઠવણ અમારા પુઢારી લોકો કરી રહ્યા છે.’

‘પણ ભાઈ, તારી લાજીની એ બેટા મોતના ખોળે છે; હવે શું કરવું?’

‘શું થયું છે?’

‘તાવ ! છુખાર ! એનો તો કાઈ ઇલાજ થવો જોઈએ ને ? અને પિવડાવવા માટે ચઢા નથી, દૂધ નથી; ખાવાને પાંઉનો ટુકડો પણ નથી.’

તે વૃદ્ધ ડોસી રડી પડી. એની આંખોમાંથી આંસુની ધારા એના ખડખડા અને કરચલીવાળા ગાલોની ખીણમાં વહી ગઈ; અને તે બેલાન બનવાની અણી ઉપર હતી : પણ દગડુએ એને પોતાના હાથમાં પડી જતી પકડી લીધી.

અને ધીમેથી દગડુએ એ બેશુદ્ધ છુદ્દીને પોતાની ગોદમાં ઊઠાવી. લંગડાતો લંગડાતો તે પાસેની ઓરડીમાં આવ્યો; એ તરફડતાં બાલકો ઉપર નજર ઠેરવી બેશુદ્ધ બની ગયેલી છુદ્દી આઈના શરીરને તેણે ગૂણુપાટ પાથરી સૂવાડ્યું.

ચોતરફ અંધારું હતું. હવા ગૂંચળાઈ રહી હતી. સખ્ત ગરમીના દિવસો હતા એટલે ત્યાંનું વાતાવરણ માનવીએના શરીરને બાધી રહ્યું હતું. જમીનને બદસૂરત કરતી કંગાલિયતથી ભર્યા ખાલી વાવેતરમાં દગડુની ટેવાઈ ગયેલી આંખોએ આ બે ત્રણ છુવોની અંદર ચેતન આંલુવા પાણીની શોધ કરી.

‘લક્ષ્મી ! ... લક્ષ્મી ! ...’ છોકરીએ તીણી ચીસ પાડી. દગડુ ચમક્યો. લક્ષ્મી ક્યાં ગઈ હતી ?

ફરી પેલી છોકરીએ તાપના સખ્ત આક્રમણનો સામનો કરતાં કારમી ચીસ પાડી : ‘ઓહ ! ... આઈ ! ... લક્ષ્મી કુંઈ ગેલી ! !’ ‘લક્ષ્મી ક્યાં ગઈ !’

[૩]

દગડુના મગજમાં હડતાળના વિચારો ઘોળાતા હતા. આ નવીન પરિસ્થિતિથી એના મિજાજને વિષાદના ચક્કરમાં ફસાઈ જવું પડ્યું હતું. એણે ધીમેથી કહ્યું : ‘લક્ષ્મી હમણાં આવશે નહિ.’

અને તેણે પાણી શોધવા માટે વૃથા પ્રયાસ કર્યો. તે બહાર ગયો. ફૂટેલા ધડામાં તે પાણી ભરી આવ્યો.

અને તેણે ભૂટ્ટી ‘આઈ’ના મોં ઉપર પાણી છાંટ્યું. થોડી વાર પછી એની વૃદ્ધ આંખો અંધારામાં જોવા લાગી.

‘ભાઉ! દગડુ! હડતાળ ચાલુ રહેશે?’

‘હા, આઈ! કામગારોનો વિજય છે.’

‘લક્ષ્મી આવી?’

‘મા, લક્ષ્મી ક્યાં ગઈ છે, મા?’ દગડુએ પૂછ્યું.

‘ભાઉ! આ બે બાળકો મોતને આંગણે સૂતાં છે. કાણ જાણે તેમનું શું થશે? એને શું ખાવાનું આપીએ?’

‘હું લઈ આવું?’ દગડુએ વચ્ચે જ કહી નાંખ્યું.

‘તું! ક્યાંથી લઈ આવીશ, અરે બેટા?’ આઈએ પૂછ્યું. ‘લક્ષ્મી તો બહાર ગઈ છે.’

‘ખાવાનું અને દૂધ લેવા ગઈ છે?’ દગડુએ પૂછ્યું.

‘હા, એ એક શેઠને ત્યાં વાસણ માંજવાનું પરચુરણ કામ કરવા ગઈ છે. એમાંથી થોડાક આના મળશે એટલે આ છોકરાં બચશે.’

[૪]

દગડુએ તૂટેલા ધડામાં હાથ બોળીને પોતાનો ઠંડો હાથ ગંદી અને ફોટેલી ગોદડીમાં પોટેલાં બે મજદૂર બાળકોના કપાળ પર ફેરવ્યો. પણ લોખંડની લોઢીની પર જેમ પાણીની છાંટ પડે અને છમ્મમ્મ અવાજ થાય તેવો અવાજ તાપથી ધગધગતા શરીર પર દગડુના પાણીબીના હાથથી થયો.

બાળકો તરફડતાં હતાં, તાવ એકદમ વધતો જતો હતો.

‘દગડુ ! તારે હડતાળની સલામાં જવું હતું ને?’

‘હા, આઈ—આજે અમારા કામગાર મેદાનમાં કામગારોની સલા છે. અમે કામપર ચઢવાના નથી. હડતાળનો તેમનો નિશ્ચય મક્કમ છે. અમે ભૂખે મરી જઈશું, અમારા ખૂરા હાલ થશે; અમારું ગમે તે થાય તો પણ હડતાળ ચાલુ રહેશે. અમારા પુઢારીઓનું અમને ફરમાન છે.’

‘આજે સલા છે?’

‘હા’

‘તો તારે જવું છે?’

‘મારે જવું તો જોઈએ. પણ આઈ! તમને આવી સ્થિતિમાં મૂકીને જાઉં? મને બરાબર યાદ છે કે તમારો દીકરો પાંડુ મારી સાથે હારોહાર મિલ્લમાં કામ કરવા આવતો. મારી નજરો નજર એ લક્ષ્મી સાથે પરણ્યો અને પછી જુઓને, આ મારો પગ ગયો. ઓહ! કેવું કારમું!! લયંકર!’

‘દગડુ ! બોલ મા, એ વાતથી માટુ હેયું ફફડી ઊઠે છે. તારી એ મિલે મારા દીકરાને ભરખી લીધો છે અને મારી વહુને વિધવા બનાવી છે. મારાં બાળકો માવિહોણાં બન્યાં છે !

‘અને આજે ફરી વાર મારાં બે નાનકડાં બાળકોને ભરખી લેવા એ કમળત ગોઝારી મિલે એનું લયંકર ડાચું ફાણું છે. ઓહ! તું જ દગડુ ! ભાઉ, જા. મારાં બાળકોનું જે થવાનું હશે તે થશે. પાડોશી તરીકે તે તારી ફરજ બરાબર બજાવી છે, આપુ!’

અને ડોસી જમીન પર ફસડાઈ પડી. એની આંખોમાંથી ફરી આંસુ વહેવા માંડ્યાં. એના રડવાનો કટુણુ સ્વર કંગાલ કાટીની દીવાલ વચ્ચે ધૂંટાઈ રહ્યો.

એજ વખતે છોકરાએ તીણી વેદનાની કારમી ચીસ પાડી—

‘આઈ...’

[૫]

દંગડુ ચાલીમાં આવ્યો. સંડાસ આગળ આવેલા કઠોડા આગળથી એણે રસ્તા તરફ નજર નાખી. હજારો મિલમજદૂરો રસ્તા ઉપર ‘લાલ વાવટો’ લઈને ફૂચ કરી રહ્યા હતા. તેમના મોંમાંથી—

‘લાલ વાવટાયા...

.....વિજય અસો.....

ભાંડવલ શાહીયા...

.....નાશ અસો.....’

એવા શબ્દો નીકળી રહ્યા હતા.

હજારો કામદારોનું એ સરખસ આગળ વધી રહ્યું હતું. ચોતરફ ઘોંઘાટ હતો. અપૂર્વ હાહાકાર વચ્ચે, મજદૂરોની એ માનવમેદની આગળ વધતી હતી.

‘અમે હડતાળમાં મક્કમ છીએ’ ના પોકારો વચ્ચે મિલકામદારોનું એ સરખસ આગળ ને આગળ વધતું જતું.

દંગડુએ એ સરખસ જોયું. તે અપૂર્વ ઉત્સાહ અને આવેગથી આગળ વધતું હતું. ધોરી રસ્તા ઉપર ટ્રામ અને મોટર ગાડીઓ ચાલી રહી હતી. એ સરખસ ધોરી રસ્તાને મળે તેને હજી થોડીક વાર હતી.

દંગડુની નજર પડી ત્યાં દૂર દૂર મોટા રસ્તા આગળ—‘કાયદો અને ‘વ્યવસ્થા’માં ખલેલ ન પડે એ માટે પોલીસ અને સારજન્ટો હાથમાં લાઠી લઈ ખડા હતા. કંઈક દંગોફિસાદ થાય તો ‘વ્યવસ્થા’ કરવાની તેમની ઈચ્છા તેમના મુખ પર તરવરતી હતી. છતાંયે સરખસ આગળ વધતું ચાલ્યું. મિલોની હારમાળા પાછળ આક્રતાળ આશ્રય લેતો હતો. અંધારાની ચાદર બિછાવાની તૈયારી ચાલી રહી હતી.

એ જ વખતે સરખસ ધોરી રસ્તા પર આવવાની તૈયારીમાં હતું. તરત જ સત્તાવાળાનો હુકમ છૂટ્યો : ‘આગે મત બદો !’

કામગાર અંધુઓના કાન સગવડપૂર્વક બહેરા બન્યા હતા. તેઓએ આગળ ચાલવા માંડ્યું :

‘નેતા લોકોને પકડો.’

તરત જ સત્તાવાળાઓએ ‘વ્યવસ્થા’ કરી નાખી; પણ કામગારોમાં બેવડો ઉત્સાહ આવ્યો. તેઓ આગળ વધ્યા. માનવસમુદાય વધુ ને વધુ ઘેરો બનવા લાગ્યો—એની વચ્ચેથી આવતા સૂત્રોના અવાજો વધુ ઉગ્ર બનતા ચાલ્યા.

‘ભાંડવલ શાહીચા

.....નાશ અસો....

સાર્વત્રિક સંપાત્રા

.....વિજય અસો....’

ની ગગનભેદી ગર્જના વાતાવરણમાં ગાળી રહી.

એ જ વખતે દુગધુથી રહેવાયું નહિ. તે દાદર પરથી નીચે ઊતર્યો અને સરઘસમાં ભળ્યો.

કામદારોમાં તે માનીતો હતો. જોતજોતામાં તે મોખરે આવી પહોંચ્યો. સરઘસે આગેફૂચ શરૂ કરી. આફતાબ મિલોની ધમારતોની પાછળ ડૂબી ગયો હતો. હાહાકાર કરતું, ગર્જના કરતું સરઘસ આગળ વધ્યું.

‘કાયદો’ અને ‘વ્યવસ્થા’ જળવવા માટે સત્તાવાળાઓએ એ આગળ વધતા સરઘસને અટકાવ્યું. દુગધુ એ અટકાયતનો ભોગ બનવાની અણી ઉપર હતો; પણ જ્યાં સત્તાવાળા ઊભા હતા, તે દિશામાંથી એક મરાઠી કામગાર સ્ત્રી ઉતાવળી ગતિએ સરઘસ તરફ આવી રહી હતી. એના એક હાથમાં એક લોટો અને બીજામાં એક પડીકું હતાં.

દુગધુની નજર તેની ઉપર પડી : ‘લક્ષ્મી ? ઓહ ! એનાં બે બાળકો મરણ પથારીએ પજાં છે !’

દુગધુને થયું કે લાવ તેને મદદ કરું. તે આગળ વધ્યો.

‘લક્ષ્મી !...’ તેણે ખૂબ મારી : ‘જલ્દી આવ—આ બાણી...’

પણ સરઘસ તો આગળ વધતું ચાલ્યું.

‘ રૂક જવ ! ’

‘ પીછે હટો ! ’

‘ હટો, નીકલો ! ’ના સત્તાવાહી શબ્દો વાતાવરણની નિરર્થક મશ્કરી કરી રહ્યા હતા.

અને પછી તો નિરૂપાયે લાડી ચાલી ! ...અને...?

‘ લક્ષ્મી ! ઓ લક્ષ્મી ! ’ કહેતાંક ને દગડુ આગળ વધ્યો પછુ લાડીનો એક ફટકો વચ્ચે આવતી લક્ષ્મીપર પડ્યો અને તે જમીનપર ફસગઈ પડી. લંગડાતાં તેને ઊંચકી અને પોતાના એક દોસ્તને બૂમ મારી :

‘ ઇકુ ! ...જરા અહીં આવને ’ જુવાન કામદારે દગડુની સૂચનાને માન આપ્યું : ‘ લક્ષ્મીને તું ઉપાડ...અને આ ગિરદીમાંથી બહાર નીકળ — ઘર તરફ. ’

ઇકુએ લક્ષ્મીને ખમે ઊંચકી. દગડુ તેની પાછળ પાછળ લંગડાતો લંગડાતો ગયો.

ચાલીનો દાદરો મહામુશ્કેલીએ ચઢી, ધવાયેલી લક્ષ્મી પોતાની અંધારી કોટડી આગળ આવી. હજીએ એના હાથમાં લોટો હતો, પછુ તેમાં દૂધ તો માત્ર થોડુંક જ રહેવા પામ્યું હતું. હજીએ તેની પાસે પડીકું હતું. તેમાં પાંઉ હતો. માથામાંથી વહી જતા લોહીને દબાવવાનો પ્રયાસ કરતી તે એડી.

‘ આઈ ! મારા માથામાં લાડી... ’

‘ આહ ! ... ’

‘ તુકારામ, પારુ ’ તેણે પોતાના નાનકડા દીકરા તુકારામ અને દીકરી પાર્વતીને બોલાવ્યાં.

અને તેણે બાળકો માટે આણેલા પાંઉનું પડીકું ઝાંચ્યું.

પછુ તે તો ભર ઊંઘમાં—અનંત ઊંઘમાં હતાં. દગડુએ તેમના માથા પર હાથ મૂક્યો. અનેનાં માથાં ઝળગી હતાં. પછુ શરીર ટાલુ બેળ

બનતું જતું હતું. તરત જ દુગ્ધએ નાડ હાથમાં લીધી. અને એક મિનિટ પછી એણે ધીમેથી પૂકારી દીધું:

‘લક્ષ્મી !...એ...એ...એ...મરી ગયાં—’

આઈની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. લક્ષ્મીના માથામાંથી લોહીની ધારા વહી રહી હતી. દુગ્ધ લંગડાતો લંગડાતો સરખસમાં આગળ જવા માટે દાદરો ઊતરતો હતો.

બહાર ટોળામાં ‘મામલો’ વધુ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરતો હતો.

‘ભાંડવલશાહીયા...નાશ અસો...’

‘સાર્વત્રિક સંપાત્યા...વિજય અસો’ એ કોલાહલમાં આઈ અને લક્ષ્મીના રડવાનો કડુણ અવાજ ક્યાંયે અલોપ થઈ જતો હતો.....

૯. ધરતીના કેદીઓ

ઉપર આભ અને નીચે ધરતી ! અને ધરતીની ભીતરમાંના કાળા ભયંકર પેટાળમાં મજદૂરો કામ કરતા. કાળા કાળા કાયલાના ખડકોના પડથારને ખોદી ખોદીને તેઓને કાયલા એકઠા કરવામાં પોતાનો ઉત્સાહ, શક્તિ—અરે સારી જિદ્દગી ખર્ચી નાખવાની રોટીના રાહદારા ફરજિયાત ટેવ પાડવામાં આવી હતી.

‘ઝરિયા કોલિયરી’ની આસપાસનો મુલક તો ઘણો જ રમણીય છે. વનવૃક્ષની ઘેરી ઘટામાં ગુલાબી અને ઘેરાં આરમાની રંગોની પતંગિયાઓની હારોની હારો નીલી નીલાતરી છાયેલી ઝુંડમાળામાં ઊડતી માલૂમ પડે છે. એ નીલી વૃક્ષઝુંડોની હારોની હારો વચ્ચે એ ત્રણ નદીઓની નહેરો પણુ વહી જાય છે. એ નહેરોમાં ત્યાંની ભીલ કુમારિકાઓ, જેમના દેહને પૂરો ઢાંકવાને કપડાં નથી હોતાં, તે આ નર્થી નીતર્થી નીરના ઝરામાં પોતાના દેહને ભીંજવે છે — કપડાં વિના.

પણુ એ ઝરિયા કોલિયરીની—કોલસાની ખાણના પેટાળમાં જુદું જીવન હતું. એ કાયલાની કુંજમાં કોકિલા નહોતી ટહુકતી કે ત્યાં કોઈ બંસીનાદ નહોતો રણુકતો : ત્યાં તો જિગરને ભેદે એવું કાદાળી અને સુરંગના ભડકાઓમાંથી જન્મતું, સળવળાટ કરતું કાળું સંગીત ઝરતું હતું. કાળા કાયલાના ખડકોને ખોદતાં ખોદતાં કોઈ અજબ ‘વાયુ’ નીકળતાં ત્યાં અંગાર ફાટી નીકળતો અને લયાનક ભડકામાં ઘણીવાર કાયલાના કારીગરોને હોમાઈ જવું પડતું. કાળા કાયલાની ભૂકીનો સતત શ્વાસ લેતા શ્રમજીવીઓનાં શરીર ઉપર કાળાશે શૃંગાર સજવા પ્રયત્ન કર્યો હતો ! કાળા કાયલાનાં ધૂંવા અને વાયુનો શ્વાસ લેનારાઓની આવરદા પણ કાળી બનવા પામતી હતી.

— છતાંયે એ માનભૂમ પ્રદેશની ખીણ તો હરિયાળી હતી. અનાજનાં નીલાં ખેતરો હિલોળાં મારતાં : ત્યાંનું વાવેતર કરનાર કિસાન અને તેના કુટુંબના જિગરમાં ભૂખ અને દરિદ્રતા હિલોળા લેતાં. વસંત

ઉલ્લાસની ઝાલક ભારતી એ નીલા પ્રદેશ પર ખીલતી. રાત્રિએ ચાંદની ઝરતી. પણ કાયલાની ખાણ હેઠળ ઉલ્લાસની ઝાલકને બદલે ઝેરી આગની ઝાલક ઊડતી. નીલાલ નદીની નહેરોનાં પાણી ખળખળ અવાજ કરી એ ચાંદની સાથે વહી જતાં : અને ખાણમાં અકસ્માતના ભોગ થતા મજદૂરનાં શરીરની રાખ પણ આ નદીના નીરમાં વહી જતી.

એ સ્થળે કુદરતની ખૂબસૂરતી ખીલતી, હાસ્ય કરતી, ફૂલડાં વેરતી ! પણ એની ઉપર એક કાળા ઓળાની કપરી ઝાલક ઊડ્યા કરતી. એ નીલી હરિયાળી ખીણના એક ખૂણે જમીનને બદસૂરત કરતી એક જમરજસ્ત કાલસાની ખાણ આવી હતી. ધરતીના પેટાળમાં કાળા કાયલાના ખડકો હતા. ઉપર મહુડાનાં વન હતાં. આસપાસના પ્રદેશ પર એ પેટાળમાં કામ કરતા શ્રમજીવીઓની નાની નાની પતરાંની ખોલીઓ હતી. કુદરતની ચમકતી લીલામાં આ કાળી કોટડીઓ બહાર તરી આવતી.

ગોશ્ત સડી જાય અને પછી એની ઉપર માખીઓ બહુબહુ અને પછી તેમાંથી ગંધ આવે એવા કાદવ અને કીચડની જમીન પાસે જ હતી. ત્યાં નીલી હરિયાળીએ નજર સરખી કરી નહોતી. એમ કહેવાય કે કુદરત માંદી પડી હોય અને અહીં ઊલટી કરી ગઈ હોય એમ લાગી આવતું. અને અહીં મજદૂરોની આલમ હતી.

અને તેથી જરા આગળ કાયલાનાં કારખાનાં હતાં. કાળાં અંધારાં અને કાળી રોશનીઓના રાજ્યમાં મજદૂરોને જિંદગી જીવવા માટે બિરાદરી સાધવી પડતી.

[૨]

દૂરના પ્રદેશમાં બંગલાઓ દેખાતા. આ મજદૂરોની આલમના પાલનહાર તરીકેની જાહેરાત કરવા માટે એ લોકો મોટરને માર્ગે આ ખાણની મુલાકાત લઈ પોતાના વિચાર બતાવતા : ‘આ વખતે કામના કલાકોમાં વધારો કરવાની જરૂર છે ! બી. એન. રેલ્વેનો ઓર્ડર તો હજી ઊભો છે !’ અને પછી સિગાર ફૂંકતા, ‘કલીન શેવન’ મુખ ઉપર મુલાયમ રીતે આંગળી ફેરવતા ત્યાંથી ચાલ્યા જતા.

કામદારો હજી ખેડે ફાટે નહિ તે પહેલાં તો કાદવ અને કીચડને રસ્તે ખીડી પીતા ખાણુને પંથે પડતા. સાંજના સૂર્ય જમીનમાં આશરો લે ત્યારબાદ કાયલાના પેટારામાંથી તેઓ બહાર નીકળતા અને પડતી રાત્રિના અંધકાર કરતાં તેમનાં શરીરો વધારે શ્યામ અને વધારે ભારેખમ લાગતાં. પરસેવાનાં પાણી ઊતરે ત્યારે એની ઉપર કાયલાની કાળી ભૂકીની ભૂરકી છંટાતી અને એ મિશ્રણ મજદૂરોને શરીરે ‘ચંદનલેપ’ની ગરજ સારતું. એમને બારે માસ આ ‘વસંત’ લાગતી. શ્રીમંતો વસંતમાં ચંદનલેપ કરાવતા, એ એમને ખર્ચ નહોતી. શ્રમજીવીઓના કાળા ચંદનની કહાણી માલિકાનાં કિસ્મત ધડતી.

પગારદિન આવે એટલે પહેલાં પીઠાના ગ્રેમીઓ એ પંથે પળતા. કપરી વાસ્તવિકતાઓ વીસરી જવા તેઓ જલદ પીણુનો આશરો લેતા. એ વેળા એમને ‘ધરિક’ જાગતો. ‘માશક’ની મિજાજનાં ઘેરાં દર્દ અને તેના રંગ જાગતા; દિલદારની મીઠી મોજનાં સોણુલાંમાં ગમખવાર બની જવાય એટલી હદ સુધી તેઓ પગારદિન માણતા.

હું તે વેળા ત્યાં ‘સ્ટોર-કીપર’ હતો. ‘...કાલિયરી’ના ખાતામાં મેં કાળું જીવન ‘માણ્યું’ છે ! રાત્રિએ મારે ‘સ્ટોર’નો હિસાબ કરવો પડતો. ઝીણાં અજવાળાં ઝગમગતાં હતાં તે વેળા રાત્રિએ બહાર કાળાં વસ્ત્રો પહેરીને કોઈ ‘યાર’ સાથે પસાર થવાની તૈયારી કરી હતી.

તે રાત્રિએ રાતપાળી કરવાની હતી. આઠ દશ મજદૂરોનું એક ટોળું આવ્યું. એમના માથે દીવાઓ બાંધવામાં આવ્યા. કાયલાની જમીનના પેટાળમાં રોશની માટે તેમના માથે શીંગડાની જેમ બત્તીઓ ભરાવી દેવામાં આવી. કાળાં કપડાં અને કાળું વાતાવરણ ! અંધારામાં માથા ઉપર દીપકમાંથી પ્રકાશ નીકળતો ત્યારે કાળા માનવીઓ શયતાનના શાગીદો જેવા લાગતા.

એક નવો પંદર વર્ષનો છોકરો નોકરીમાં રહ્યો હતો. તેના ગાલનાં હાડકાં બહાર દેખાઈ આવતા હતા.

‘ગુરુત્તા !.....સંભાળજે હોં !.....નહિતર માર્યો જઈશ.....!’ એક મજદૂરે કહ્યું.

‘અરે! છે તો પંદર વર્ષનો ને...વળી ખાણમાં ગિતરવું છે?... રાતપાળી કરવી છે?’

‘ભાઈ, મેનેજરનો હુકમ છે કે આ પહેલી તારીખની અંદર રહેવોનો ઓર્ડર પૂરો કરવો જ નોંધ્યો...’

‘પણ આ પંદર વર્ષનો...છોકરો...માર્ચો જશે,...એનું કંઈ?’ એક મજદૂરે જોરથી પૂકાર્યું.

પણ એને કશી અસર ન થઈ. બહાર જંગલમાં પવનના જલ્મિમ સુસવાટા છાપરા ઉપર પછડાતા હતા. દૂર ચીબરી બોલતી હતી. એથી દૂરના જંગલોમાં શિયાળવાંની ચીસ સંભળાતી હતી.

‘પણ...રાતના પાછલા પહોર સુધી કામ કરવું છે...એટલે...!’ એ ત્રણ મજદૂરો ધીમે ધીમે થરથરતા અવાજે બોલ્યા.

‘હૈ...? એટલે?...’ પાછળથી સત્તાવાળો હુકમ આવ્યો.

હું સફાળો ચોંક્યો. આ અમારો ઉપરી અમલદાર હતો.

‘પણ...અમારો દમ નીકળી જશે...કાં તો અમારા જન ભરખાઈ જશે...’

‘તો...તો...ખાવાનું કંઈ ઠારી મેલ્યું છે તમારા બાપાએ?...’ અમલદાર ત્રાડુકી ગયો. અને એણે પોતાનું બિહામાણું લાગતું મોં રૂઆબથી ફેરવ્યું, અને ખૂણામાં બેઠેલા એક આદમીને ખૂબ મારી: ‘જોગી!’

જોગી ગયો. એ થરથરી ગયો: ‘હાં...સા’બ...’

‘આ સાળાએને મહુડાંનો આપી દે ને!...પેલો જૂનો છે...પીપમાં...’

ને સહુના પગાર ચૂકવાયા. કામદારોને માટે ચીની લોખંડના ખાલાઓ ભરાયા. તનબદનને જોરમાં રાખવાની ફર્જ પાડવામાં આવી અને કાળા કાચલાના કારીગર મજદૂરોએ એ દારૂના ખાલા પેટમાં ઠાલવી દીધા.

બધાને નશો ચઢ્યો. બહાર નીકળ્યા. બહાર દૂર, થોડે દૂર પીપળાના ઝાડ હેઠળ તાડનાં પાંદડાંની એક ઝૂંપડી હતી. ઘાસલેટનો દીવો બારણામાં બળી રહ્યો હતો.

‘કાં?...છે કે?’

‘એલા...આવો!! આવો!!’ ઝૂંપડીના મોંઢા આગળ બેઠેલો જડો આદમી ઊઠ્યો: ‘પગાર મળ્યો ના?’

‘હા...’ મજદૂરોએ કહ્યું. ‘પણ આજ તો રાતપાળી છે...એટલે...’

‘એલા નાખોને થોડોક...બેવડો’...પેલા જડા માણસે પોતાના વ્યાપારનો પ્રચાર કર્યો.

કામદારોનો નશો તેજ હતો. વધારે પીવા તેઓએ અડો જમાવ્યો.

[૩]

‘ગુરુવા! સાળા...છો તો આમ છોકરા જેવો અને આટલો બધો બેવડો પેટમાં નાખજી!’ એક મજદૂરે પેલા નવા છોકરાને કહ્યું.

‘અરે આટલું કામ આપણાથી તાઝગી વિના કેમ થાય?...યારો...આપણા મેનેજરને ખુશી કરવો છે કે કામ આમ થાય!’ ગુરુવો બોલ્યો: ‘પણ...આમને આમ... પીધા કરશું અને કામ કરશું તો મરી જશું!...જહાનમમાં’...આપણે તો જીવતાં મુડદાં...!’

‘તો એલા! શું કામ આવ્યો અહીં?...છોલાવવા આવ્યો છે?’ એકે ખૂબ મારી.

‘યાદ રાખો... આ ખાણનો શેઠ માલમલીદા હિડાવે... મોટરોમાં મોજ માણે અને લાખોના વિલાયતી બાટલા હિડાવે અને આપણા નશીબમાં મહુડાંનો પણ નહિ!’ ફરી ગુરુવો બોલ્યો.

એટલામાં તો શરાબ વહેંચનાર કલાલે પ્યાલો ધર્યો. પંદર વર્ષના છતાંયે અલમસ્ત કાળા વાળવાળા જુવાનનેધ છોકરાએ શરાબનો પ્યાલો મોઢે માંડ્યો અને પેટમાં ઠાલવી દીધો.

ખીજીજ પળે ગુરુવાને કાઠી હરિયાળી ભૂમિમાં સુંવાળા સહચાર સેવવાના કેડ જમ્યા.

એટલી વારમાં તો એક નાનકડો છોકરો અર્ધો નાગો ત્યાં દોડી આવ્યો.

‘ગુરુવા...ગુરુવા...’ નાનકડા છોકરાએ જોરથી ખૂમ મારી: ‘ઘેર હાલ, ઘેર હાલ, બા તો ખૂમ મારે છે. પગાર મળ્યો ને?...સીધો ઘેર હાલ. આવે છે કે નહિ?’

પણ ગુરુવાની આંખ લાલધૂમ બની ગઈ હતી. માથે રાતના ખાણમાં જિતરવાથી બત્તી ઝગારા મારી રહી હતી. અંધારામાં ગુરુવાનો ગાલમાં પડેલા ખાડાવાળો ચહેરો બિહામણો લાગતો. આસપાસ ખાણના મજદૂરો બત્તી પહેરી બેઠા હતા. એમણે પીધો હતો. શયતાનના શાગીર્દોની માફક એ લોકોની આંખો લાલધૂમ બની હતી. એમાંથી આગ ઝરતી હતી.

ગુરુવાએ આંખ કહાડી મેં ફેરવ્યું; હાથ ઉગામ્યા ! !

પેલો નાનો છોકરો પોતાના મોટાભાઈના ડરને લીધે દૂર ખસી ગયો - ગજબની બીકનો માર્યો.

‘એલા...ગુરુવા...ચાલ...આજ તને પગાર મળ્યો છે...એટલે આપણે બીજીવાર નાંખીએ.’ એ ચાર આદમી બોલ્યા: ‘ખાણુ ! બીજા ખાલા લરજો...’

‘ગુરુવા ! તું છો તો ડાહ્યો. આપણા શેઠ મોજ માણે છે. તે માણું આપણાથી કેમ જોયું જાય, એ મને નથી સમજાતું; પણ લાવને હમણાં તો નાંખીએ...બેવડો...એક મજદૂર બોલ્યો.

[૪]

ગુરુવાનો ભાઈ શરાબખાનાની ઝૂંપડીથી દૂર કચરાના ઉકરડા આગળ બેઠો રહ્યો. તે થરથરી રહ્યો હતો. ઠંડીના સુસવાટા એના નાગા દેહ ઉપર કપરાં વચ્ચો પહેરાવતા હતા અને એ વચ્ચોની કિંમત રૂપી ટાઢની કંપારી બદલામાં લઈ રહ્યા હતા.

પણ એટલી વારમાં તો ‘કેલિયરી’નો અમલદાર હાથમાં ચાથુક વીંઝતો ત્યાં આવ્યો. શરાબની ઝૂંપડીના બારણામાં બેઠેલા મજદૂરોએ એને દીઠો. તેઓ જરાક ચોંક્યા !

‘સા’બ આવે છે !’

‘માયા હવે તો...’

‘ગુરુવા...!’

પણ આના જવાબમાં ઉકરડે બેઠેલાં ગુરુવાનો નાનો ભાઈ રડી પડ્યો. પોતાના ભાઈની હાલત જોઈને એ આંસુ સારી રહ્યો હતો.

‘ગુરુવા!...ગુ...રુ...વા!’ એના મનમાંથી સૂર નીકળતા હતા :
‘બા વાટ જુએ છે...ઘેર ખાવાને ધાન નથી...રોટી નથી!’

પણ ગુરુવો હસ્યો — ખુમારીભર્યું. અમલદારને ચાથુક લઈને આવતો એણે દીઠો.

બધા મજદૂર સડક થઈ ગયા. બધે શાંતિ હતી. કૂતરાં ભસતાં હતાં; દૂર ધ્રુવડ બોલતું હતું; આકાશમાં તારા મલકી મલકીને કોંઠાના તણખા વેરતા હતા.

શરાબખાનાનો માલિક દૂર ખસી ગયો. અમલદારે પગ મૂક્યો. ચાથુક વીંઝ્યો; જમીન ઉપર થૂંક્યો અને ગળાની ખખરી દૂર કરી ઘોઘરે સાદે ખૂમ મારી : ‘એય! બદમાશો! કામ નથી સૂઝતું? આજે રાતપાળી કરવાની છે. પગાર પછી અર્ધો કલાક અપાય છે એનો આ ઉપયોગ કરો છો?’

‘પગારદિન...’ એક અવાજ આવ્યો.

‘ચક્ષાવ ઊઠો...આજે રાતપાળી છે.’ એણે ચાથુક વીંઝ્યો.

બધા નશામાં ચકચૂર હતા. ચોવીસ કલાક કાળી મજદૂરી કરી એમના દેહ નશાને ઝૂલે ઝૂલતા હતા એ વસંતનો હીચકો નહોતો પણ નશાનો ઝૂલો હતો. અને મંદમંદ હિલોળામાં મજદૂરો મોજ માણતા હતા. ગુરુવાને નશામાં પડેલા અમલદારે દીઠો. માથે બત્તી સળગતી હતી.

‘ઊઠો...રાતપાળી...’ તેણે ચાથુક વીંઝ્યો.

દૂર ઉકરડા આગળ ખેડેલો ગુરુવાનો નાનો ભાઈ રડતો બંધ પડ્યો હતો; એ વળી ફરી રડવા લાગ્યો.

અમલદારે ફરી ચાબકા વીંઝ્યો અને એ સીધો ગુરુવાની પીઠ પર પડ્યો.

છોકરો દોડ્યો—રડતો રડતો!

‘ગુરુવા ! બા વાટ જુએ છે. ઘેર હાલ.’ અને તેણે નશામાં ચકચૂર પડેલા ભાઈનો હાથ પકડી ખેંચવા ખૂબ મહેનત કરી.

અમલદારનો ચાબખો ફરી પડ્યો.

‘ચલાવ રાતપાળી...રેલ્વેનો ઓર્ડર પૂરો કરવો જોઈશિ.’

કૂતરાં જોરથી ભસતાં હતાં. પવનના સુસવાટા અને ઝાડના ઝુંડોમાં ખોલતાં ધુવડના ઘેરા બસૂરા સૂર એ અવાજમાં ભળી જતા.

૧૦. તેતરની જોડી

સરાઈના ઊંચા દરવાજા ઉપર, હિમાલયના શિખર પર સોનાનાં કિરણો ઢોળતા સૂરજની રોશની હજી ઠરી પછી ન હોય ત્યાં તો અમીર પોતાની દિલગુઆ લઈ દરવાજા આગળ ખડો થઈ જતો. સરાઈના ખૂણામાં આવેલા એક નાનકડા કાશીખાનામાં ઓટલાની પાસે અમીર તેના લાઈ **મીરજાં** સાથે પડ્યો રહેતો : ખુદાએ તેની પાસેથી ચરમો ખૂંચવી લીધાં હતાં, તોયે સૂરજ કેટલે ચઢ્યો છે એની ચોક્કસાઈભરી માહિતી તેજ આપી શકતો : અને એથી રોજ બડી ફજરમાં હજી તો સરાઈનો ફૂકડો પછી ન બોલ્યો હોય ત્યારે પોતાના આંખ વિનાનાં મુખડાંને પાસે સૂતેલા પોતાના લાઈ તરફ ફેરવીને બોલતો : **મીરજાં !** ઊઠ હવે !...મુસાફરો આવવાનો વખત થઈ ગયો !'

અને પછી તે પોતાના પાળેલા તેતરની જોડી તરફ જોઈને કંઈને કંઈ બોલ્યા કરતો : પાંજરામાં પૂરાયેલી તેતરની જોડી આંધળા અમીરના અવાજને સત્કારતી હોય તેમ પાંખો ફફડાવી, ગેલ કરતી વિચિત્ર અવાજ કરતી, પાંજરામાં જોરથી આંટા મારવા મંડી જતી. અમીર, **મીરજાં** અને તેતરની જોડી વચ્ચે ન સમજાય એવું સગપણ ખાસ દેખાતું.

આંધળો અમીર અમીર ન્હોતો પણ ફકીર હતો : પોતાના લાઈ **મીરજાં**ની સાથે તે સરાઈમાં ગુલમર્ગની ખીણ જોવા આવતા જતા મુસાફરો અને શોખીનોને ખુશ કરવા દિલચસ્પીથી દિલગુઆ બજાવતો : અને આવનારા મુસાફરો આંધળા અમીરની દિલગુઆની હલક પર આફરીન પૂકારી **મીરજાં**એ હાથમાં ઝાલેલા ડબ્બામાં પૈસો એ પૈસા નાખી જતા : ઘણી વાર તો શોખીનો તરફથી એને રૂપિયો સુદાં મળી જતો.

બડી ફજરમાં અમીર તો હજી પથારીમાં પડ્યો હોય ત્યારે દૂર દૂરથી આવતા ખટારાના, ઘોડાગાડીના અને સિગરામના અવાજને બરાબર પારખી જતો અને **મીરજાં**ને ઝટપટ ઊઠાડી રોજ પર લગાડી દેતો : સરાઈની ઝાકુવાળી જવાન લગ્ગી ગુલશન પણ જાગી ગઈ હોય અને

ધણી વાર જ્યારે મીરઝાં ઊંઘમાં પડ્યો હોય ત્યારે એ એકલો કાશી-ખાનાનો લાકડાનો દાદરો ઊતરી જઈ સરાઈના દરવાજા આગળના મોટા ઝાડનાં ટૂંકાં આગળ એસીને પોતાની દિલ્હીખાના તાર છોડતો—અને નવા આવનારા મુસાફરો પાસેથી દિવસની રોજની શરૂઆત કરતો.

કકડાવી નાખે એવી ગજબ ઠંડી તીર ચલાવતી—તોયે અમીર અને મીરઝાંની જોડી સરાઈના બારણા પર નિયમસર ઊભી રહેતી. ઊઠતાંની સાથે જ તેતરની ખબર લઈ બન્ને જાણુ દરવાજા પાસે હાજર થઈ જતા—અને મુસાફરોની હાર જરાક નરમ પડે એટલે કાશીખાનામાં જઈ સવારના ચહાનાસ્તાની તૈયારી કરતા.

[૨]

ગુલશન !...કાશ્મીરની ભવ્યતા !...હિમાલયની અદ્ભુત અને રમણીય લીલાને નયનમાં સમાવવા દર વર્ષે હજારો સંહલાણીઓ આવ્યા કરતાં : વસન્તની શરૂઆતમાં જ મીરઝાં અને અમીરને વર્ષની રોટી મળી રહેતી : શિયાળામાં મુસાફરોમાં મંદી આવતી : તો પણ નિયમસર અમાર અને મીરઝાં સરાઈના મોટા દરવાજા આગળ મોટા ઝાડના ટૂંકાની નીચે ઊભા ઊભા પોતાની રોટીની અહાલેક શરૂ કરી દેતા. બન્નેને સરાઈનું આંગણું અને સરાઈને ઝાડીઝૂડીને સાફ કરનાર જવાન ગુલશન જોયા જ કરતી.

આવનારા મુસાફરોના અંગ પર ગરમ કપડાંના ‘સુટ’ દેખાતા : શરીરને ગરમી બક્ષવા, ઠંડીને દૂર રાખવા કેટલા ય લોકો ઊનના ધાબળામાં વીંટળાએલા દેખાતા. પણ અમીર અને મીરઝાં તો પોતાની લાંબી ચોડી ધજ્જર અને જૂનું કાશ્મીરી પહેરણુ, ઉપર પૂરાણા જમાનાનો, જૂનો ભરત ભરેલો કીનખાખનો કબજો પહેરેલા દેખાતા. રોજ રોજ એ જ કપડાંમાં લોકોનાં મન રિઝાવી રોટી રળી કહાડતા.

અમીર જ્યારે કટુણુ સૂરે ગાતો ત્યારે મીરઝાં પસાર થતાં લોકોની સામે પોતાના હાથમાંનું ડબલું ધરીને બોલતો, ‘અલ્લાહ કે નામ પર ! દે દો કાઈ અંધેકો !’

અને એના ડબલામાં પૈસો, બે પૈસા, આની, બે આની જેવું પરચુરણ હમેશ પડ્યા કરતું. પૈસાનો ખણખણાટ સાંભળીને અમીર તાન મારીને ગાતો :

‘...કિસીકો ઝાંખના ઓર ઝાંખકે
ચીલમન ગીરા દેના.....
હમારા દેખના ઓર દેખકર
આંસુ ગીરા દીના.....
અય જને વાલે...અંચલકે!
જરા હઠા દેના!.....

ન્યારે સાંજ પડી જતી અને રાતની ઠંડીની કાળી પાંખ ગુલમર્ગની ખીણ પર પથરાતી ત્યારે અમીર પાસે જ આવેલી એક હોટેલમાં જઈ પુષ્કળ શરાબ પી આવતો. મીરઝાં એ બરાબર જાણતો—પણ એ તો એના જીવનનો એક ક્રમ બની ગયો હતો. ઘણીવાર તો અમીર ખૂબ શરાબ પીને ચીકાર બની લથડિયાં ખાતો ખાતો આવતો ત્યારે મીરઝાં જ એને સુવાડી દેતો. આ વખતે તેતરની જોડી પીંજરામાં ગમગીન બનીને અમીર તરફ જોયા કરતી, એ વાત મીરઝાં બરાબર જાણતો હતો.

પણ ઠીક શરાબ પીધા પછી આસ્માન સામે મોં કરીને હાથમાંના દિલગુઆના તારને ન્યારે તે છેડતો અને પછી એક એક તાન મારીને તે એકાદ ચીજ છટકાવતો ત્યારે ગમે તેવા મજબીયૂસ પાસેથી પણ તે એકાદ આનો જરૂર પડાવી લેતો.

[૩]

અને એક દિવસે ન્યારે સોહામણી સંધ્યા રાત્રિની ગોદમાં લપેટાઈ જતી હતી ત્યારે કેટલાક નવા મુસાફરો સરાઈમાં આવતા હતા—અમીરે દિલગુઆ છેડી—મીરઝાં ‘દે દો ! અલ્લાહ કે નામ પર !’ બોલવા લાગ્યો—મીરઝાંએ જોયું કે આવનારા લોકો દૌલતમંદ હતા :

‘બરાબર ગા !...માલદાર લોકો આવે છે !’ મીરઝાં અમીરના કાનમાં ગણગણ્યો.

એ જ વખતે એના ડબ્બામાં દૌલતમંદના એક મોટા છોકરાએ એક આનો નાખ્યો. નાનાએ બે આની નાખી; મોટો છોકરો આંધળા અમીરની સામે જોઈને ગભરાઈ પાછો હઠી ગયો—અને મીરઝાએ એની સામે જોયાં જ કર્યું.

જ્યારે જ્યારે મીરઝાં કાઠી છોકરા તરફ જોતો ત્યારે ત્યારે એનું જિગર નરમ બની જતું. એને એનો ભૂતકાળ બોલાવતો : જ્યારે અમીર માત્ર બચ્યું હતો ત્યારના દિવસ એને યાદ આવતા : હા; તે કારમી પણ એનાથી ભૂલાતી નહોતી : એ વખતે એક કાતિલ ચીસ પાડી અમીર જમીન પર ફસડાઈ પડ્યો હતો. મીરઝાં ઘણીવાર ગોફલુથી પોતાના ખેતરમાં પાકને નુકશાન પહોંચાડતાં પંખીડાં ઊડાડતો—એની એવી એક ગોફલે અમીરની આંખનો ભોગ લીધો હતો : બીજે વર્ષે હકીમે કહ્યું કે બીજી આંખ પણ એકાદ વર્ષમાં ચાલી જશે—અને પછી...પછી...ખરેખર ! થયું યે તેવું જ. અમીરને મન આલમ અંધકારમય બની.

પહેલાં તો લોકો એને કહેતા કે તું ફલાણા પીરની માનતા કર... ને...તને તારી આંખો ખુદા પાછી આપશે. પણ એ બધામાંથી એને માત્ર નિરાશા જ સાંપડી. આ આંખ મીરઝાંની ગોફલુથી ગઈ હતી, એ વાત કોઈપણ જાણતું નહોતું. ફક્ત મીરઝાંનું દિલ જાણતું હતું : સદાકાળ એનું હૈયું આંસુને ઘોળી ઘોળી પી જતું...અને એક દિવસ તો મીરઝાંને થયું કે તે પહાડપરથી પડીને બેલાન થાય...પણ પાસેની મસ્જિદના મુજવરે એને કહ્યું, ‘અલ્લાહ પાક પર ભરોસો રાખ !...તારી જિંદગી તારા ભાઈ માટે કુરબાન કરને !...આમ આપઘાત કરવાથી અલ્લાહ નારાજ થાય છે !’ ત્યારથી એણે અમીરની ખૂબ જ કાળજી કરવા માંડી. જ્યારે જ્યારે મીરઝાં ગૂંછળાવાળા તેના ભાઈના બાલોમાં હાથ ફેરવતો અને દુનિયાની હરતરહની વાતો કહેતો અને અમીરની વાતો સાંભળતો ત્યારે એના હૈયાંને એક જાતની ટાઢક થતી.

અને એક દિવસ અમીરે વાતચીત કરવી બંધ કરી : કારણ કે આજે એની આશાનો અંત આવી ગયો હતો...કુદરતની રમણીયતા; બરફથી છવાએલા પહાડો; ધોધમાર વહાં જતાં પાણીમાં ઘસડાઈ જતાં

વનનાં રંગબેરંગી ફૂલડાં, નીલોતરીથી ઢાંચેલી ખીણો, કુદરતને ખોળે ઊડતાં મનોહર પંખીઓની હારની હારો અને આકાશમાં ફુંગરની ટેચે ખેસતાં સફેદ અને રૂપેરી વાદળોની હારમાળા ને હવે કદી નહિ જોઈ શકે, એ આનંદ, જીવનની ખુશ્ખુ, ખુદાએ સર્જેલી કુદરતનો મીઠો મિલન એની ચશ્મો કદી નિરખી શકશે નહિ : એથી તેણે ખોલવાનું છોડી દીધું હતું.

પણ એથી વધારે દર્દ તો મીરઝાના જિગરમાં ઊઠ્યું હતું. ધણી વાર તો તે અડધી રાત્રિએ, કે રાત્રિના પાછલા પહેરે ઊઠીને આસમાનમાં ચમકતા તારાઓ જોતો : ફૂંકાતા પવનમાથી આવતા સૂરો સાંભળતો અને એકલવાયા અંધકારમાં ઊંડે ઊંડે જોયા કરતો. અને તે પછી પાસે સૂતેલા અમીરના બાલો પર હાથ ફેરવી પેટ ભરીને રડી નાખતો !...રડવામાં, આંસુ સારવામાં એને આનંદ મળતો અને જેમ મીઠાઈ વધુ ખવાય ત્યારે ખાનાર અટકી જાય તેમ તે ખૂબ રોવાનો આનંદ લૂંટી પાછો સૂઈ જતો.

અને જેમ જેમ દિવસો વહેતા ગયા તેમ તેમ એકાન્તમાં ખેસીને ધણીવાર અમીર ગાવા લાગ્યો : એને ખબર પડી કે લોકોને એનો અવાજ ગમતો હતો. એક રાત્રિએ જ્યારે તેના પડોશીઓને ત્યાં દાવત હતી ત્યારે અમીરે એટલું સરસ ગાયું કે લોકો તેના નામ પર, ‘મરહુબા’, ‘આફરીન’ પૂકારવા લાગ્યા હતા. એક દિવસ તેને મીરઝાએ દિલરુબા લાવી આપી. એકાદ મહિના જેટલા સમયમાં તો તેણે દિલરુબાને પોતાની માશક બનાવી નાખી.

પણ એક દિવસ એવો આવ્યો કે તેમના ખેતરનો પાક વધુ વરસાદથી ખતમ થઈ ગયો—ગયા વરસે શાહુકાર પાસેથી વ્યાજે પૈસા લીધા હતા. ખેતર તો ક્યારનુંયે ગીરો પડ્યું હતું. પરિણામે એ લોકોને ધરખાર વિનાના બનવું પડ્યું...અને જ્યારે મીરઝાં વીશ વર્ષનો થયો અને અમીરને પંદર વર્ષ થયાં ત્યારે શેરીએ શેરીએ ગાઈને પૈસા કમાવવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય એમને માટે રહ્યો નહિ.

આમ છેલ્લાં પાંચ વર્ષોમાં તેઓએ સારાય કાશ્મીરને ફેંદી નાખ્યું હતું. દિલ્હી, આગ્રા, બનારસ અને કલકત્તા સુધી મીરઝાં અમીરને

લઈ ગયો હતો, પણ ‘કાશ્મીરમાં કમાણી સારી છે!’ એની ખાતરી થતાં તેઓ કાશ્મીરમાં જ રહેતા હતા.

ન્યારે ન્યારે મીરઝાં કુદરતને ખીલેલી, હસતી,—સ્મિત કરતી નિહાળતો ત્યારે તે રડી પડતો અને પછી એના અંધ ભાઈ અમીરની આંખોના શન્યમય, કુટુણામય ખાડા તરફ જોયા કરતો અને પછી!... પછી?... પછી તો વખત વહેતાં અમીરને શરાબની લત લાગી—અને ન્યારે તે શરાબ પીતો અને ગેલમાં આવી વાતો કરતો ત્યારે મીરઝાંને આનંદ થતો.

[૪]

ન્યારે મીરઝાં રોટી પકાવવામાં મશગૂલ બનતો ત્યારે અમીર પાંજરામાં પૂરેલા તેતરની જોડી સાથે ગેલ કરતો—અને ખાઈ લીધા પછી ન્યારે અમીર જરાક ઊંઘી જતો ત્યારે મીરઝાં સરાઈને વાળવા—ઝુડવાવાળી જવાન લડકી ગુલશનની સાથે લટકો કરતો : આમ ધણીવાર સુધી ગુલશન અને મીરઝાં વાતો કરતાં : અમીર તે બાજુતો. ધણીવાર તો સૂતેલા મીરઝાંને નવા અને ‘ઉદાર’ મુસાફરોની ખાસ ખબર કહેવા ગુલશન જ આવતી—અને ધણીવાર ગુલશન મીરઝાંને રોટી પકાવી આપતી.

વરસાદ પડતો અને પવનના સુસવાટા શરીરને વીંધીને ચાલ્યા જતા ત્યારે નાનકડી ઓરડીમાં તેતરની નર—માદાની જોડી, ગુલશન, મીરઝાં અને અમીર ગોંધાઈને, એક ફારેલા ગરમ ધાબળામાં વીંટળાઈને પગાં રહેતાં. ગુલશન પોતાના શરીરની દૂંફની ગરમી બંને ભાઈઓને આપતી.

અને એક દિવસ ન્યારે હજી સૂરજે હિમાલય પરથી ડોકિયું પણ નહિ કર્યું હોય અને હજી તેતર પણ બગ્યાં નહિ હોય ત્યાં તો એક નવી સિગરામે સરાઈમાં પ્રવેશ કર્યો. ઘોડો તેજદાર હતો—અંદરથી એક હસેદાર જવાન ઊતર્યો : ગુલશને એકદમ અમીર અને મીરઝાંને જગાડી દીધા : અમીર એકદમ હાથમાં દિલરૂબા લઈ બહાર આવ્યો અને ઓટલા પર બેસી ગાવા બળવવા બેસી ગયો : કાપીખાનામાં સૂતેલો અબદુલ્લો બગી ઊઠ્યો—સરાઈવાળાને ઊઠાડવા તે જ જતો.

‘સા’બ!...અલ્લાહ કે નામ પર!’ મીરઝાં બોલ્યો. આંધળો અમીર પોતાની દિલગુબા બળવવામાં મસ્ત હતો.

આવનાર મુસાફરે ગુઆબમાં અહીંતહીં આંટા માર્યા...

‘તને કંઈ આપ્યું ખરું?’ અમીરે મીરઝાંના કાનમાં પૂછ્યું.

‘હજી સુધી તો નથી આપ્યું—મને લાગે છે કે એ કાશીખાનામાં ગયો છે—બહાર જતી વેળા આપશે ખરો!...’

થોડી વાર પછી તે પાછો ફર્યો. અમીર ફરી ગાવા લાગ્યો. મીરઝાં પાસેથી પેલો મુસાફર ગાડી તરફ ફર્યો—તેણે ખીસામાં હાથ નાખી એક આનો આપ્યો.

‘શુક્રિયા જનાબ!’ મીરઝાં બોલ્યો.

સરાઈના ઓટલા પર અમીર દિલગુબા બળવતો હતો. એની કંગાલ ઓરડીમાં તેતરની જોડી જગી ગઈ હતી. લગભગ ત્રણેક મિનિટ થયાં તેતરની એ જોડીએ ખૂબ જ ધમાલ મચાવી દીધી હતી. તેમના તુફાનનો અર્થ શો હતો—શા માટે તેઓ ચિચિયારી પાડતાં હતાં? જાણે કંઈક અમંગળ થવાનું હોયને તેવું વાતાવારણ ઓરડીમાં જામી ગયું હતું. આ વખતે નવો મુસાફર સિગરામમાં બેસી ચૂક્યો હતો—સિગરામ બહાર નીકળવા માટે સરાઈના ચોગાનમાં ફરીને જ્યાં અમીર બેઠો હતો ત્યાં આવી. બળવી રહેલા અમીરના ચહેરા પર મુસાફરે નજર નાખી—જાણે અમીરની ખાલી—તેજવિહોણી આંખો તેને જ જોઈ રહી હોયને! પેલા મુસાફરે તેની પાસે આવીને પૂછ્યું :

‘તુમહારા નામ કયા?’

‘અમીર!’

મુસાફર હસ્યો, ‘અચ્છા! તુમ હૈ તો ફકીર...નામ અચ્છા હૈ!

‘ઠીક જનાબ!’

‘લેકિન! અમીર! ખ્યાલ રખના, તેરા સાથી તેરે સાથ દગા ન ખેલે!’

‘ક્યા, જનાય ? મુઝસે દગા કોન ખેલેગા ?’

‘તેરે સાથીકો મેને એક પાંચકી નોટ દિયા હય...ખુદાકી મહેરસે મંચ ખ્હોત. કમા ચૂકા હું...ઉનકી પાસસે હિસાબ લેના !...’ અને તે અમસ્થો ખંધું હસીને ચાલ્યો ગયો. સિગરામ ઊપડી ગઈ.

‘લેકીન જનાય ! વહ મેરા ભાઈ હય...વહ અયસા કબી નહિ કરેંગા ! ખુદા આપકા ભલા કરે !’ અમીર ખોલ્યો.

‘પાંચકી નોટ !’ અમીર મનમાં જ ખુશ થઈ ગયો અને તેના દિલાવર દિલની તારીફ કરવા લાગ્યો—પછી ગણગણ્યો, ‘હું એને અડી તો જોઉં ! કેવી કડકડતી નોટ !...કેટલાય દિવસ થયાં નોટને હાથમાં ઝાલી નથી...’

એટલી વારમાં અમીરે મીરઝાંનો અવાજ સાંભળ્યો : ‘ગુલશને ગરમ ગરમ ચહા તૈયાર કર્યો છે, ચાલ ! અહીં આવ જોઉં, અમીર !’

પણ અમીરે તો લાકડાનો દાદરો ચઢતાં જ પૂકાર્યું, ‘મને એ જોવા દેને ?...કેટલાય વખતથી મેં નોટ હાથમાં નથી લીધી...’

‘શું છે ઈ ?’ મીરઝાંએ જરાક તાનુખીથી પૂછ્યું : ‘તું શાની વાત કરે છે ?’

અમીર એકદમ મીરઝાં પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેણે કહ્યું : ‘આ આલમમાં ધણા જ ઉદાર આદમીઓ હજી વસે છે ખરા !’

‘હા...કેમ વળી ?...મારી પાસે અત્યાર સુધીમાં તો અઢી આના થઈ ગયા ! અને હજી દિવસ આખો બાકી છે.’

‘પણ પેલી પાંચની નોટ તો લાવ !’ અમીર આતુરતાપૂર્વક ખોલ્યો, ‘એલા ! હું બધું જ જાણું છું હો !’ અને એમ કહેતાં એણે વચ્ચે પડેલી બાલદી આગળ ઠોકર ખાધી અને પછી તે ધમ્મ લઈને નીચે ખેસી ગયો.

પીંજરામાં પડેલી તેતરની જોડીમાં ભયંકર લડાઈ શરૂ થયેલી સંભળાતી હતી ! તેઓ કારમી ચિચિયારી પાડતાં હતાં. મીરઝાંએ

તેમને શાંત પાડવા વૃથા મહેનત કરી અને પછી કહ્યું ‘ શું છે આટલું બધું?...તમને જુદા પાંજરામાં મૂકવાં પડશે હવે...’

‘ મશ્કરી ના કર ! મીરઝાં !...લાવી દે...જેઠું !...મારા હાથમાં તો આપ !...પાંચની નોટ કેવી હોય તે જેઠું !’

‘ પણ બાપુ !’ મીરઝાં કટુણુ સ્વરે બોલ્યો, ‘ અહીં માત્ર સાડા ત્રણ આના છે, ત્યાં તને પાંચની નોટ ક્યાંથી આપું ?’

જિંદગીમાં પહેલી જ વાર અમીર મીરઝાં સામે આંખોના ખાડાથી કુંક્રિક ન સમજાય એવી રીતે જેઠું રહ્યો : અને જિંદગીમાં પહેલી જ વાર મીરઝાંએ એના અંધ ભાઈના ચહેરા પર ન સમજાય એવી વહેમની વાણી વાંચી લીધી. તેણે પોતાનો એક હાથ અમીરના ખભા પર ફેરવ્યો અને પછી કહ્યું :

‘ ભાઈ !...’

‘ જવા દે હવે મશ્કરી !’ અમીરના અવાજમાં જુદી જ જાતનો ધ્વનિ હતો, ‘ મને તેણે કહ્યું કે તેણે તને પાંચની નોટ આપી...મને એમ પણ કહ્યું કે તને કેઈ છેતરી ન લે એનું ધ્યાન રાખજે.’

‘ અમીર ! તને સ્વપ્ન આવ્યું હશે !’

‘ ચુપ હવે ! બસ !...એણે તને પાંચ રૂપિયાની નોટ આપી જ છે...તારે એકલા જ ખાઈ જવી છે. કાં તો તું એલી ગુલશનને આપી દેતો લાગે છે !...’

આ જાતની ગરમ ચર્ચા ચાલતી હતી એટલીવારમાં તો અબ્દુલ્લો કાશીવાળો ત્યાં આવ્યો. ‘ એલાઈ ! કરો છો શું આંહીં?...બહાર કેટલીયે ગાડિયું આવી ગઈ છે ! જાવ ! જાવ !...’

મીરઝાં જવા તત્પર થયો—પણ અમીર તો જ્યાંના ત્યાં બેઠો જ રહ્યો.

‘ ચાલ હવે—’

‘ પણ મારા જવાનો શો અર્થ ?...’

‘ચાલ હવે... તારો લવારો બંધ કર!’ આંધળા અમીરનો હાથ ઝાલતાં મીરઝાં બોલ્યો.

અમીરે એનું માન્યું—તે મીરઝાંની સાથે ચાલ્યો—ધસડાયો—
‘આપણે આ વાત પછી કરીશું...’

એ અંધારી ઓરડીમાં આ વખતે તેતર શાન્ત પડી ગયાં હતાં—
પણ પીંજરામાં ન સમજાય એવી ગમગીની હતી. બન્નેની આંખો ઘેરાયલી
અને રિસાયેલી દેખાતી હતી...!

[૫]

અને સરાઈના મોટા દરવાજા આગળ ઝાડના ટૂંકા નીચે અમીર-
મીરઝાં બેઠા રહ્યા—અમીર ગાતો—બજવતો હતો—પણ એના સૂરમાં
આજે ન સમજાય એવી કઠોરતા હતી—અવાજ ફાટી જતો હતો. મીરઝાં
બોલતો હતો, ‘દે દો! અલ્લાહ કે નામ પર!...’ પણ હમેશ જે કટુણુ
વાતાવરણ તેઓ ખડું કરતા તે તેઓ આજે જન્માવી શકતા નહોતા.

‘અમીર!...તું આવો નહોર ક્યારથી થયો? તારા બાઈમાં તને
વિશ્વાસ નથી!...’ મીરઝાં બોલ્યો.

આકાશ સામે મોં કરી અમીરે કહ્યું: ‘મીરઝાં!...તું મને છેતરે
છે?...તું આમજ મને છેતરતો આવ્યો છે?...સાચું કહે, આટલા
વર્ષોમાં તે કેટલા રૂપિયા મારાથી ચોરીધૂપીથી બચાવ્યા છે?’

‘ઓહ!’

કોઈએ કારમો ધા કયો હોત તો મીરઝાં સહી લેત—પણ બાઈની
આવી ઝપાન એનાથી સાંભળી ન શકાઈ.

‘બાઈ!...મારે તને શા માટે છેતરવો?...શા માટે મારે તારાથી
પૈસા છુપાવવા?...હું કંઈ તારાથી વધુ ખાતો કે પીતો નથી!...મારે
પૈસાને શું કરવા છે?’

પીંજરામાંની તેતરની બેડી વિચિત્ર અવાજથી રડી રહી હતી.
બહાર ટાઢો પવન ફૂંકાઈ રહ્યો હતો: સરાઈમાં એક ખૂણે બાંધેલાં ઢોરના

વાગોળવાના અવાજ આવતા હતા. બરફથી છવાયેલા પહાડો પર વાદળાંઓની ઘટા જમતી હતી.

‘જૂઠું મત ખોલ!...ગુલશનને તેં આપ્યા છે કે નહિ? બેઠ્ઠાન! ...ચોર છે!...’ અમીરથી બોલાઈ જવાયું.

‘હું ચોર? હું બેઠ્ઠાન!’ મીરઝાંએ તાજુખીથી ખૂમ મારી - વળી પાછી તેતરની જોડીએ કારમી ચિચિયારી કરી મૂકી. અબ્દુલ્લાના હાથમાંથી કોપ્રીનો એક પ્યાલો પડી ગયો અને કઠોર અવાજ થયો - એને ખીજ ચડી - એટલે તેણે સોટી વતી પાસે બેઠેલા ફૂતરાને જોરથી નાહકનો ફટકાવ્યો. બિચારો ફૂતરો કટુણુ સાદે બસતો ત્યાંથી નાસીને ફળિયામાં ચાલ્યો ગયો : બિલાડીએ મિયાઈ મિયાઈ કરી મૂક્યું!... અબ્દુલ્લા ચીસો મારતો પડશાળમાં ચાલ્યો ગયો - ચૂલામાં લાલ અંગારાના બડકા ભાંગેલી બારીમાંથી આવતા પવનના સુસવાટાથી વધુ જોરથી નીકળવા લાગ્યા.

મીરઝાં એના આંધળા ભાઈ સામે જોઈ રહ્યો અને પછી એક નિશ્વાસ નાખી બહાર ચોરામાં ચાલ્યો ગયો - દૂર દૂર, કાણુ જાણે ક્યાં સુધી ચાલ્યા જતા બહારના રસ્તા પર એણે નજર નાંખી : આસ્માનમાં ઘેરાતી મેઘમાળાને એણે જોયા કરી : હમણાં વરસાદ વરસશે : એ હજને મીરઝાં શાંતિથી જોઈ રહ્યો. એના દિલમાં ન કળી શકાય એવાં દર્દનાં વાદળો ઘેરાયાં હતાં. એ રડી નાખે તો? પણ તેથી શો ફાયદો? એથી કંઈ અમીરના માનવામાં નહિ આવે. તેનાથી આ બધું ખમી શકાયું નહિ. સગો ભાઈ તેની પર બેઠ્ઠાની અને ચોરીનો આક્ષેપ મૂકતો હતો - જેને તે જનથી પણ પ્યારો ગણતો હતો, જેને માટે તેણે જિંદગીની કુરબાની કરી દેવાના કસમ ખાધા હતા, તે માત્ર પાંચ રૂપિયા માટે એને ધુતકારે? - અમીર વહેમનો શિકાર બનતો હતો. એનાથી એ ધા સહી શકાયો નહિ. જે ગોઝલુથી અમીર આંધળો થયો હતો એ કરતાં પણ આ ધા વધુ કારી હતો : કાઈપણ હિસાબે પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરી આપવા તેણે મનમાં ગાંઠ વાળી.

તેને ખૂબ જ વિચારો આવવા લાગ્યા. તેના આંધળા ભાઈ માટે તો તેણે આમને આમ લોકોનાં અપમાન સહીને, હાથમાં બધું પકડીને

ભીખ માંગીને જિંદગી વિતાવવાનું પસંદ કર્યું હતું—એનો શું આવો જ બદલો? હા; અમીર તો ધણા વખતથી જ પોતાનામાં વહેમ રાખતો હતો—આ વખતે તેને કહેવાનો મોકો મળી ગયો હતો. પણ એ એનો સાથ હંમેશ માટે છોડી દે અને પોતે કાઠિને ત્યાં નોકરી કરવા માંડે તો...પણ અમીરનું શું?—અમીર જરૂર ગાઈને કમાઈ શકે—તેણે અંધારાભર્યા યોગાનમાં પગલાં ભર્યા...જિંદગીમાં પહેલી જ વાર એને અંધકારમાં એકલાં ફરતાં બીક લાગવા માંડી...દૂર દૂર પહાડોની પેલેપાર પથરાયેલાં આસ્માનમાંના તારાઓ શું એની મશકરી કરતા હતા?...શું તેતરની જેડી પણ એમની આ તકરારથી નારાજ હતી? એ ગુન્હેગાર નહોતો છતાંયે એને એવો શા માટે ધારવામાં આવ્યો હતો?

પણ એ જ વખતે તેણે અમીરને કારીખાના આગળ લાકડી વતી ખોડંગતો ખોડંગતો માર્ગ શોધતો જોયો—એ આકાશ સામે જેઈ રહ્યો હતો—મીરજાંએ પણ આકાશ સામે જોયાં કર્યું—તેને તો અંધકાર જ દેખાતો હતો: તેને લાગ્યું કે તેને આંખો હોવા છતાંયે એ આંધળો બનતો હતો: તેને લાગ્યું કે એની દુનિયા અંધારી બની ગઈ હતી: આ પળેએ એના જિગર પર ટકારા મારી કહેવા માંડ્યું કે તે અમીરને જાનથી પણ ન્યાદા ચલાતો હતો...અને...તે એને કદી એકલો નહિ મૂકી શકે. અમીરની જિંદગી તેની જિંદગી હતી. આ બધો પ્યાર એ શા માટે જવા દે?—માત્ર પાંચ રૂપિયા માટે? કાં તો તેણે તેના ભાઈની તેની તરફની બેદિલી સહી લેવી જેઈએ અને કાં તો પોતાને બેગુનાહ સાબિત કરવાની પૂરી તૈયારી કરવી જેઈએ.

એ માટે એણે શું કરવું?—પાંચ રૂપિયાની નોટ!...હા, પણ પાંચની નોટ ક્યાંથી લાવવી? હા; તો પછી તે અમીરને કહી શકે, ‘તું શરાબ પી જાય એ માટે મેં પાંચની નોટ છુપાવી રાખી હતી!’

બહાર આજે આવેલાં નવા મુસાફરો જમીને પાછા સૂવાની તૈયારી કરતા તેણે સાંભળ્યા: હા, આજે સવારે જ તેણે તેમના ખિસ્સાની પાકીટમાં પુષ્કળ પાંચની નોટો જેઈ હતી. તેણે તેમની પાસે જઈ પોતાની બધી વાત કહી દઈને પાંચ રૂપિયા માગી લેવાનો વિચાર કર્યો. પણ એની વાત માને કેાણ?

તે પોતાના ફાટેલાં ગોઢાં પર આડો પડ્યો. તેતર પણ ઊંઘી ગયાં હતાં. ત્યાં ધોર અંધકાર હતો. બહાર શેરીમાં ફૂતરાના ભસવાના અવાજ અને પવનના સુસવાટા સિવાય અંધુ શાન્ત હતું. પાસે જ સૂતેલા અમીરનો શ્વાસોચ્છવાસ એ સાંભળી શકતો હતો.

એણે વિચાર કર્યો કે સૂઈ જવું - પણ તેને ઊંઘ આવે તેમ નહોતી. એ વિચારના ચક્કરમાં પડ્યો હતો. હા, સાડુ' થયું કે તે પેલા મુસાફરો પાસે પાંચ રૂપિયાની બીખ માગવા ન ગયો : નહિતર તો એ બધાને તેના વિષેનો વહેમ મળખૂત થાત.

[૬]

મીરઝાં ગોઢીમાં આગોટતો હતો પણ ઊંઘ એને સંધરતી નહોતી. અંધારિયા ખૂણામાં પડેલા પાંજરામાં તેતરની જોડી પણ શાન્ત રીતે ઊંઘેલી તેણે અંધારામાં ચે દીડી. ખૂણામાં મીંદડી દૂંટિયું વળી સૂતી હતી. એનાથી થોડે દૂર એક ફૂતરી પણ પડી હતી. ફક્ત એ ત્રણ ગલ્લડિયાં એને ધાવતાં ધાવતાં 'કાઉ...કાઉ...કાઉ' અવાજ કરી રહ્યાં હતાં. પવનની ફૂંક સંભળાતી હતી - અંધુ ચે શાન્ત હતું - પણ મીરઝાંનું દિલ શાન્ત નહોતું.

'ગમે તેમ કરી પાંચ રૂપિયાની નોટ પેલા કરીને અમીરને આપ !' એનું દિલ ખૂકારીને તેને કહેતું હોયને એમ તેને લાગતું હતું.

પણ લાવવા ક્યાંથી ? - ચોરી કરવી ? પેલા મુસાફરો પાસે તો ઘણી નોટો હતી. એક ઓછી થાય તો એમને ક્યાં ખબર પડે તેમ હતું ? વળી સાંજે એ જોઈ પણ ગયો હતો કે તેઓએ પાકીટને ઓશિકા હેઠળ મૂક્યું હતું - ઠીક !...જાણે કોઈ નિર્ણય પર આવ્યો હોય તેમ બહારના અંધકારને ભેદીને પળભર અનિમિષ નયને એ જોઈ રહ્યો.

એ બહાર નીકળ્યો - ધીમેથી. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર એ 'આવું કામ' કરી રહ્યો હતો. કોને માટે ? પાસે જ, ઉધાડે બારણે, અંધકારમાં એ લોકો સૂતાં હતાં. એ મિનિટમાં જ કામ પૂરું થઈ શકે તેમ હતું.

ઉઘાડાં બારણાંની ફાટમાંથી તેણે ઓરડામાં બરાબર જોયું. અબ્બુલ્લો કાશીવાળો, આમદો રખેવાળ અને ધરમાધલ કોન્ટ્રાક્ટર બધા ગિંધી ગયા હતા. આકાશમાં તારાઓ જ માત્ર જગતા હતા. બહાર મોટા દરવાજા પર ઘાસલેટનું ફાનસ દિવસે મરી જવા માટે જગતું જગતું, ઝોકાં ખાતું આછો પ્રકાશ ફેલાવતું હતું.

ભીરઝાંએ બારણું ઠેલ્યું—અને પછી પોતે ધીમેથી અંદર સરકી ગયો—ફોલ્ડીંગ ખાટલાની નીચેથી આબાદ સરકી ગયો; ખાટલાની પાસેની ટિપાઈ પર પાણીનો ગ્લાસ અને એક અંગ્રેજી ચોપડી પડ્યાં હતાં. સામે બીજો ખાટલો હતો: તેની ઉપર પણ કોઈ ધસધસાટ ગિંધી રહ્યું હતું.

એક માણસે પડખું ફેરવ્યું—કંઈક જમીન પર પડી ગયું. એ શું હતું?...ભીરઝાં ગભરાઈને ખૂણામાં ભરાઈ ગયો. સારે નશીબે કંઈ અવાજ ન થયો—હા; એ પડી ગયું એ તો પાકીટ જ હતું—એમાં નોટો હતી ને? સીકતથી તેણે એ પાકીટ ઊંચકી લીધું. એણે ઉઘાડ્યું—હા; ત્યાં તો બહુ નોટો હતી—એક બે વધારે કહાડી લે તો?...ના; એથી ખબર પડી જાય તો?—તેણે એક જ પાંચ રૂપિયાની નોટ કહાડી...અને પછી તેણે તે પાકીટ ખાટલાના ઓશિકા આગળ મૂકી દેવા પ્રયત્ન કર્યો...પણ તેમ બનવું સંભવિત નહોતું. તેણે તે પાકીટ નીચે જ રહેવા દીધું. સૂનાર ધારણે કે પડખું ફેરવતાં ફેરવતાં તે પડી ગયું હશે...અને તે બારણાં તરફ ધસડાયો—પણ એટલી વારમાં તો કોઈ જાગી ઊઠ્યું બોલ્યું:

‘કોન હય વહાં?’

‘હું?...કોણુ છે?’

ભયંકર શાન્તિ પથરાઈ રહી...ભીરઝાંને સારાચે શરીરમાં પરસેવો થઈ આવ્યો, પણ બીજી જ પળે ફરી પહેલાંના જેવી શાન્તિ ફેલાઈ ગઈ. ભીરઝાં સિકતથી ધસડાઈને બહાર આવ્યો. બહારનો ખુલ્લો પવન એના પરસેવાવાળા બદનને ટાઢક બક્ષી રહ્યો. જ્યારે તે પોતાની અંધારી ઓરડીમાં પહોંચ્યો ત્યારે તેણે સાંભળ્યું કે બહાર કૂતરો ખૂબ જોરથી ભસી રહ્યો હતો અને પાંજરામાં તેતર પાંખ ફફડાવતાં હતાં.

‘કાલે આપણે શ્રીનગર જાવડી જઈશું - ત્યાંથી દિલ્હી જાવડી જઈશું - અહીં હવે ઝાઝો કસ નથી’ - તેણે આ નિર્ણયનો વિચાર પોતાના દિલ્લને કહી સુણાવ્યો. વળી બે દિવસ પહેલાં જ એણે અબ્દુલ્લા કાશીવાળા અને ઇસ્માઇલ કોન્ડ્રાક્ટરને વાત કરી હતી કે હવે ‘અહીં દિલ્લ માનવું નથી - દિલ્હી જવું છે.’

[૭]

બુડી બામદાદમાં તો તેણે અમીરને જાણ્યો, ગુલશનને બોલાવીને કહ્યું કે રાતના વધેલા પાંઉના દુકડા અને થોડુંક ખાવાનું બાંધી આપ : અમારે દિલ્હી જવું છે...’ અને પછી તે ઇસ્માઇલ કોન્ડ્રાક્ટરને સલામ કરીને પાછો આવ્યો.

‘પણ બહુ ટાલ પડે છે તેનું શું?’

‘ફિકર નહિ!’

‘પણ બાઈ! શ્રીનગર પહોંચ્યો ત્યારે પેલા સુમારીઆને કહેજે કે હજી સુધી માલ કેમ ન મોકલ્યો? આટલો સંદેશો દર્શાવે?’

‘હા!’

અમીરે તેતરના પાંજરાને હાથમાં લીધું - બિચારાં પાંખો ફફડાવતાં હતાં : ‘કડકડતી ઠંડીમાં બેહાલ થશે!’ તે બબજો.

મીરઝાએ અમીરનો ડાબો હાથ પકડ્યો અને તેઓએ સરાઈને સલામ કરી - ફૂતરો એમને જતાં જોઈને પૂંછડી હલાવતો આંટા મારવા લાગ્યો - બિલાડી મિયાઈ મિયાઈ કરતી ગુલશનના પગને શરીર અડકાવી લાડ કરવા લાગી.

ખીણમાં હજી ધુમ્મસ પ્રસરી હતી. સૂરજ જો તો જ ધુમ્મસને હાંકી કહાડે. પહાડો પર વાદળોના ઢગના ઢગ દેખાતા હતા. દૂર દૂર પથરાયેલી સુરમ્ય કુદરતને ધુમ્મસ હાંકી દેવા પ્રયાસ કરી રહી હતી.

તેઓ ઠીક દૂર નીકળી આવ્યા હતા. રસ્તો સાફ હતો.

‘હવે હું એને કહું?’ મીરઝાએ વિચાર્યું—તે કંઈ બોલ્યો નહિ: પણ ખિસ્સામાંથી પાંચ રૂપિયાની નોટ બહાર કહાડી અને પોતાના બાઈને આપી. અમીરે તે પોતાના હાથમાં લીધી અને પછી તેનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. ‘પાંચ રૂપિયાની નોટ!’ એણે તે પોતાના ગાલે અડાડી.—આસપાસની હંડીમાં પાંચ રૂપિયાની એ નોટ એના ગાલને કંઈક વધુ ગરમ અને હૂંફવાળી લાગી.

‘હા! મેં એમ જ ધાર્યું હતું...પેલા મુસાફરે મને કંઈપણ ન કહ્યું હોત તોયે મને તો ખબર જ પડી ગઈ હતી...’ તે બોલ્યો.

‘હા!...’ નિશ્વાસ નાખતાં મીરઝાં બોલ્યો. શું કહેવું તેની તેને ખબર નહોતી: ‘પણ મેં તને શા માટે આ પાંચની નોટ ન આપી તે તો તું બરાબર જાણે છે ને? તું તો શરાબ પી નાખત...મારો વિચાર તને ઇંદ પર નવી ઇંદર, નવો કબજો અને નવી ટોપી લઈ આપવાનો હતો. કેમ, તું હવે ખુશ થયો ને? મને તો એ તારાથી છૂપાવી રાખી એ માટે બહુ જ ખુશી થાય છે!’

પણ અમીર ઉશ્કેરાઈ ગયો. તેણે જોરથી કહ્યું, ‘મને તું ઉલ્લુ બનાવે છે?...તું ચોર છે! બેઈમાન...દગાબાજ છે!’

મીરઝાં એક ડગ પાછળ હટી ગયો અને પછી બોલ્યો, ‘હું જૂનું નથી બોલતો હં!’

‘તે મને આમ કેટલાંય વર્ષથી દુઝ્યો છે, હું બધુંયે જાણું છું.’

મીરઝાં નીચું માથું કરી ચાલવા લાગ્યો. તે કંઈ બોલી શક્યો નહિ. તેણે ફરી તેના બાઈનો હાથ ઝાલ્યો અને તેઓ આગળ ચાલ્યા.

ધુમ્મસને બેઠી સૂરજ ક્યારનોયે બહાર નીકળી ગયો હતો. પહાડો પરનાં વાદળાં વિખરાતાં જતાં હતાં. નીચેની ખીણમાં રસ્તા સાફ સાફ દેખાતો હતો. રસ્તામાં સવારના પંખીના અવાજ અને ધીમા વાતા પવનના અવાજ; કોઈવાર અમીરના એક હાથમાંના તેતરના પીંજરામાં થતો અવાજ...તે સિવાય સર્વત્ર શાન્તિ હતી.

‘સૂરજ તપતો લાગે છે!’

અને મીરઝાને થયું કે અમીરના દિલમાં કોઈ જાતની અસર તે આણી શક્યો નથી. એનું હૃદય તેવું જ હતું, વહેમથી ઘેરાયેલું—પલટાવિહોણું.

તેઓએ ચાલ્યા જ કર્યું...પણ મીરઝાનું દિલ ચાલતું નહોતું. એ તો અનેક જાતના વિચારોના ચક્રાવામાં અટવાયું હતું : હા; સરાઈવાળાને વહેમ આવશે તો ? આમ ઓચિન્તા ચાલ્યા જવું ઠીક ન કહેવાય !

પણ હવે એનું આથી વધુ ખરાબ કોણ કરી શકે તેમ હતું ?—એને આનાથી વધુ દુઃખ આપવાની તાકાત કોનામાં હતી ?—એનો પોતાનો સગો ભાઈ એનામાં વિશ્વાસ રાખવા તૈયાર નહોતો. તેણે તેને ચોર અને બેઈમાન ઠરાવ્યો હતો. જિંદગી સુધી તેણે જેને માટે અપમાન અને મેણાંટોણાં સહ્યાં હતાં તે ભાઈ જ આજે એનું ઘોર અપમાન કરી રહ્યો હતો—એના દિલને ધૂંદી રહ્યો હતો.

[૮]

સૂફર આગળ ને આગળ ચાલતી હતી. તેતરની જોડી બૂખી થઈ હતી. રસ્તે આવતી એક હોટેલ આગળ તે ઝાડના છાંયડામાં બેઠા—થોડુંક ખાધું—તેતરની જોડીને ખવરાવ્યું પણ તે બંનેમાંથી એકકેયે ખાધું જ નહીં : જાણે બન્ને પંખીઓએ અબોલા લીધા હોય તેમ પીંજરાના એક એક ખૂણામાં બેઠાં રહ્યાં.

‘શા ઉપયોગ ?—પેલી પાકીટમાંથી પાંચની નોટ ચોરી એનો શા અર્થ ?’ મીરઝાં બબજો અને તેણે તેના ભાઈના આંખવિહોણા ચહેરા તરફ જોયું. આસમાનમાં જાણે એ આંખોના ખાડા કંઈ શોધી રહ્યા હોયને,...જાણે એ ખાડા એના હૈયાની આરપાર ઊતરી જવા મથતા હોયને, એમ મીરઝાંને લાગ્યું.

‘એતો મને હજીયે ચોર, બેઈમાન ધારે છે !’

તેને લાગ્યું કે એના હૈયા પર એક જખ્ખર બોળનો ભાર હતો. એ અસહ્ય હતો.

અને પછી જ્યારે દૂર દેખાતા પહાડો પરથી સૂરજના તાપથી ખરક સાફ સાફ ઓગળતો દેખાતો અને નદીઓનાં ઝરણાં વધારે જોશથી વહેતાં સંભળાતાં ત્યારે બન્ને જણાએ લાગલાગટ એક કલાક સુધી મૌન સેવી ચાલ્યા જ કર્યું: પછી એકાએક ખીરઝાંએ કહ્યું:

‘ભાઈ!’

અમીર કંઈ બોલ્યો નહિ.

ખીરઝાંએ પોતાનો જમણો હાથ અમીરના ખભા પર મૂકી દીધો અને પછી પૂકાર્યું:

‘ભાઈ!...તને ભૂખ લાગી હશે—ચાલ ! અહીં નાળું સરસ છે—જોને કુદરત કેવી રૂપાળી લાગે છે!’

અમીર થંભી ગયો—એને ભૂખ તો લાગી હતી જ. એક વધુ શબ્દને વિનિમય ક્યાં વિના જમી લીધા પછી બન્ને આગળ ચાલ્યા એક ખીજ નાનકડા ગામડામાંથી તેઓ પસાર થઈ ગયા.

દૂર ક્ષિતિજ પર દ્રષ્ટિ દોડાવતાં દોડાવતાં, સૂરજનાં સીધાં કિરણોને અટકાવવા આંખ ઉપર એક હાથને રાખીને ખીરઝાં બોલ્યો, ‘શ્રીનગરનો રાજમહેલ દેખાય છે!’ તે સાથે દૂર ક્ષિતિજમાં તેણે એ વ્યક્તિઓને નિહાળી. તે મનમાં બબજો, ‘પોલીસ લાગે છે!’

પોલીસની કલ્પના આવતાં જ એ જરાક કંપ્યો...એણે ચોરી કરી હતી ! પણ પોલીસ એને માટે જ આવતી હશે, એની શી ખાતરી ? જેમ જેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ પોલીસ જેવી એ વ્યક્તિઓ પાસે આવતી ગઈ—અને આખરે એક નાળાંના પુલ આગળ બન્નેનો ભેટો થઈ ગયો—એમને ખીરઝાં અચ્છી રીતે પિછાનતો હતો:

‘શ્રીનગરની સરાઈના પોલીસ છે: ઉસ્માન અને કલ્લુમિયાં...!’

એ જરાક ધૂણી ઊઠ્યો અને પછી પોતાના ઓળખીતા પોલીસ દોસ્તોને આવતાં જોઈ બોલ્યો, ‘કાં ?...કઈ તરફ—બેલી ?’

‘તમારી તરફ જ તો...’ જવાબ મળ્યો.

‘અમે જઈએ છીએ શ્રીનગર...’ મીરઝાં બોલ્યો.

‘...પણ માફ કરજો !...અમને એવું ફરમાન છે કે તમને પાછા ગુલમર્ગ લઈ જવા.’

‘હ ?’

• ‘હા ! તમને પકડવામાં આવે છે !’

મીરઝાંની રાડ જ ફાટી ગઈ-એનું મોં ફની પૂણી જેવું સફેદ બની ગયું. લોહી ક્યારનુંયે મરી ગયું હતું. એનું હૈયું નેશથી ધબકતું હતું. અમીર તો ક્યારનોયે જમીન પર ધબ લઈને બેસી ગયો હતો. એના હાથમાંનું તેતરનું પીંજરું જમીન પર ફસડાઈ પડ્યું હતું.

‘મીરઝાં !...કંઈ બોલ તો ખરો ! આ શું છે ?’ બધી વાતચીત પરથી અમીરે પૂકાર્યું.

‘ભાઈસા’બ !...અમે...અમે એવા ન હોઈએ...ભાઈસા’બ !...’ મીરઝાં કંટુણ સાદે પૂકારી ઊઠ્યો.

‘પણ તમને પકડવાનો અમને ‘આડર’ છે-એટલે લાચાર છીએ ! તમને ચોરી કરવાના આરોપસર...’ તે વધુ ન બોલ્યો, ‘ચાલો.’

‘બોલને !...આ શું છે ? મીરઝાં !’

‘હમણાં જ બધું કહું છું...થોલ જરાક...!’

બન્ને ઊલટી દિશામાં ચાલ્યા. મીરઝાંએ હજીય એના આંધળા ભાઈનો હાથ ઝાલ્યો હતો. પાછળ પોલીસના બે માણસો ચાલ્યા આવતા હતા.

મીરઝાં મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. ફેજદાર આગળ એ બધું જ સમજાવી દેશે...પણ એમ કાણ માને?...એનો ભાઈ પણ ખુદ માનતો નહોતો.

આકાશ સામે મોં ઊંચું કરી અમીર ચાલ્યો આવતો હતો. હાથમાંના પીંજરામાં તેતરની બેડીએ ગમગીનીભર્યું તુફાન કરી મૂક્યું હતું. વિખેરાઈ ગયેલાં વાદળોમાંથી સૂરજ સખ્ત રીતે પ્રકાશતો હતો.

મીરઝાંએ અમીરના એ લાગણીવિહોણા—ખાલી મુખડા તરફ જોયું: તેણે વિચાર કર્યો, અમીર મારા વિષે જ વિચાર કરતો હશે કે ‘મીરઝાં મને ધૂતે છે એટલું જ નહિ પણ ગામમાં પણ ચોરીઓ કરે છે, નહિ?...કારણ કે એની પાસે આંખો છે...’

એણે ખૂબ વિચાર કરવા માંડ્યો. એને કંઈ સૂઝ ન પડી. ‘મને ભલેને સખ્ત કેદની સજા આપે. પણ એનો અર્થ શો?...એણે ચોરી શ્વ માટે કરી હતી?...ફક્ત એના ભાઈની શંકા ટાળવા માટે, એના ભાઈના ખાર ખાતર...એના અમીર માટે જ...’

મીરઝાં કંઈ ચોક્કસ વિચાર પર ન આવી શક્યો. એનાથી રડી જવાયું. એની આંખમાંથી દૂસકાં વિનાનાં આંસુ સરવા લાગ્યાં...

અમીર રસ્તે ચાલતાં એકદમ અટકી ગયો. મીરઝાં પણ અટક્યો.

‘એલાઉ...ચાલો—’ ધકકે મારતાં સિપાહી બોલ્યો.

પણ તેણે તાજુખી વચ્ચે નિહાળ્યું તો આંધળા અમીરની બગલમાંથી દિલગુખા જમીન પર ફસડાઈ પડી હતી. તેતરનું પીંજરું પણ...તેણે પોતાના બન્ને હાથ ઊંચા કરી પોતાના ભાઈનું મુખડું જોવા માંડ્યું. એ જ ચહેરો હતો પણ ગાલ બીના હતા. આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. તે પછી તેણે આસ્માન સામે માથું કરી, એક પળ પછી પોતાના બન્ને હાથ મીરઝાંની ગરદન પર ઝૂકાવી દીધા, અને તેને ન સમજાય એવા આવેશથી પોતાના બાહુપાશમાં જકડ્યો.

‘એઈ! પાગલ તો નહી હુઆ?’ સખ્ત રીતે સિપાહી બોલ્યો, ‘ચાલો, આગળ!’

એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના અમીરે પોતાની દિલગુખા પાછી લઈ લીધી. તેતરના ખુલ્લા પીંજરા પર પોતાનો રેશમી રૂમાલ ઓઢાડી દીધો અને ફરી ચાલવા માંડ્યું.

મીરઝાંએ જોરથી શ્વાસ લીધો, જાણે વર્ષોથી એનો શ્વાસ ઇંધાઈ ગયો હોયતે!...પહેલી જ વાર એ પ્રેમનો શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો. એણે અમીરના ચહેરા પર સંતોષ અને સ્મિત બેઠલાં જોયાં. પોતાનો હાથ તેણે ભાઈના ખભે મૂક્યો.

શું એના ભાઈને હૃદયપલટો થયો હતો?...

શું હજીએ અમીર મીરઝાને દગાબાજ અને ચોર માનતો હતો ?

પોલીસને આ લોકોની વિચિત્ર વર્તણૂક ન સમજાઈ. હાથમાંના દંડા વતી તેમણે અમીર-મીરઝાને ચમકાવ્યા.

પણ મીરઝા પોતાના ભાઈના ખભા પર દ્રઢતાપૂર્વક હાથ રાખી આગળ વધતો હતો. પહેલાં કરતાં તે વધુ ઉતાવળી ગતિએ ચાલતો હતો; કારણ કે તેણે જોયું કે અમીરના ચહેરા પર મીઠું સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું. એના હોઠ પર મીઠાશ નાચતી હતી. આંખોના ખાડામાં આનંદ દેખાતો હતો:

પીંજરામાંનાં તેતર કંઈપણ તુફાન કયાં વિના સુરમ્ય શાન્તિથી એક બીજની ચાંચો મિલાવી ધૂપી વાતો કરતાં હતાં.

‘ફોજદારની પરવાહ નથી-’ મીરઝાનું દિલ બોલ્યું, ‘મને મારો ભાઈ તો પાછો મળી ગયો ને!’

જિંદગીમાં પહેલી જ વાર પરદેશ ગએલા ભાઈને ઘણાં વર્ષ પછી પાછો આવીને ભેટતાં જે આનંદ થાય તે આનંદ અત્યારે મીરઝાને થતો હતો.

આકાશમાં રૂના ઢગલા જેવાં વાદળાંઓ ક્યારનાંય વિખરાઈ ગયાં હતાં અને સૂરજ જરાક નીચે નમતો હતો. પહાડોમાંથી વહેતાં ઝરણાંઓ પરથી ચાલી આવતી હવા ખુશનુમા લાગતી હતી

તેતરની જોડીએ પીંજરામાં મીઠી ગેલ કરવા માંડી હતી.

૧૧. ભાંગેલા પડછાયા

મને બરાબર યાદ છે કે તે દિવસે મુંબઈ પર ધોધમાર વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. આસમાન બાજુ સારાંય વર્ષ દરમિયાન મુંબઈનાં કાળાં અને ભયંકર કમોં નિહાળી પશ્ચાતાપનાં આંસુ વહાવી રહ્યું હોય ને તેમ મુંબઈ ઉપર એકધારે વરસાદ વરસતો હતો. શણગાર સજેલી કાઠ ઇપસુંદરીએ શરાબનો નશો કર્યો હોય અને પછી થોડો સમય વહી ગયા બાદ તે નશો ઊતરી જાય અને તેના શરીરમાં એક જાતની ઠંડી, એક જાતની સુસ્ત તંદ્રા અને તેને લીધે દિમાગમાં વિચારોના ધુમાડા પથરાય તે રીતે જ મુંબઈની ઝળકી રહેલી ગુલાબી બત્તીઓ, આલેશાન ધમારતોની બારીઓના ગુલાબી પડદા પાછળ ઘેરાઈ રહેલા રોશનીના હોજ, વરસાદની ધારાઓનાં તોરણમાંથી સુસ્ત ખુમારીનો પરિચય આપી રહ્યા હતા.

અને તમારે સમજ જ લેવાનું છે કે એવો ધોધમાર વરસાદ ભલેને વરસતો હોય કે માથું ફાડી નાખે તેવો પ્રચંડ તડકો શહેરને પોતાના બાહુમાં જકડતો હોય કે બરફ જેવી ઠંડી શહેરને થથરાવતી હોય તોયે મારે એ ગલીમાંથી પસાર થયા વિના છૂટકો જ નહોતો. આ જમાનાએ, આજની સમાજરચનાએ મને ફરજની જંજીરોમાં કેદ કર્યો હતો. ગમે તેમ, મને કે કમને હું સિસોટી વગાડતો વગાડતો, ત્રણ વર્ષ થયાં પિતાજીએ આપેલા વારસાની એક અમૂલ મૂડી જેવા ઓવરકોટને શરીર પર નાખીને હાલી નીકળતો. મારા મગજ પર એક જ વિચાર સવારી કરી રહ્યો હતો :

‘કેમ કંઈ ખાસ ‘સેન્સેશનલ’ ખબર છે ?’

‘શહેરમાં કોઈનું ખૂન થયું ?’

‘કંઈ આગ, ચોરી કે લૂંટફાટ ?’

‘પોલીસ કોર્ટના કંઈ અહેવાલ ?’

‘કોઈ પીઠા કે મયખાનામાંની મારામારી ?’

‘આશકે માથકનું કરેલું ખૂન ?’

આ બધાં વાક્યો મારા જીવનના ધરગથ્ય ‘દોસ્તો’—ઓળખીતાં બની ગયાં હતાં. સવારે ઊઠીને માણસને દાતણ કે ‘ટૂથ પેસ્ટ’ અને પછી ચહા યાદ આવે તેમ મને આ પ્રશ્નો, આ પ્રસંગો સાથે જ હિતપ્રારંભ જેટલી ઉપયોગિતા જોડાયેલી દેખાતી; કારણ કે એમાંથી જ મને મહિનાની દશમી તારીખે થોડીક ચલણી નોટો મળતી અને પછી...પછી...તો કોઈ પણ જાણી શકે જ.

[૨]

જ્યાં મરતાં મરતાં જીવી રહેલો પ્રકાશ જ સ્થાનની જાહેરાત કરતો હોય અને જ્યાંની દુર્ગંધ જ સ્થાનની પ્રતિષ્ઠા અને ધર્માનદારી સાબિત કરતી હોય, જ્યાં માંસના લોચા અને ધડીભરના હાસ્યના ખડખડાટ જન્મ, જીવન અને મૃત્યુની ફિલસૂફી સમજાવતા હોય તેવી ગલીઓમાંથી મારે દરરોજ કંઈક મેળવીને મારા મુદ્રણચંત્રના રોજરોજના અભખરાને શાંત કરવાનો હતો. એવી ગલીઓની જમીન સાથે મારા પગ ઠીક પરિચય સાધી ચૂક્યા હતા; જેની બારીઓમાં બેઠેલી ‘સ્ત્રી’ઓ દરેક પુરુષને સંતોષવા એક સામુદાયિક સતી તરીકેનાં ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવામાં માન સમજી ચૂકી હતી !

—અને એવી જ એક ગલીના ખૂણા પરની ‘લાલબત્તી’ હમેશની માફક રાતો—ભૂખરો પ્રકાશ વરસાદનાં વહી જતાં પાણીમાં વહાવી રહી હતી. વરસાદ જાણે વેર લેતો હોયને તેમ પાણીથી ભીની થયેલ જમીન પર ડોલી રહેલા રાતા પ્રકાશના પડછાયાને લૂંસી નાખવા વૃથા પ્રયાસ કરતો હતો. મેં ખીસામાંથી સિગારેટ બહાર કહાડી, ખીસામાં બીજી વાર હાથ ફેરવી જોયો પણ દીવાસળી નહોતી. હું એ ‘લાલબત્તી’ આગળ અટક્યો. હજી હું એ સિગારેટ સળગાવવા કોઈ પાસેથી દીવાસળી માગવા હાથ લંબાવું ત્યાં તો મારે કાને અવાજ અથડાયો :

‘પેસ્તનજી !...આ મારી છેલ્લી મુલાકાત ન સમજતા હં !...હું કંઈ પીવા...નથી આવ્યો ! હજી મારે’આટલાં પીપ ખાલી કરવાનાં છે !

શું કંકુ?...કમળખત મારા શેઠે મને રળ ન આપી...કેટલાય કાગળો આવ્યા!...તે તો કંઈ નહિ પણ આજે તો તાર આવ્યો છે. મારા બાપ છેલ્લો શ્વાસ લઈ રહ્યા છે! અને કદાચ...ખુદા ખુદા!!...અને અમીનાને માટે મીઠાઈ પણ લઈ જવી...છે.’

અને એનો અવાજ થડકી ગયો. એણે ફરીવાર આગળ ચલાવ્યું: ‘મારે ઘંટી ચલાવ્યે જ છૂટકો. મારો શેઠ કહે છે કે હવે તહેવાર આવે છે, ઉપર ગોકળઆહમ આવે છે. એટલે આટો દળાવવા ખૂબ ખૂબ ધરાકો આવશે...અને તેથી મને રળ નહિ મળી શકે...અને એથી પગાર પણ નહિ મળે.’

‘તો પછી, તું તો આજે તારા બાપ પાસે જવા તૈયાર થયો છે, જુસબ? તારે જરાક વહેલું ઊપડવું જોઈતું હતું.’

‘હા આજનો વકરો મારી પાસે છે. હું એમાંથી ટિકિટ કઢાવીશ... ને મારી નાનકડી બહેન અમીના માટે જરૂર મીઠાઈ લઈ જઈશ. કેટલી ખુશ થશે? ને...હું જરૂર મારા બાપને બચાવી શકીશ...કદાચ...એ મરી જશે? મને ખાતરી છે કે એ મરી જ જશે...પણ ના, હું છું ને?’

‘પણ શેઠને શું જવાબ આપીશ?’

‘ઓહ?...જવા દોને ચાર?...તમારા કેટલા લેણા છે? તે લઈ લ્યો—’ અને તે જુવાને પોતાના નકીટના અંદરના ખીસામાંથી થોડી આટાથી ખરડાયેલી નોટો બહાર કાઢી. ઉપરનો લોટ અંખેરી તે જુવાને બે ત્રણ નોટ પૈસતનજીને આપી.

‘પૈસતનજી!...સલામ આલેકુમ. મારા બાપને ખુદા તો નહિ જ બચાવે, પણ કદાચ હું બચાવીશ...મને અમીના...‘ભાઈ, મીઠાઈ!’ એમ કહી તે જરૂર બોલાવશે!...’

હું આ જુવાનનો મામલો બરાબર સમજી ગયો હતો. પૈસતનજી મારો ઓળખીતો પીઠાવાળો હતો શરાબના સદ્ગુણોની એ જાહેરાત કરતો. શરાબના બિરાદરો એના ગ્રાહકો હતા. પાળેલા જીવનમાંથી પુરસદ મેળવી થોડી ઘણી ‘ઉદારતા’ અને ‘અમીરી ખવાસ’નો અનુભવ

મેળવવા ફટલાયે લોકોને પેસ્તનજીના હાથની પ્યાલીઓ આકર્ષી ચૂકી હતી. પણ પેસ્તનજી પણ એ જુવાનના શેફના જેવો જ હતો, એ મારા ધ્યાન બહાર નહોતું. હું એને ઘણા લાંબા સમયથી ઓળખતો હતો. ઘણીયે વાર મેં એ જુવાનને પેસ્તનજી સાથે ગપ્પાં લગાવતો જોયો હતો; પણ તે તરફ ખાસ ધ્યાન નહોતું આપ્યું. પણ આ વખતે મને એક ખીજા તરફ ખૂબ જ આકર્ષ્યો હતો. ‘અમીના’ જુસબની નાનકડી બહેન હતી ! ...એને માટે મીઠાઈ લઈ જવાની વાત તે ઘણી વાર પેસ્તનજી આગળ કરતો.

મેં તેને પૂછ્યું પણ નહિ છતાંયે તે જુવાનની બધીય હકીકત બાણી લીધી.

[૩]

હજીયે બહાર વરસાદ વરસતો હતો. પીઠાના બારણે વીજળીની રોશનીમાં ચમકતાં પાણીની ધારાઓનાં મોતીહારનાં તોરણમાંથી મેં જુસબને દૂર દૂર આન્ટરોડ તરફ ચાલી જતો જોયો.

એકાએક મને વિચાર આવ્યો. જુસબનું તંદુરસ્ત બદન, એની ઊગતી જવાની, એનો માંસલ અને ઘાટદાર દેહ, એની મર્દ ચાલ, એની આંખોની ખુમારી અને વાત કરવાની લાપરવાહીએ મને તેની પાછળ જવા - ઉતાવળે તેનો પડછાયો બનવા પ્રેર્યો.

‘પેસ્તનજી ! ...હું હમણાં આવ્યો’ કહી મેં માન - પ્રેમની એ પરબના ઉંબરામાંથી ત્વરાભેર મારા શરીરને બહાર ફેંક્યું. ઉતાવળી ચાલે, મારી ‘હેટ’ સરખી કરી, સિગારેટનો છેલ્લો દમ મારી, ધુમાડાને વરસાદના પાણીમાં ફેંકી દઈ હું આગળ ચાલવા લાગ્યો. અને જોતજોતામાં તો મેં જુસબને પકડી લીધો. માથે વરસાદ તો પડતો જ હતો. અને તુર્કી ટોપી ભીની થઈ ગઈ હતી. નવી ખરીદેલી પાટલૂન પણ પાણીથી થોડી ઘણી ભીની થઈ ગઈ હતી. ફક્ત તાજે ખરીદેલો સેકન્ડહેન્ડ ‘ગરમ ડગ્ગો’ વરસાદને જેમ તેમ દૂર રાખતો; પણ વરસાદ કંઈ બહુ જોરમાં નહોતો. સફાળાએ, સેન્ટ્રલ સ્ટેશને આવ્યા ત્યારે તો તે ઝરમર વરસી રહ્યો હતો.

જુસબના હાથમાં એક નાનકડી ટ્રન્ક અને બિસ્તરો હતાં. લગભગ સાડાદસ વાગી ગયા હતા. મેં સેન્ટ્રલ સ્ટેશન તરફ એક નજર નાખી- જાણે મને એમાંથી કોઈ લાભની આશા હોયને તેમ ! દરવાજા આગળ એક મલ્ખારી હાથમાં નેતરની સોટીઓ અને ફેન્સી ચાબુકા લઈ ઊભો હતો. જુસબે ખીસામાં હાથ નાખ્યો.

‘સા’બ !...સા’બ !’ નેતરની સોટીઓ વેચવાવાળો, મોપલો તેની પાસે આવ્યો : ‘કેઇન હય...સા’બ ! છે આના...સા’બ !’

જુસબે ‘કેઇન’ લીધી. ચમચમ કરતો તે સ્ટેશનમાં આવ્યો. ‘ને... હવે...અમીના માટે મીઠાઈ ! એ તો રાજની રેડ થઈ જશે !’ અને તે પાસેની મીઠાઈની દુકાને ગયો. ટોપલીમાં થોડીક સરસ મીઠાઈ તેમજ ખીજું ખાવાનું લઈ લીધાં...

અને પછી ટિકિટ ઓફિસ પાસે આવ્યો. હું તેની પાછળ હતો. એને ક્યાં જવાનું હતું એ હું સાંભળી શક્યો નહિ. પણ એણે પોતાના ખીસાના તમામ પૈસા એકત્ર કર્યા, પણ મેળ મળ્યો નહિ. જુસબ મૂંઝવણમાં પડ્યો. તેને નેતરની સોટી યાદ આવી. પણ માટે નેતર પર તિરસ્કાર આવ્યો અને...અને તે ફરી ફરી પૈસા ગણવા લાગ્યો. ટિકિટ આપનાર પણ વિચારમાં પડી ગયો. તે સમજી ગયો કે એની પાસે થોડાક પૈસા ખૂટતા હતા. પૈસાની આ જાતની તંગી માટે તેનો લાપરવાહ અને વધુ પડતો દિલાવર મિળજ જવાબદાર હતો.

તે લાચાર બની બાજુએ ખસી ગયો. બીજા વર્ગના વેઇટિંગરૂમ પાસે બે પારસી સ્ત્રીઓમાંની એક પોતાના પાઉડર લગાડેલા ચહેરાને ‘હેન્ડમેગ’ના આયનામાં નિહાળી રહી હતી. એક કૂતરો તેની સાડી સાથે ગેલ કરતો હતો. દૂર દૂર એક આંધળો મિયાં હાથમાં બીખનું ડબ્બું લઈને ગાતો હતો—

‘આશકો કા દિલ બનાયા

આઈના અલ્લાહને.....

‘ઉતકો રોશન કર દિયા

અરે.....હાં.....’

અને આમ તે આગળ વધતો હતો. સેન્ટ્રલ સ્ટેશનના કોલાહલમાં જુસબની મૂંઝવણ ક્યાંય ગાયબ થઈ જતી હતી!...જુસબ ખરેખર મૂંઝાયો હતો; તે બબડ્યો: ‘મને ખાતરી છે કે મારા બાપુ બચશે નહિ! ...પણ નહિ, હું જરૂર એમને સારા કરી દઈશ...’

‘પણ આ ટિકિટનું શું?...સાડાબાર આના ખૂટે છે!...’

મેં એ જવાંમદ જુસબના ચહેરા પર નજર ફેંકી. તે માથું ખંજવાળતો હતો. ઘડિયાળ તરફ તેની આંખો ટીકી ટીકીને જોઈ રહી હતી. પણ ઘડિયાળને શરમ નહોતી. તે તો ‘ટક! ટક!’ કરીને સેકન્ડના કાંટાને આગળ ને આગળ ચલાવી રહ્યું હતું, અને જુસબની આંખમાંથી એક આંસુ બહાર નીકળું નીકળું થઈ રહ્યું હતું!

આખરે મેં પૂકાર્યું: ‘જુસબ!...’

જાણે હું ધૂપી પોલીસ હોઉં, જાણે તેના શેઠ તેને પકડવા ‘વૉરન્ટ’ કહાડ્યું હોય; જાણે તેના શેઠને જુસબના પૈસા લઈને ભાગી જવાના આ બનાવની ખબર પડી ગઈ હોય અને તેણે પોલીસને ખબર આપી દીધી હોયને, તેમ જરાક ગભરાઈને જુસબે મારા તરફ જોયું. પણ ખીજ જ પળે તેણે પોતાની સ્વસ્થતા જાળવી રાખી.

‘જુસબ...!’ મેં તેની સામું જોઈને કહ્યું.

‘શું છે?’

‘પૈસા કેટલા ખૂટે છે...?’

‘જુસબે ફરી વાર મારા મોં પર બરાબર તાકીને જોઈ લીધું અને તેણે જરાક મિનજળ અને ટેડાઈથી કહ્યું: ‘શાના પૈસા...? ખૂટવાની વાત જ નથી...’ એના અવાજમાં કડકાઈ સાફ દેખાઈ આવતી હતી.

‘જુસબ!...એમ વહેમ ન આણુ...તારી પાસે ટિકિટ માટે પૈસા નથી...કેટલા ખૂટે છે?’

મારા અવાજમાં જુસબને સહાનુભૂતિ દેખાઈ એટલે તેણે ધીમેથી કહ્યું: ‘અહેસાન!...સાહેબ!...અહેસાન! સાડાબાર આના મળે તો મારો બેડો પાર!...મારા બાપુને જરૂર બચાવી લઈશ.’

મેં એને સાડાબાર આના આપ્યા. અને તેજ વખતે જુસબે ધડિયાળ તરફ જોયું.

‘સા’બ !...ગાડી ઊપડી જશે. હું તમારો અહેસાન માનું ?’

તેણે સાડાબાર આના લઈ પોતાની ટિકિટ લીધી અને મારી સામે છેલ્લી વાર, ફક્ત એક જ...એક જ આંસુભર્યા નયને જોયું.

‘સલામ !’

‘સલામ !’

તેણે બે વાર પૂકાર્યું. મેં એની સામે હસીને હાથ ઝીંચો કરીને કહ્યું : ‘સલામ જુસબ !’

અને તે દોડ્યો...મેઈલ ઊપડવાને એકાદ બે મિનિટ બાકી હતી... તે પ્લેટફોર્મમાં ધસ્યો. પણ બીજી પળે એને કંઈક યાદ આવ્યું હોય તેમ તેણે મને જોઈને કહ્યું : ‘સા’બ !...હું આવીને તમારા પૈસા જરૂર પાછા આપી દઈશ. પીલહાઉસ પાસે...પીઠાની બાજુના બીજા ઘરમાં... આટાની ચક્કીમાં હું કામ કરું છું. જુસબના નામથી મને આસપાસની બધીએ ઓરતો, બધાય ચલાવાળા, બધાય પીઠાવાળા, બધાય લોકો ઓળખે છે...અને સલામ !...સલામ સા’બ !’

મેઈલે ‘સીટી’ વગાડી. જુસબ ટ્રન્ક, બિસ્તરો અને એક પોટકાંને બગલમાં મારી દોડ્યો : ચાલતી ગાડીએ તે ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં ફેદી પડ્યો.

...અને તે ગાડી મારી દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી અદ્રશ્ય થઈ ત્યાંસુધી મેં જોયા કર્યું.

અને હજીયે સેન્ડ્રલ સ્ટેશનની બહાર એ જ અંબઈ-એ જ થોંધાટભર્યું અંબઈ દેખાતું હતું. સામેની હોટેલમાં આમોફ્રેન સૂર કહાડતું હતું :

‘અગર કોઈ મુઝકો પૂછે
કિ ઈશક બેવફા હય...
હાં, બેવફા હય...

હરગીઝ મેં કહુંગી
કિ ઈશક બેવફા હય...
કિ ઈશક બેવફા હય...
હાં ઈશક...બેવફા હય...

અને મારી સામે એ ગ્રામોફોનની રેકર્ડ, દૂર દૂર વહી જતા મેઘલિના ઍજનના ધુમાડા, તેની ઉપર રાક્ષસી ઍજનનાં જળરજસ્ત પૈડાંઓ, સીટીની કારમી ચીસ અને સહુથી છેલ્લે ગાર્ડનો ડબ્બો અને તેથી થે છેલ્લે દૂર દૂર અનન્તતામાં મળી જતા રેલ્વેના પાટાઓ તરવરી રહ્યાં. અને એ બધાની ઉપર જુસબ અને તેની નાની બહેન અમીનાની તસવીરો !...જુસબનું મોટું જીલકાંવાળું માથું, એના હાથમાં મીઠાઈની ટોપલી !...અમીનાના મુખ ઉપર મીઠાઈની ખુશહાલી...! અને વળી પાછો જુસબનો ચહેરો...એની બે આંખો !...બે આંખોમાંની એકના ખૂણેથી પડું પડું થઈ રહેલું બોર જેવું મોટું આંસુ !...અને પછી પેલું શરાબખાનું !...

ઓહ !...અને મેં કલ્પના દોડાવી : એનો બાપ મરવા પડ્યો હશે. જુસબના શબ્દો મારા કાનમાં ગુંજી રહ્યા હતા : ‘હું જઈશ એટલે એ જરૂર બચશે. પણ કોણ જાણે એ મરી પણ જાય તો...?’

જુસબ કેવો બાળક જેવો હતો ? એની જુવાનીને કોણ છૂંદી નાંખતું હતું ? એનાં ઉત્સાહ, એની શક્તિ, એનો તરવરાટ, એનો સારો દેહ કોણ નિયોવી રહ્યું હતું ?

મને બે ભયંકર હાથ દેખાયા ! એ વિરાટ જેવડા હાથ ! ઓહ...! હું ધ્રૂજી ઊઠ્યો. મનેયે એ હાથ જકડી લેવા માગતા હતા—શયતાની પંજા સમા—‘હું’ ‘તું’ ‘તે’ ‘તમે’ ‘તેઓ’ તેમને—બધાયને ભરખી લેવા માગતા હતા !...એ કોણ ? આજની સમાજરચના ?...અને...એક વિરાટ ચક્કર મારા મસ્તક પર અથડાતું મને લાગ્યું.

અને પછી મેં આંખો ચોળી...મેં જોયું કે હું ચાલતો ચાલતો ક્યાંય દૂર નીકળી આવ્યો હતો.

[૪]

અને મારા છાપખાનાના ભૂતના યંત્રને ય ક્યાં આરામ હતો ? કાગળોનો ધોધ, શાહીના ડબ્બા અને સીસાનાં ચોસલાંનાં ચોસલાં વડે અમે બધાય એની ભૂખ ભાંગતા હતા.

‘આજે તો કંઈયે ખબર નથી. મારે ‘મોટર’ લાવવું ક્યાંથી ? શહેરમાં કોઈ ખૂન કે લૂંટફાટ થાય તો મઝા આવે !’ મારા સાથીદાર ‘ન્યૂઝ એડિટરે’ મને કહ્યું. અને પછી તે માથું ખંજવાળવા લાગ્યો, ‘તું જરા શહેરમાં જઈ આવે છે ? કંઈ હોય તો જલ્દી ટેલિફોનથી લખાવી દે ને...’

અને મારા પગ આશાભરી ગતિએ એ ગલી, ન્યાં કાળાં અજવાળાં ઘેરાતાં ત્યાં પહોંચ્યા. એ જ રસ્તા, એ જ ઝાકઝમાળ અને એ જ માંસના લોચાના સોદા કરતી સ્ત્રીઓ !...એ જ આલમને હવાઈ દષ્ટિ આપનારાં શરાબખાનાંઓ !

‘પેસ્તન !...કેમ શું ખબર છે ?’

‘જુઓને, હમણાં જ પોલીસે પાસેના માળામાંથી એક ચોરતની ધરપકડ કરી. બડી જવાન ચોરત છે...’

અને પેસ્તને મને બધી વાત કહી સંભળાવી : ‘એક જવાન સ્ત્રીને ફસાવવામાં આવી હતી. તેની ઉપર એક ધન્સાન...જાણીતા શ્રીમંતના નખીરાએ શરાબ પીધા પછી જોબન લૂંટવા હલ્લો કર્યો હતો અને પરિણામ એ આપ્યું કે પેલી નવીન ચોરતનો મિબજ ગયો અને તેણે ‘શેઠ’ને જનથી ખત્મ કર્યા હતા...’

મને ખોરાક મળ્યો. પાસેના ટેલિફોન ‘બૂથ’ પર હું ધસવા જતો હતો પણ ત્યાં જ મારા કાને શબ્દો અથડાયા : ‘સલામ સા’બ !...સા’બ !’

મેં પાછળ નજર કરી. એ જુસબ હતો. એની આંખમાં આંસુ નહોતાં, અંગારા હતા. એ ક્યાં હતો ?...એની જ આટાની ચક્કી હતી. મેં એની આસપાસ બે પોલીસને ઊભેલા જોયા. એની પાછળ એના શેઠ જેવો લાગતો એક શખ્સ મને દેખાયો.

‘તમારા સાડાબાર આના...’ કહી તેણે પોલીસની સામે હાથ ધૂટા મૂકવા ઇશારત કરી. ખીસામાંથી તેણે મારી સમક્ષ સાડાબાર આનાનો ‘ખુરદો’ – થોડાક સિક્કા ધર્યા.

‘શું છે, જુસબ?’ મેં પૂછ્યું, ‘આમ કેમ?’

‘મિસ્તર!...’ પેલા શખ્સે કહ્યું: ‘આ બદમાશે ચોરી કરી છે. પંદર દિવસ પહેલાં તે અહીંથી પૈસા ઊઠાવી બાગી ગયો હતો. મારા ખરા કમાણીના સમયે મેં તેને કામ ચાલુ રાખવા આજીજી કરી છતાંયે તે ચાલી ગયો—તે પણ પૈસા ઊઠાવીને...પોલીસે તેને પકડ્યો છે.’

‘જુસબ!’ હું બોલ્યો.

હું હજી સાડા બાર આના લઉં તે પહેલાં તો પોલીસે તેને પકડી ચાલવા માંડ્યું. હું એની પાછળ પાછળ ગયો. મેં સાડા બાર આના લેવાની ના પાડી.

‘જુસબ!...તારા બાપુ...ડીક...’

‘મરી ગયા, સા’બ!’ તે બોલ્યો. ‘આહા! મારા બાપ મરી ગયા, કારણ કે આ આલમમાં ખુદા છે...એટલે જ મારા બાપ મરી ગયા. ખુદા!...હા...હા...અને મારી નાની બહેન અમીના...’ અને પછી તે હસ્યો : ‘એ ખુદા કેવો?’

આ વખતે તેની આંખમાં આંસુ નહોતાં. મને ફરી વાર સેન્ટ્રલ સ્ટેશન પરનું જુસબનું મુખ યાદ આવ્યું.

પાસેની બિલ્ડિંગમાંથી એક હસીન તવાયેકનો અવાજ હવા લઈ આવતી હતી...

‘ન મહોબ્બત ખૂરી હય ન ચાહત

ખૂરી હય,

‘ખૂરા હય વોહ, નિસ્કી નિયત

ખૂરી હય!’

અને પછી—

‘સલામ સા’બ!...ફિર મિલેંગે.’

જુસમે 'લોક-અપ' માં જતાં જતાં કહ્યું.

મને પછી યાદ નથી કે મેં તે રાત્રિએ મારા વર્તમાનપત્રના 'ન્યૂઝ-એડિટર' ને શાના ખબર લખાવ્યા !

હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે મુશળધાર વરસાદ તૂટી પડ્યો.

૧૨. મોતની ધર્મશાળા

હાડ્યામ થિજીવી નાખે એવી ઠંડીની પાંખમાં મુંઝઈ લપાખ રહ્યું હતું—અને માળામાં જે રીતે પંખીઓ ઠૂંકવાઈને અને પાંખો ફેફડાવીને, માથે આછા વરસતા વરસાદનાં ફેરાંને ઊડાવી દઈને તરણાંઓ ગોઠવીને લપાઈ જાય, એ રીતે હું અને મારો ભાઈ એક નાનકડી ઓરડીમાં ચૂલા પાસે ઠૂંકવાઈને બેઠા હતા : બાજુમાં જ સંડાસની હાર આવી હતી : તેની પાસેના નળમાંથી કાયમ પાણી વહેતું જ રહેતું—કાંઈક કપડાં ધોવા જ કરતું : કપડાંમાં સાણુ તો લગાડવામાં આવતો પણુ એના પર ધોકાના સપાટા વધુ પ્રમાણમાં પડતા : હું એ ધોકાના અવાજે અને સપાટાને ગણતો લાલ ધાગાની બીડીને એ હોઠ વચ્ચે ગોઠવીને ફૂંકતો બેઠો હતો : મારા ભાઈની પથારી ચૂલા પાસે જ હતી : આઠ અને દશ ફૂટના ક્ષેત્રફળવાળી એ નાનકડી કેટડીની આથમણી બાજુએ એક નાનકડી બારી હતી : પણુ એ બારીમાંથી સૂરજનાં કિરણો કાંઈક વાર અહીં ડોકિયું કરવાની ભૂલ ન કરતાં કારણ કે એ બારીની પાછળ જ એક મોટી, જૂના જમાનાની એક વિશાળ ચાલીની ‘ધમારત’ ઊભી હતી : ફક્ત એ ચાલીના ચાર માળાની અસંખ્ય દશ ફૂટ અને આઠ ફૂટના ક્ષેત્રફળવાળી કેટડીઓમાં વસનારાંઓ એઠવાડ, ગંદું પાણી અને બીજાં કચરો બારીમાંથી બહાર ફેંકતાં, એનો નીચે ઊંડી ગટરમાં પડવાનો અવાજ હું અને મારો ભાઈ સાંભળ્યા કરતા. બહારની બાજુમાં સંડાસ પાસે પાણીનો નળ વહેતો જ રહેતો : કપડાંઓ ધોવાયા જ કરતાં : અને કપડાં પર ધોકાના સપાટા પડે જ જતા : હું બરોબર મારા માંદલા ભાઈના થિજી ગએલા લાવવાળા ચહેરા તરફ જોઈ રહેતો, ત્યારે લાગતું કે તે મારી માફક એ ધોકાના સપાટાની સંખ્યા...એક, બે, ત્રણ ચાર...એમ ગણ્યા જ કરતો : જમણી બાજુએ ઓરડામાં ચૂલામાંથી નીકળતો ધુમાડો ઘેરાઈ, ઘૂંટાઈ રહેતો—અને એ જગ્યાએ કાળી મેશનો કિલ્લો બંધાઈ ગયો હતો : કરોળિયાનાં જળાં, વંદા અને કંસારીઓની રમત અને અવારનવાર ઉંદરોની સવારી

અમારી આઠ-દશના ક્ષેત્રફળવાળી કાટડીનાં ખાસ આકર્ષણ હતાં : વળી સંડાસની પાસે જ ઓરડી આવેલી હતી એટલે મારા માંદલા ભાઈને સંડાસમાં લઈ જવાનું કામ સહેલાઈથી હું પતાવી લેતો. પણ ધણી વાર તો એ સંડાસમાં પહોંચે તો પહેલાં તો એનાં કપડાં વચ્ચે જ ખરડાઈ જતાં—અને એના કપાળ પર પરસેવો થઈ જતો : હું એને નળ પર લઈ જતો : અને લંગોટ પહેરવા આપતો. પછી થોડીક સાફસૂરી કરી એને પાછો લઈ આવીને ચૂલા પાસેની ગંદી પથારીમાં લઈ આવતો.

[૨]

આજે અઢાર દિવસ થયા મારો ભાઈ સખ્ત બુખારથી, તાવથી પટકાઈ પડેલો હતો : શરૂઆતમાં ઊલટી અને ઝાડાએ એના શરીરમાંથી લોહી ચૂસી લેવા માંચું હતું : વળી શિયાળાની કકડતી દંડી અને ધણી જ ગમગીન રાત્રિઓ વચ્ચે મારો ભાઈ જ્યારે ચાર ડીઝી તાવમાં દાંત કચકચાવતો ત્યારે હું એના ધીકતા કપાળ પર હાથ ફેરવ્યા કરતો.

— પણ પછી તો મેં એક ધર્મીદા દવાખાનેથી મારા ભાઈ માટે દવા લેવાની શરૂ કરી : એક નવાસવા, હમણાં જ શરૂ કરેલા દાકતરી ધંધાવાળા કમ્પાઉન્ડર સાથે મેં દોસ્તી કરી હતી : અને હું એક દિવસ એને ઘેર લઈ આવ્યો : કાઠપણ હિસાબે મેં એને તે દિવસે ચહા પિત્તાની; એણે મારા ભાઈને તપાસ્યો : અને થર્મોમીટરને નિહાળતાં એણે કહ્યું :

‘ ટાઇફોઇડ છે ! ’

‘ મુદતિયો તાવ ! ’

‘ ક્યારે ઠીક થઈ જશે ? ’ મેં પૂછ્યું : મારામાંથી હવે ‘ લાગણી ’ ચાલી ગઈ હોયને, એમ લાગ્યું : કારણ આ માંદગી આજે દોઢેક મહિનો થયાં અમારી કાટડીમાંથી ખસતી નહોતી :

‘ જુઓ ભાઈ...! આ તો ટાઇફોઇડ છે...એટલે દર્દીની માવજત કરવાની ખાસ જરૂર છે. અને એ માટે તમે એને ધરિપતાલમાં લઈ

નવ !' એમણે સલાહ આપવા જેટલી માયા બતાવી : અને પછી એણે અમારી કોટડીમાં ચોતરફ જોયા કર્યું : આ કોટડીમાં પ્રકાશને આવવાની મનાઈ હતી. અંધારાના સખ્ત સામના પાસે પ્રકાશ અહીં દબાઈને, દુમ દબાવીને પોખારા થઈ જતો :

‘પણુ ઇસ્પતાલમાં ? ક્યાં ?...કેવી રીતે લઈ જઈ ?’ મને બોલવાનું બાન જ નહોતું રહ્યું : હું બોલી રહ્યો હતો, એટલું જ હું જાણતો હતો.

‘આ તમારી ઓરડીમાં ગંદકી બહુ છે : હવા નથી; ઉગ્નસ નથી !...કેમ ચાલે ?...તમારા બાઈને તન્દુરસ્ત બનાવવા માટે એને ઇસ્પતાલમાં લઈ જાવ.’

ફરી એણે સલાહના શબ્દો આપ્યા.

એ બાઈનો મારે ઉપકાર જ માનવો રહ્યો—કારણ કે મને તો કોઈ સલાહ સુદ્ધાં આપતું નહિ કે મારા બાઈને જોવા કોઈ હજી સુધી આવ્યું નહોતું : ફક્ત આડોશી પાડોશીમાંથી કોઈક અઠવાડિયામાં બેચાર વેળા અમારી કોટડીમાં ડોકિયું કરી જતું.

‘પણુ ઇસ્પતાલ કઈ ?’

‘કેમ ?—ઘણી યે ધર્મોદા ઇસ્પતાલો મુંબઈમાં છે !...ત્યાં લઈ જશો એટલે દર્દીની માવજત થશે.’

[૩]

હું આખરે મારા બાઈને લઈને, જેમ તેમ કરીને એક ધર્મોદા ઇસ્પતાલ પાસે આવી પહોંચ્યો : એ વિશાળ ઇમારત હતી; આસપાસ સુંદર બગીચો હતો : બહાર પગથિયાં પાસે ઊભા રહેલા દરવાનનાં સફેદ કપડાં અને ચકચકતાં બટનો મેં જોયાં : ઇસ્પતાલમાં આવતાં જતાં લોકોને હું જોયા જ કરતો : બહાર મેં એક મોટું પાટિયું વાંચ્યું હતું : ‘શેઠ...ની ધર્મોદા ઇસ્પતાલ.’

‘અહીં ગરીબોને મફત દવા આપવામાં આવે છે !’

‘અહીં ગરીબોને જ રાખવામાં આવે છે !’

આ બધી હકીકતો મેં જાણી. પણ મેં જે જાતનાં લોકોને આ ઇસ્પતાલમાં જતાં અને આવતાં જોયાં એ બધામાં મને કોઈયે ખાસ ‘ગરીબ’ દેખાતું નહોતું : આવનારા ધણાખરા લોકોનાં કપડાં ચોખ્ખાં હતાં. હા; અમારા જેવા કંગાલ કપડાંવાળાઓમાં હું અને મારો માંદલો ભાઈ જ હતા :—એ સિવાય ઇસ્પતાલમાં બીજા બધાં લોકો મને ‘બિજળા’ દેખાયાં : બગલાની પાંખ જેવાં ઉજળાં કપડાં પહેરીને અહીંથી તહીં આંટા મારતી રૂપાળી અને સુંદર, કદરૂપી અને પ્રૌઢવયની નર્સોને મેં ત્યાં ફરતી નિહાળી :

આખરે હું મારા ભાઈને લઈને એક વિશાળ ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો : બહાર બિભેલા ખાખી રંગનાં કપડાં પહેરેલા એક માણસે કહ્યું : ‘આ બાંકડા ઉપર બેસી જવ !... પછી તમારો વારો આવે એટલે દાકતરને બતાવજો. ‘ફારમ’ લઈને જ દાખલ કરવામાં આવે છે !’

એ વિશાળ ઓરડામાં પુષ્કળ બાંકડાઓ પડ્યા હતા; મારા ભાઈને મેં એક બાંકડા પર બેસાડ્યો : સફેદ રંગથી રંગેલા બે બાંકડા પર કાળાશના અને મેલા ડાઘાઓ પડ્યા હતા : અને તેમની ઉપર ધણું માણસો બેઠેલાં મેં જોયાં; મારો ભાઈ એક બાંકડા પર જેમતેમ ગોઠવાઈને બેઠો : એના કપાળ પર મેં હાથ મૂકી જોયો : એ ધગધગી રહ્યું હતું.

બહાર ગજબનાક ઠંડી પડતી હતી : છતાંયે અહીં થોડી ધણી ગરમી હતી. ઉપર બે પંખાઓ હતા : પણ એ પંખાઓ ચાલતા નહોતા. મારી સામે એક આઘેડ વયની સ્ત્રી બેઠી હતી : એનું બેસી ગએલું મોં, મોટી ફાંદ અને સફેદ બનેલા વેર-વિખેર હાલતમાં બાલો જોઈ મને ચીતરી ચઢવા લાગી : કારણ કે આવી સ્ત્રીને મેં કદીયે અમારી ગંદી ચાલીમાં યે જોઈ નહોતી : એના ખોળામાં બે વર્ષનું નાનું બચ્ચું સૂતું હતું. પાસે જ એક જુવાન, પણ જુવાની નિયોવાઈ ગએલા શરીરવાળી સ્ત્રી બેઠી હતી : એની છાતી ચપટી થઈ ગઈ હતી. એના શરીરમાં લોહી દેખાતું નહોતું :

એના વાળ ઠીક હોજેલા હતા : પણ એણે ધૂંધટ કહાડ્યો હતો—એટલે હું એની સુરત જોઈ શક્યો નહિ : બીજી બાજુ બેચાર માણસો બીડી પીતા બેઠા હતા : જમણી બાજુ એક મિયાંભાઈ ઉર્દુ અખબાર વાંચતા બેઠા હતા : એની પાસે જ બે પડદેનશીન સ્ત્રીઓ બેઠી હતી અને તેમના પગ આગળ ત્રણ છોકરાં અડધાં નાગાં રમ્યા કરતાં હતાં : એક લાલ ટોપી પહેરેલો મોટો છોકરો પડદેનશીન સ્ત્રીની બાજુમાં ગોદમાં માથું નાખી, આંખો બંધ કરી બેઠો હતો : એના નાકમાંથી કાયમ સેડા નીકળ્યે જ જતા; એટલે માખીઓ અવારનવાર આવીને ત્યાં પોતાનો અડો જમાવતી. થોડીથોડી વારે એ છોકરો પોતાના પહેરણની બાંધથી એ સેડા લૂંછી નાખતો : વળી પાછો સેડાનો લીસોટો હોઠ પર આવીને ખડો થઈ જતો : વળી પાછી ત્યાં માખીઓ બહુબધ્ધા કરતી : એને ઓઘરાળા બાઝ્યા હતા : અને બહુ કંટાળો આવતાં એ છોકરો પોતાના માથાના જેમતેમ ઉગી નીકળેલા બાલોમાં લાંબા ગંદા મેલભરેલા નખોવાળી આંગળીઓ ખોશીને કંઈક કરડતું હોય ને એમાંથી રાહત મેળવવાનો પ્રયાસ કરતો.

એ ઓરડામાં પુષ્કળ ગિરદી હતી : અમારો વારો ક્યારે આવશે, એ વિષયનો હું વિચાર કરતો મારા ભાઈની પાસે જ આખરે કંટાળીને બેસી ગયો : સામેની દીવાલ પર એક જૂના જમાનાનું ધડિયાળ લોલકના લટકા બતાવતું દેખાતું હતું :

મેં એ ધડિયાળ તરફ જોયા જ કર્યું : ‘અમારો વારો ક્યારે આવશે?’ આખરે મેં આખી કપડાં પહેરેલા ઇસ્પતાલના એક માણસને સવાલ કર્યો.

[૪]

એ ઓરડામાં દવાની એક વિચિત્ર પ્રકારની વાસ આવતી હતી : મને થયું કે આ વાસ અમારી ચાલીમાંથી આવતી ગંદકી કરતાં સારી કહેવાય : અને એ વાસ મને ગમી ગઈ—અને હું ગુપચુપ બેસી રહ્યો. પણ બાંકડામાં પુષ્કળ માંકડ લરાયા હતા : અમારી આગળના બાંકડાઓ પર ઘણા માણસો, સ્ત્રીઓ, છોકરા-છોકરીઓ બેઠાં હતાં.

તેઓ અંદર અંદર વાતો કરતાં હતાં :

‘તમારા કાકાનો વારો તો જલદી આવી ગયો, નસીબદાર તમે!’
એક વેપારી જેવો આદમી બોલી બીચો : ‘તમે શું કરો છો?...પરણ્યા
છો?...ક્યાં રહો છો?...છોકરાં કેટલાં છે?’

પેલાએ જવાબ વાલ્યો, ‘જુઓને! અમારું તો કુટુંબ જ મોટું છે :
મારફીટમાં કાપડની દુકાન છે : જ્યારે કાપડ ખરીદવું હોય ત્યારે આ
ધરિપતાલના દાકતર અમારે ત્યાં જ આવે!...એટલે ગ્રાળખાણુ છે...’

‘સારું ત્યારે તો ભાઈ!’

‘હા!...નહિતર આ ધરિપતાલમાં આપણો પતો ન લાગે હોં.’

‘પણ હમણાં લડાઈને લીધે કમાણી પણ ઠીક છે : માલ જ ક્યાં છે?’

‘હા!...મોટાકાકા તો મોટર ખરીદવાના હતા : પણ પેટ્રોલ
પર કેવી બંધી મૂકાઈ છે; તમે જુઓ છો ને?—એટલે પછી વિચાર
માંડી વાલ્યો.’

‘ઠીક!’

એટલી વારમાં ક્રાઈકે એને બોલાવ્યા—એટલે એ ભાઈ ધરિપતાલની
અંદરના ભાગમાં (જ્યાં દાકતર બેઠા હશે) ચાલ્યા ગયા : બારણું ઉઘડ્યું
અને બંધ થયું; એ દરમિયાન મેં ત્યાં નજર કરી લીધી : મને કંઈ
ખાસ દેખાયું નહિ.

તો પણ અમારી આસપાસ વાતો ચાલી જ રહી હતી : મારા
કાન એ સાંભળી રહ્યા હતા :

‘આ ધરિપતાલમાં જે કંઈ દવાદાર આવે છે, એ બધો માલ
અમારા શેઠની કંપનીમાંથી આવે છે : આ નાનકાનું ઑપરેશન કરાવ્યું
છે : ગળામાં ‘ટૉનસીલ’ પડ્યા છે...’ આમ કહી એણે પાસેના છોકરાને
બતાવ્યો : છોકરાએ રેશમનું મેલું ખમીસ અને એક ચોરણી પહેર્યાં હતાં.
એના વાળ સારી રીતે પદ્ધતિસર કાપેલા દેખાતા હતા.

‘આમ જુઓને; બીજા ડોક્ટર પાસે જઈએ તો દશ પંદર રૂપિયા ભરવા પડે; અહીં તો એળખાણુ છે—ને વળી ધર્માદા ઇસ્પતાલ એટલે કામ થઈ જાય !’

હું આ સાંભળી જ રહ્યો : મેં આગળ સાંભળ્યું :

‘શ્રીચરમાં તેજ છે !’

‘અરે ! ડોક્ટરના કાકા શેર બજારમાં કામ કરે છે; એને મારા મોટાભાઈએ ખૂબ દલાલી કમાવી આપી : સારો નફો અપાવ્યો હોં !’

‘એટલે આ ઇસ્પતાલમાં આપણો જલ્દી પત્તો લાગે !...નહિતર તો?’

એટલી વારમાં તે એક ફૂટડી નર્સ પેલા મિયાંભાઈ પાસે આવી પહોંચી :

‘ચલો, અંદર, ડોક્ટર સાંબડી પાસ.’

પેલા મિયાંભાઈ પોતાના આખા કાફલા સહિત—એ પડદાનશીન બાનુઓ, એ ત્રણ છોકરાંને લઈને—અંદરના ભાગમાં ચાલ્યા ગયા : એની પાછળ બહાર બીબા રહેલાને મિયાંભાઈએ કહ્યું :

‘મામદ ! તું અહીં જ બીબો રહેજે !...નર્સ આવે એટલે તું પેલી ડાબલી એને આપી દેજે !...એમાં વીંટી છે : એને એ વીંટીની ડીઝાઈન પસંદ નહોતી એટલે ફેરફાર કરાવવા આપી હતી—હવે એને ગમી જશે.’

[૫]

દુઝિયાળમાં બારના ટકોરા થયા : સવારના સિંગલ ચંદા અને પાંઉનો ટુકડો ખાઈ હું મારા ભાઈ સાથે અહીં આવ્યો હતો : હજીયે અમારો વારો આવ્યો નહોતો : મારું મન મૂંઝાઈ રહ્યું હતું : અમારી આગળ આવેલા ધણુ લોકો બેઠા હતા : મને વિચાર આવતો હતો કે આ ગિરદી જેતાં અને અહીંનાં સંજોગો જેતાં અમારો વારો આવશે જ નહિ :

મેં આખરે કંટાળીને ખાખી કપડાં પહેરેલા ઇસ્પતાલના સિપાહીને કહ્યું :
'ભાઈ! જરાક મહેરબાની કરશો ?'

'શું છે ?'

'મારા ભાઈને મુદતિયો તાવ છે : આજે વીશમો દિવસ ચાલે છે...
અને દાકતરસાહેબ પાસે જવું છે—મારા ભાઈને ઇસ્પતાલમાં દાખલ
કરાવવો છે : હું નોકરીએ પણ કેમ જઈ શકું ?—બાર વાગી ગયા !'

'તેમાં હું શું કરું ?'

'મહેરબાની કરીને કોઈક રસ્તો બતાવોને ?'

'બેસો ! બેસો !' એણે જરાક તોછડાઈથી કહ્યું, અને હમણાં જ
ખાધેલા પાનના ડૂઆમાંથી થયેલા થુંકને બહાર ફેંકવા માટે તે બારી
પાસે પહોંચી ગયો : પાછા આવતાં એણે કરડાકીથી કહ્યું,

'જરા, અહીં બેસો ! તમારો ચે વારો આવશે.'

'પણ ક્યારે ?'

'આવશે !...જુઓને, તમારી માફક બીજા લોકો પણ બેઠા છે ને ?'

x x x x

મારા ભાઈને ઊંધ આવી ગઈ હતી : એ મારા માટે એક આનંદની
વાત હતી : પછી મેં ધડિયાળમાં નજર નાખી : ત્યાં સાડાબાર વાગી
ગયા હતા.

'ડાક્ટર તો ગયા !'

'જમવાનો ટાઈમ થયો...'

'હું ?' મારાથી નિશ્વાસ નંખાઈ ગયો. મેં મારા પેટ પર હાથ ફેરવ્યો.
મને ચે કકડીને ભૂખ લાગી હતી. હજીયે મારી આગળ આઠ દશ દર્દીઓ
બેઠેલ હતા. છતાં ચે ઓરડામાં ગિરદી તો હજીયે દેખાતી હતી :

મારી નજરે સામેની હોટેલ દેખાઈ : હોટેલના કબાટમાં પડેલી ખાવાની
વસ્તુઓ દેખાઈ : મને વિચાર થયો : હું શું ખાવાનું મંગાવું ?...મેં ખિસ્સામાં
હાથ નાખ્યો ; મારી પાસે થોડાક પૈસા હતા : મેં આંખો યોળી !...

મારી સામે જ એક આદમી બાંકડા ઉપર બેઠો રહ્યો હતો : એને કંઈક કરશું હોયને તેમ એ ઓચિંતો ચોંકાને બેઠ્યો; અને પછી બરાડી બેઠ્યો :

‘માંકડ બહુ લાગે છે.’—

પછી તેણે બાંકડાના પાટિયા પર બારીકાઈથી નજર નાખી. એણે એક માંકડ પકડી પાંચો અને પછી એક ગાળ બોલતાં એને જમીન પર, ફાટેલા ચંપલની એડી વતી કચડી નાખ્યો : ત્યાં લોહીના એક નાનકડો લીટો થઈ ગયો.

મારો લાઈ હજીયે બેઠો રહ્યો હતો. મેં એના કપાળે હાથ ફેરવ્યો : એ હજીયે ખૂબ ખૂબ તપી રહ્યું હતું. એના ગંભીર નીચે હાથ નાખીને મેં એના પેટ પર હાથ ફેરવ્યો : જાણે લેયાની દુકાને પરોડા માટે તાવડી ધીખતી હોયને તેમ એનું અંગ અંગારા જેમ જલી રહ્યું હતું.

મારા કાને શબ્દો અથડાયા.

‘મુદતિયો તાવ !’

‘આજે કેટલામો દિવસ છે ?’

‘ધર્મદા ઇસ્પતાલમાં લઈ જાવ; ત્યાં એની સારી સારવાર થઈ શકશે.’

હું તો શૂન્યમનસ્ક જેવો ત્યાં જ બેઠો રહ્યો :

મેં ધડિયાળ તરફ નજર નાખી : એમાં અત્યારે સાડાત્રણ વાગ્યા હતા :

‘ડોક્ટર સા’બ આયા ?’ મેં કંટાળીને પૂછ્યું :

‘નહિ ! અખી શામકો આયેંગે.’ જવાબ મળ્યો.

‘ઓહ !’ મેં એક નિશ્વાસ નાખ્યો. મને હવે ભૂખ પછી સતાવતી નહોતી. હું સ્થિર બની ઇસ્પતાલમાં ટાંગેલા માનવીના હાડપિંજરનાં ચિત્રો જોઈ રહ્યો : અમારા ઓરડાના વિશાળ દરવાજાની બહાર એક આરસનું પુતળું હતું :

એ પુતળામાં એક સહૃદય વિરાજતા હતા. તેમણે જ એ ધરિપતાલ ગરીબ લોકોના લાભાર્થે બંધાવી હતી :

મને ખબર ન રહી કે વખત કેટલો અને કેવી રીતે વીતતો હતો.

[૬]

જ્યારે કાંઈએ મને ઢંઢોલ્યો ત્યારે હું ઊંધતો ઊઠ્યો. એ ધરિપતાલનો ખાખી કપડાંવાળો સિપાહી હતો; ‘ચલો! ડોક્ટર સા’બ અંદર બુલાતા હય!’ મેં મારા ભાઈને ઢંઢોલ્યો : એ ઊંધતો હતો : મેં એને ઊંચક્યો : હું એને લઈને અંદર ગયો.

દાકતરે દર્દીને અંદરના રૂમમાં સૂવાડીને તપાસવા નાડી હાથ પકડી : અને પછી કહ્યું :

‘યે કાન હય ?’

એકદમ હું બોલી ઊઠ્યો, ‘મેરા ભાઈ!’ ‘ક્યા હુઆ થા ઇસ્કે ?’

‘સા’બ ! મુદતિયા બુખાર !’

‘આજ કાનસા દિન હુઆ ?’ ડોક્ટરે ધીમેથી પૂછ્યું.

‘સા’બ !...આજ એકવીસમા દિન હય !’

‘હં !’ ડોક્ટર આથી વધુ કંઈ બોલ્યા નહિ : એમણે કાનમાંથી તપાસવાની રબ્બરવાળી નળીના આંકડા ખહાર કહાડ્યા અને પછી ઉમેર્યું :

‘તુમ દેરી સે કયું આયા ?’

‘સા’બ ! સવારના સાત વાગ્યાથી આવ્યો છું-’

‘પણ અત્યારે તો સાંજ છે!’ ડોક્ટરે સાશ્વર્ય જવાબ વાલ્યો, ‘એને લઈ જ !...તારો ભાઈ હવે જીવી નહિ શકે.’

મેં મારા ભાઈનો હાથ મારા હાથમાં લીધો : એ તદ્દન ટાઢો બોળ પડી ગયો હતો !

૧૩. જિંદગીનો તરજુમો

‘તમારા એ સાક્ષરો, વાર્તાકારો વેદિયા લોકો છે: એમને જીવનની સમજ નથી; અને વળી આજકાલ તો વાસ્તવવાદનો, ‘રીઆલીઝમ’નો, તેમાં જે વળી કોઈપણ પ્રકારના પૂરેપૂરા અભ્યાસ વિના પ્રગતિવાદનો પવન વાય છે.’ તેણે પોતાની અસલી છટાએ ત્યારે કહેવા માંડ્યું, ત્યારે અમે બધા ય એની સામે એની દલીલને કઈ રીતે તોડવી અને એને કઈ રીતે ‘સ્તબ્ધ’ કરવો, એની દલીલનો અને એની ચમકારાભરી વાતનો કઈ રીતે ઘાટ ઘડી નાખવો, એ વિચારોના ભાવને મોં પર ઠેરવી દલીલો ગોઠવવામાં, દલીલોની ધમારત ચણવામાં ચકચૂર પડ્યા હતા. તે વખતે અમારાં બધાયનાં મોં જોવા જેવાં હતાં. એના ચહેરા પર નીડરતા, ખીજ બધા એની પાસે બેઠેલાઓ તો એની ભુદ્ધિના તેજ આગળ પતંગિયાં છે, એવી જ માન્યતાના વિજયની ભાવના અને કોઈ નિર્વેદવાદીની માફક દુન્યવી વસ્તુઓ તરફ ક્ષુદ્રતાની દ્રષ્ટિ અહલુત રીતે ચમકી રહ્યાં હતાં.

એણે આગળ ચલાવ્યે રાખ્યું: ‘અને આ બધાયમાં પેલા વાઈલ્ડીઅન-અરે, ઓરકર વાઈલ્ડના સિદ્ધાન્તની માફક ‘Life imitates Art’-, ‘જિંદગી એ કલાનું અનુકરણ કરે છે’ એવી માન્યતાવાળા લોકોય તમારામાં ઘણા બધા છે. પણ બિરાદરો, તમે કહેશો કે એમાં પતંગિયાંના ક્ષણિક ચમકારા સિવાય બીજું શું છે?—એનો જીવનની નક્કર બાજુ સાથે કેટલી હદ સુધી સંબંધ છે?’

એની દલીલો, એની વિવેચનની કલા વિષે અમને બધાયને માન હતું; પણ ત્યારે એ બોલવા માંડતો ત્યારે કોઈ કોઈ વાર તો તે હદ ઓળંગી જતો.—‘અહંતા’ એની વિવેચનશૈલીની મુખ્ય નાયિકા બનેલ દેખાતી. અમે એનાથી ઘણી જે વાર અંબાઈ જતા—અને ઘણી જે વાર જીડે જીડે અમે સાચા છીએ એમ લાગવા છતાં જે એની ઝખાનના પ્રભાવ આગળ, એની દેખાઈ આવતી ભુદ્ધિના ચમકારા આગળ પતંગિયાં બની

અમે ઉડ્યે જતા. અલખત, જ્યારે એ અમારી પાસે હાજર ન હોય ત્યારે અંદરેઅંદર અમે એની દલીલો તોડી નાખતા અને એમ કર્યાનો આત્મસંતોષ લેતા. અમે એવા હતા: એ એવો હતો. એની બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાના હથિયાર વડે એ કોઈને પણ મહાત કરતો.

[૨]

એ વિલાઈ જતી સંધ્યાનો સમય અમને યાદ છે. તે એ સમયે બહુ ખીલ્યો હતો. દૂંડી વાર્તાની શૈલી, આયોજન, વડતર, રૂપ, એનું શિલ્પ અને એનાં શાસ્ત્ર વિષે, એની કલા વિષે, એની સામાજિક જવાબદારી વિષે અમારી વચ્ચે ખૂબ ખૂબ ચર્ચા થઈ હતી. આખરે મેં કહ્યું:

‘પણ મને લાગે છે કે આપણે બધા જિંદગી! જિંદગી!! જિંદગી!!! કરીએ છીએ; લખીએ છીએ; ચર્ચીએ છીએ!...જિંદગીની વાસ્તવિકતા વિષે ખૂબ ખૂબ વાતો કરીએ છીએ, પણ આપણે કદાચ એ નથી જાણતા કે જિંદગી ખુદ આપણા કરતાં અતિશય બુદ્ધિમાન છે, જીવન આપણા કરતાં વધુ કાબેલ છે.’

મેં મારી સિગારેટને ડબ્બી પર ઠોકતાં કહેવા માંડ્યું. મેં જોયું કે અમારી આ વાત બહુ ‘ગરમ’ બનતી જતી હતી. જે હોટેલમાં અમે અડો જમાવ્યો હતો એ હોટેલ એવી વિચિત્ર હતી કે એને કદાચ હું મારી ભવિષ્યની એકાદ વાર્તાના ‘લોકેશન’—સ્થાન તરીકે જિહાવું તો નવાઈ નહીં. એનુંયે આવી બન્યું હોવાથી જ અમારી હડફેટે આ હોટેલ ચઢી ગઈ હતી.

સાંજની ધૂસરમાં ગલીના નાકા પરની જેસની ખત્તીના ધૂંધળા પ્રકાશને જેમ જેમ માર્ગ મળતો જતો હતો તેમ તેમ એની સત્તા, નાનકડાં ગામડાંના પટેલની સત્તાની અદાથી ત્યાં જમતી હતી. એથી ત્યાં ભૂખરો પ્રકાશ પથરાતો જતો. એ પ્રકાશ હેઠળ આસપાસ ઊભેલી, બુઢાપાને આરે પહોંચેલી મોટી મોટી, ખખડી ગયેલ જરીપૂરાણી ચાલીઓ, એમાં વસનારા શ્રમજીવી વર્ગના, મોટે ભાગે મિલમાં કામ કરનારા મજદૂર વર્ગનાં નાગાંપૂગાં છોકરાંઓ લખોટીએ રમ્યા કરતાં: ફૂતરો લાળ પાઆ

કરતો: જ્ઞાનસના કાચ પર દેહગરોળી ધીમે ધીમે માખીઓ કે જીવડાં પકડાયે જતી અને બત્તી પાસેની ગટરમાં ગંધાર્ધ રહેલાં ગંદાં પાણી પર જામેલા કીચડ જેવા શેવાળ પર મચ્છરો અને જીવડાંઓની છાવણી રાતની નીંદર લીધા કરતી. અમે એ બધું સતત નિહાળતા. ઘણે ભાગે આ મજદૂરોની કંગાલ દુનિયામાં શાહુકાર દેખાવાનો ડોળ કરતી, કાચના કબાટોમાં અને અકાળે આધેડ વયની બનેલી ઓરતો માફક મેલી, ગંદી, સુશોભિત દેખાવાનો પ્રયાસ કરતી કાચની બરણીઓમાં પડેલા ખાવાના પદાર્થોનું પ્રદર્શન ભરતી હોટેલને અમારો કિલ્લો ગણી ખૂણામાંના એક ટેબલ પર અડો નાખી અમે જામી જતા. ગલ્લા પર બેઠેલો આદમી અમને વારંવાર માનની કે તિરસ્કારની નજરે જુએ છે એની પરવાહ ક્યાં વિના અમે પંદર પંદર કે વીસ પચ્ચીસ મિનિટના અંતરે ચલા, બિસ્કિટ કે ગાંઠિયા મંગાવતા: આ બધાની વચ્ચે અમારી ચર્ચાનો ભીષણ, ઠંડો, ઉગ્ર સંગ્રામ શરૂ થતો: તે ક્યારે અટકશે, એનું તો અમનેયે જ્ઞાન ન રહેતું. ફક્ત કોઈવાર ગલ્લા પરનો આદમી ખીજવાતો. જાણે ધૂપી રીતે કંઈક ગેરકાયદેસર કામ કરતો હોયને, એ રીતે એ ગલ્લા પરનો આદમી કોઈ એક ચોપડી કાઢતો, અને મિલમાંથી ધૂટી આવેલા મજદૂરો તરફથી છાનીમાની, ગુપચુપ અપાતી જુદી જુદી ચિટ્ઠીઓ હાથી છાપની, પચ્ચાસ સીગારેટનાં ટીનો રાખવાના મોટા ડબ્બામાં ફલવાઈ જતી ત્યારે એ બબડતો: ‘આ સાળો હિસાબ !...મારાથી રાખી શકાય એમ નથી: આ મજદૂરો! સાળા ભામટા છે, ચોર છે !...કોઈક દિવસ મને મરાવી દેશે!’ અને આટલું જાણે સ્વગત બોલ્યો હોય અને બાકીનું પ્રકટ બોલવાનો ઇચ્છાપૂર્વકનો એનો હેતુ જાહેર કરતો હોય ને, તેમ એ અમારી સમક્ષ જોઈ, ઉદ્દેશીને કહી નાંખતો: ‘કોઈક દિવસ !...કોઈક દિવસ મને આ બધી ધાંધલ મરાવી નાખશે !...આ ચિટ્ઠીઓ ! સાળા મજદૂરો !... મફતનો માલ ખાઈ જાય છે અને બદલામાં કાગળિયાં મૂકી જાય છે. પગારને દિવસે આ બધી ચિટ્ઠીઓમાંથી જેટલા કંઈ રોકડા મળ્યા એટલા ગનીમત સમજવા: બાકી તો, હરિ ! હરિ !...સાળા ભામટા !...પણ આપણે તો જાનથી મારી નાખીએ...એવા !’ અને પછી તે ચૂનો અને તમાકુને ડાબા હાથની હથેલીમાં જોરથી મસળતો. આ વખતે એના ડાબા

હાથના પંજની વચલી આંગળીનો કપાયેલો ભાગ વિચિત્ર રીતે બહાર બરાબર દેખાઈ આવતો અને એ વિષે કોઈવાર અમે એની મશ્કરી યે કરતા.

અને આ રીતે એ હોટેલ જીવતી. પણ એ હોટેલની કોઈ ખાસ પ્રતિભા હોય, અમારી બાપામાં કહીએ તો એની કોઈ વિશિષ્ટતા, અરે! ‘પર્સનાલીટી’ હોય તો તે અમારી હાજરી અને અમારી ઝખાન જ છે, એમ અમે માની લેતા—બધેકે ઘણી યે વાર એ ઠંકાણે એમ જ મનાતું.

રોજ ગલીની ગેસની બત્તી સળગતી: અમારા ટેબલ પર સિગારેટની ડબ્બીઓ આવતી: ખાલા-રકાબી અને ચહાની વાસ પ્રસરી જતી: સિગારેટના ધુમાડા અમારા માથા પરથી ઊડી ઊડીને કાળી પડી ગએલી ‘સીલીંગ’ સુધી, ત્યાં જમ્મેલાં કરોળિયાનાં જળાં સુધી, ઊડી જતા: અમારી ચર્ચાની ધૂણી આમ ધખ્યા કરતી: વિચારોના ધુમાડાઓ નીકળે જતા.

[૩]

‘સમજ્યા બિરાદર!...જિંદગી કોઈ અજબ છે: એ જ એવી વસ્તુઓ શોધી લાવે છે કે કલ્પના એની પાસે ફિક્કી પડી જાય છે: જિંદગી અને કલ્પનાની શરતમાં કલ્પના તો જોજનો પાછળ રહી જાય છે એટલે માત્ર કલ્પનાનો દોર પકડી આપણે વાર્તાઓ લખીએ, એમાં કંઈ ખાસ જીવન નથી આવતું, એમાં જિંદગીનો થડો નથી આવતો!’ મેં કહ્યું અને મારી એ દલીલનું સમર્થન કરવા હમણાં જ મેં તાજી લખેલી, તાજેતરમાં ગુજરાતના એક પ્રતિષ્ઠિત, અગ્રગણ્ય સામયિકમાં પ્રકટ થઈ ચૂકેલી એક ટૂંકી વાર્તાનું ઉદાહરણ પણ આપ્યું, અને પછી આગળ ચલાવ્યું: ‘જિંદગી જે જે રચે છે, એનો વાર્તામાં કે નવલકથામાં તરજુમો કરવાનું કાર્ય કઠિન છે—અતિશય કઠિન છે.’

‘પણ તો પછી આપણા કેટલાક લેખકો પોતાની વાર્તાની પહેલાં લખે છે ‘સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન!’ એનો અર્થ શા?’ વચ્ચે જ એક વિવેચક વાત ફેંકી અને પછી કહ્યું: ‘બરાબર છે!...પણ એક કલાકારની, લેખકની તો ફરજ છે કે જે રીતે હજાર પાનાનું કોઈ નોવેલ હોય, કોઈ મહાન લાંબી નવલકથા હોય અને તેને બે કલાક સુધી પડદા પર ચાલે

એટલી લાંબી ફિલ્મમાં ઉતારવા માટે કાઈ એક ફિલ્મ-ડિરેક્ટર એમાં ‘કાટ-છાન’ કરે; એનો અમુક ભાગ ઉડાવી નાખે; અમુક પ્રસંગો નવા ઉમેરે; અમુક પ્રકરણો તો ધરમૂળથી બદલી નાંખે—અને પછી એને પડદા પર ઉતારે; તે રીતે તેણે પણ નિંદગીની કિતાબને ‘કાટ-છાન’ થી ‘નવીન’ બનાવી, એને પોતાની સળવટથી, પોતાનાં ટાંકણાંથી ઘડવા માંડવી. પછી જેવી જેની શૈલી, જેવું જેનું શિલ્પ, જેવી જેની પીંછી, જેવું જેનું ટાંકણું!...’ તેણે પોતાના બે હોઠ વચ્ચે સિગારેટ ગોઠવી અને પછી હંમેશની અદાથી એણે ધુમાડા કહાડવા માંડ્યા અને તે બાદ આગળ ચલાવ્યું: ‘એ રીતે નિંદગીની કિતાબનો આપણે આપણી કલાથી, કલમથી સરળતી કિતાબમાં આણવા તરજુમો કરીએ તો, આપણી હંમેશની રીત મુજબ તો પહેલાં અસલનો જય, વચ્ચે સત્યની ધીરજ, અપાર દુઃખ, કસોટી અને આખરે સત્યનો જય અને અસલનો ક્ષય એટલે વિનાશ...! એ ત્રણાલિકા પ્રમાણે જ આપણે વાર્તા બાંધીએ. અલગત, આમાં એક જાતનું વેદિયાપણું છે, કારણ કે તમારા જેવા લેખકો જેને ગુજરાત સાક્ષરોમાં ગણે છે, સુવર્ણચંદ્રકો આપે છે, મોટાં મોટાં બાળો લખાવડાવે છે: તે બધા વેદિયાગીરીના ઉપાસકો છે—વેદિયાવાદ અને વાલિયાવાદના પંજામાં સદાય સંડોવાયલાં સાક્ષરી મગતરાંઓ છે!’

‘વળી આ નવી ફેશનના આપણા કલાકારો, નિંદગીની ચોરી કરીને, નિંદગીની નકલ ઉતારીને, મૌલિકતાના મેલા વાધા પહેરાવીને પોતાની વસ્તુને, કલાકૃતિને બહેલાવે છે. પણ અસલ નિંદગીને એના મૂળ રૂપેન મૂકીએ તો એમાં રસ ન આવે, કલાત્મક સ્વરૂપ ન આવે, રંગ ન આવે, પ્રાણ ન આવે, જીવન ન આવે. જેસો વાઈલ્ડ સાચો ઠરશે કે કેમ?—‘Life imitates Art’—‘જીવન એ કલાની ખુશામત કરે છે—અનુકરણ કરે છે—કલાના રૂપની માફક જ દેખાવા માટે જીવન એવા રંગો ધારણ કરે છે.’

‘કહો, દાખલો આપું? તમને યાદ છેને કે તે દિવસે મારે પુનામાં ભરાયેલી હિંદી રાષ્ટ્રીય બહાસલાની એક સમિતિની બેઠકને ‘કવર’ કરવી હતી: એના રિપોર્ટને મારે બહેલાવવો હતો, એટલે ત્યાં જવાનું થયું. હું બપોરે. હું તો રાતની ‘પેસેન્જર’માં બેઠો હતો.

બાંકડા પર ખિસ્તર પાથરી, છાપાંઓ અને ‘એડિટીંગ’ની કલા વિષે, છ લાઈન, ચાર લાઈન, દુ લાઈન, ડબલ કૉલમ, ફોર, ફાઇવ અને સેવન કૉલમ હેડ લાઈન વિષે, વચ્ચે મૂકેલાં ઉપયોગી ખબરોનાં ચોકઠાં વિષે અને અગ્રલેખ મૂકવાની શૈલીમાં કાંઈક સરસ ફેરફાર કર્યો હોય તો કેમ, એ વિષે વિચાર કરતો હતો. રાત્રિનો સમય ! દિવસનો થાક ! કંટાળો ! ગરમી ! પણ જેમ જેમ અમારી ‘પેસેન્જર’ પોતાની રાખેતા મુજબની ઝડપથી આગળ વધતી જતી હતી તેમ તેમ પવનના મારામાં તફાવત પડતો ગયો.

‘પૂરપાટ જતી પેસેન્જરના ઉતારુઓ !... થઈ કલાસ !... માણસોની ગિરદી !... સામાન !... કોઈ નવી પરણેલી વહુનો ધૂંધટ !... ઊંધ !... કોઈક ધાવણા છોકરાની માતાના સ્તન સાથેની મૈત્રી !... ખાંસી ખાતા કોઈ દમિયલ આદમીની રોજીંદી આલખેલ !... કોઈના નરકોરાનું સંગીત... અને કોઈ બાંકડિયાં મીટુંની લહેરમાં ગવાતી ગઝલ :

‘મંચ ઇશકકી ગલીમેં ધાયલ હુઆ પડાયા...

મંચ ઇશકકી ગલીમેં...

જેખનકા માતા આકર !... મુજકો ખંધલ ગયા હય !

મંચ ઇશકકી ગલીમેં !...’

‘અને પેસેન્જર ટ્રેઈનના પૈડાંનો અવાજ !... ખટાટ ખટટટટ ! ખટાટ ખટટટટ ખટટા !... ખટાટટટ ખટખટ !... ! અને પાસે હમણાં જ જઈ આવેલા કોઈ માંદા ઉતારુની અશક્તિને લીધે ઉધાડા રહેલા સંડાસના ખારણુના પછાડા ખાવાનો અવાજ !... સંડાસમાંથી હવા સાથે અહીં ધસી આવતી દુર્ગંધ !

‘ટ્રેઈનના ત્રીજા વર્ગનો મોટો ડબ્બો... માનવીઓના ચહેરા... એમની વાતો ! દુનિયાની હાલત ! લડાઈની વાતો ! રાજકારણ... સિનેમા !... સમાજ !... બદમાશી !... સાધુતા !... નાણાંની તંગી !... બેકારી !... સગાંના મરણના સમાચાર !... કોઈ પરણેલી છોકરી - નવવધૂ સાસરે જતી !... કોઈક સસરો વધૂને લેવા જતો !... કોઈકે કરેલો તાર ‘જલ્દી આવ ! સખ્ત ખીમારી !’ એના જવાબરૂપ ફરજિયાત અફસોસભરી મુસાફરી !...

એ આગગાડીનો ડબ્બો!... ‘પેસેન્જર’ ટ્રેઈનનો ‘થર્ડ ક્લાસ!’ તેના ઉતારુઓ!...એ દુનિયા!...એ ગંધ!...એ અવાજ!...

[૪]

‘લાંબું ન કરે!’... ‘રસ્તે’ને અવગણી કાઢતાં ન શીખ!... પછી કંટાળો આવવા માંડે છે. તારી વાર્તાની ‘ટેકનીક’માં – વેગ છે; પણ કોઈવાર વેગનું સમતોલપણું ગુમાવી બેસે છે!’ વિવેચકે, એણે જે રીતે વચ્ચે કહી નાખ્યું તે જોઈને મારી પાસેના બીજા બધા બિરાદરો એની સામે તાકી તાકીને જોઈ રહ્યા – પણ મેં તુરત જ જ્યાંથી મારી વાર્તાનો દોરો તૂટ્યો હતો, ત્યાંથી પાછો પકડી લીધો અને વાર્તાને આગળ ચલાવી કહ્યું : ‘અહીં મેં નવી જ ‘ટેકનીક’ નવી જ આયોજનકલાનો આશરો લીધો છે, એમ તમે બધાય પાછળથી જાણી શકશો... જુઓ, સાંભળો હવે!... હવેની વસ્તુમાં તમને નવીનતા જણાશે. Now gentlemen! Mark you, all!...’ અને મેં નવી સિગારેટ ચેતાવી : દીવાસળીની પેટીમાંથી ઝડપથી સળી કાઢી મારી સિગારેટને આગનું ચુંબન આપ્યું અને એમાંથી એક અચ્છો દમ મારી ધુમાડાને ફરી એ હોટેલના ગંદા ખૂણાની ઉપરની કાળી ‘સીલીંગ’ સુધી, કરોળિયાનાં જાળાં સુધી મોકલી આપવા બંચે ફૂંક મારી!... સિગારેટનો દમ ખાલી કર્યો અને પછી આગળ ચલાવ્યું : ‘હવે જે આવે છે તે તદ્દન નવું જ છે. સાંભળો ત્યારે! મારી આંખો ઘેરાતી હતી એટલે હું મારાં બિસ્તર પર આડો પડ્યો!... પાંચેક મિનિટ આમ ગઈ હશે... મારી આંખો ખીડાઈ ગઈ હશે!... ગાડીનાં પૈડાંના ખડખડાટ અવાજ, ફૂંકાતા પવનના મારાએ મને જગાડી દીધો કે કેમ એ તો ખબર નથી, પણ મધરાતના આસમાની રંગના આકાશમાં તારલાઓ ચમકતા, ટ્રેઈનની દોટની ઝડપથી પાછળ રહી જતા, ભાગી જતા, નાસી જતા હતા... હું અચાનક સફાળો બેઠો થયો!... અને મેં મારી ઉપર શું જોયું?... એહ!... ગભરાશો મા! તમને એમ લાગે છે કે હું કોઈક ‘ગ્રીસર’ – ‘ડિટેક્ટીવ’ ની ‘બેદબરી’ નવલકથાનું બંડલ તમારી પર ફેંકી રહ્યો છું! કેમ, એવું જ લાગે છે ને હમણાં?... અને બિરાદરો! મેં ત્યાં ઉપર શું જોયું?...

‘ મેં શું જોયું ? ’

‘ મેં ઉપરની ‘અર્થ’ પર, સૂતેલી કોઈક વ્યક્તિનો પગ જોયો !... એ પગ લટકતો હતો — અડધો, માંદલી અવસ્થામાં !... એ લટકતો પગ !... કાણુ જાણે, એ લટકતા પગે મારા પર એવી કંઈ જાતની અસર કરી, એવી કંઈ જાતની પ્રત્યાઘાતની લાગણીએ મારા પર હુમલો કર્યો કે એ પગ — લટકતા પગને હું વિચારોની સાંકળથી અલગ ન પાડી શક્યો. એ પગ પણ મારા મનમાં જ લટકી રહ્યો !... પગ !... કોઈક વિચિત્ર પગ !

‘ ઉઘાડી બારીમાંથી ધસી આવતા પવનની ફૂંકા ! મેલા ઝોબમાં બળતી વીજળીની ભૂખરી, ઝાંખી બત્તીઓ !... વરસાદ અને ધૂપથી ખવાઈ ગયેલા ટ્રેઈનની સીલ્કીંગ !... ખેં ખેં કરતા દમિયણ રોગીના બળખા કાઠવાનો કોઈક ભયંકર રોગિષ્ઠ અવાજ ! રાતની અશાંત શાંતિ !... દોડ્યે જતી ટ્રેઈનના ડબ્બાની સ્થિર, અગતિમય ગતિ !...

‘ વળી પાછો પેલો લટકતો પગ ! લટકતો પગ !...

‘ એ પગની પણ અનેક ખાસિયતો ધડીના છટ્ટા ભાગમાં મારી આંખમાં અને અંતરમાં સમાઈ ગઈ ! એ લટકતા પગમાં એવું શું હતું કે એની સારી કે નરસી અસર મારા પર આટલા વેગથી, આટલી વિદ્યુતગતિથી થવા પામી હતી ?

‘ એ લટકતા પગની આંગળીઓના નખ ખવાઈ ગયેલા હતા... મેલના થપેડા એ પગ પર જામેલા લાગતા હતા... કાળાશભરી ચામડી અને તે પર જેમ તેમ ઉગી નીકળેલા વાળ !... ખવાઈ ગયેલું, ધસાઈ ગયેલા જોડાના ફાટી ગયેલા તળિયા જેવું એ પગનું તળિયું !... પગના તળિયામાં પડેલાં રખડપટ્ટીનાં ચાણં ! અને તેમાં દેખાતા જખ્ખર કાપા ! શિયાળાની હંડીથી ચામડી ફાટી જાય તે રીતે પગની એડીનો ભાગ ફાટી ગયેલો હતો — ત્યાં ચામડી મરી ગયેલી, નિર્જીવ અને લખાડ બનેલા ઈન્સાન જેવી નફફટ અને નકટી, પીટાતી, ટીપાતી, ચોંટી રહેલી હતી.

‘ પછી મેં બરાબર ઉપર જોયું. એ લટકતો પગ હતો — ઉપરની ‘અર્થ’ પર સૂનાર ધસમનો !... હું જ્યારે ટ્રેઈનમાં બેઠો ત્યારે તો મેં

એને ખાસ જોવાની દરકાર કરી નહોતી. એ વ્યક્તિ તે વખતે સૂતી હતી કે જાગતી હતી, એ પણ મેં તે વખતે ધારીને જોવા ઇચ્છ્યું નહોતું—મને એ વખતનું કંઈ યાદ નથી—પણ અત્યારે તો એ વ્યક્તિનું શરીર, જાણે પુષ્કળ ટાઢ પડતી હોય ને હંડીના ચાખખામાંથી બચવું હોય તેમ આખા શરીરે એક મેલો, ફાટેલો પણ થીંગડાં મારી સાંધી દીધેલો ધાખજો ઓઢી સૂતું હતું.

‘એ લટકતો પગ!’

‘એના પંજનાં ખવાઈ ગએલાં આંગળાંઓ...! એના નખ હતા કે કેમ, એ જ તમારાથી સહેલાઈથી કળી શકાય નહિ—કારણ કે દરેક આંગળાનો ટેરવાંવાળો ભાગ ખવાઈ ગએલો, કોરાઈ ગએલો દેખાતો. શાથી હશે એમ ?! પણ એક ખૂળી તો એ હતી કે એના એ લટકતા પગના પંજની પાંચ આંગળીઓમાં અંગૂઠો જ પૂરેપૂરો નહોતો—અડધો અંગૂઠો જાણે સડી ગયો હોયને કે પછી કોઈ રોગના કારણસર, કે પછી અકસ્માતને લીધે કપાઈ ગયો હોયને એમ લાગ્યા કરતું. એ લટકતો પગ તો મને એક જાતની ચીતરી ચડાવી દે તેવી ધૂણા ઉત્પન્ન કરતો હતો.

‘પણ આ શું?...અમારી ટ્રેઈન એક જગ્યાએ આંચકા સાથે ઊભી રહી. એજને સિસોટી મારી...ખૂબ જ વરાળ અને ધુમાડાને આકાશમાં ફૂંકી દીધાં, એ સઘળું મેં અવાજ અને ધાંધલ પરથી કલ્પનામાં નિહાળી લીધું.

‘કોઈ નાનું રેશન હશે ત્યાં સિઝલ નહિ અપાયું હોય!’ મેં ધારી લીધું, ‘એટલે પેસેન્જર ઊભી રહી લાગે છે!’ વળી પાછો ટ્રેઈનના માનવીઓની વાતોનો અવાજ !...ફૂંકાતા પવનની છાની છાની વાતો !...આકાશમાં ચમકી રહેલા તારાઓ અહીં શું બન્યું છે, ‘પેસેન્જર’ અહીં ઊભી ન રહેવી જોઈએ, છતાંયે ઊભી રહી એનું શું કારણ, એમ પૂછતા હોય તેમ ટોળે વળેલા જિજ્ઞાસુ માણસોનાં ટોળાંની માફક આકાશમાંથી અમારી તરફ જોઈ રહ્યા !...દૂર જંગલમાંથી આવતો જીવડાં અને તમરાં ખોલવાનો અવાજ !...

‘એ નાનકડું સ્ટેશન!...સ્ટેશનનો માસ્તર...લાલ-લીલું કાનસ!... પાણીવાળો!...સાંધાવાળો અને બીજા એ એક હજૂરિયા ગાર્ડના ડબ્બાથી એંજીન સુધી અહીં તહીં ફરી રહ્યા હતા. સ્ટેશન પરની બત્તીના થાંભલાઓ...અને બત્તીના કાચ ઉપર લખાયેલા ગામના નામના અક્ષરો!... દૂર દૂર દેખાતાં ગામડાંની હસ્તી બતાવતાં થોડાંએક જૂનાં, બેઠાં મકાનોમાં બળતા દીવાનાં તેજનાં ટપકાંઓ!...અંધારામાંથી આવતો કૂતરાં ભસવાનો અવાજ !

‘એકાએક અમારા ડબ્બાનું બારણું ખુલી ગયું. એક દમામદાર આદમીએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. એના પહેરવેશ પરથી એ પોલીસનો અમલદાર હોય એમ લાગ્યું : પણ એ જ્યારે બારણામાં હતો ત્યારે મારી ઉપરની ‘બર્થ’માંનો ચડચડટ-અથવા ‘બર્થ’ના પાટિયા પર પડેલા બોળના ભારના હલનચલનથી થયેલ ફેરફારને લીધે થતો અવાજ કાને પહોં. સૂનાર વ્યક્તિએ પાસું બદલ્યું હતું. મોં પર ધાબળો વધુ જોરથી ખેંચ્યો હતો : અને તે દરમિયાન ધાબળાનો એક છેડો લટકતા પગની સાથેસાથ એવી રીતે લટકતો બની રહ્યો (એને ખબર હશે કે કેમ, એ હું નથી જાણતો) કે લટકતા પગના પંખની આંગળીઓમાંથી એનો ખવાઈ કે કપાઈ ગયેલો અંગૂઠો એથી ઢંકાઈ ગયો !’

[૫]

‘તારા ડિટેક્ટીવને જલદી દાખલ કર !...ડિટેક્ટીવ !...કોઈક ખૂતીની તલાશમાં ?... નહિતર પછી વાચકને થોડોક કંટાળો આવશે; અલબત્ત ! તારી વાર્તાસંયોજનની આ જાતની ‘ટેકનીક’-આયોજનિક કલા નવી છે. તારા વાતાવરણીય પ્રયોજનમાં તારો કસબ દેખાઈ આવે છે; પણ તને લટકતા પગનું જે ‘ઓબ્સેશન’ થઈ આવ્યું છે, એ વાચક પર એટલું જ ‘ઓબ્સેશન’ ઉતારે છે કે નહિ એની તને ખાતરી હોવી ઘટે ! અને એ માટે હજીયે તારે વાતાવરણને અને પગના સ્નાયુઓને એ વ્યક્તિના બધા ય અંગોમાં એ ‘પગ’ જ હોય ને; અને ‘પગ’થી જ એની પિછાન તું કરાવતો હોય ને, એ રીતે બધાંને સુમેળથી વણવાં જોઈએ. અલબત્ત, તારી ‘ટેકનીક’ સુંદર છે, એમાં જરૂર તું સફળ થયો

છે...પણુ 'ચાલ! ક્યાં છે હવે તારો પોલીસ અમલદાર કે 'ડિટેક્ટીવ'?...
પણુ તારા ડિટેક્ટીવથી આ વીરરસ વાર્તાને સસ્તી બનાવી ન દેતો હં!'
વચ્ચે જ તેણે મને, મારી વાતને આગળ વધવાની હમણાં તો તક આપ્યા
સિવાય, અટક્યા વિના, પ્રતિભાશાળી અને કોઈ 'સ્કૉલર'—અભ્યાસીના
અવાજમાં કહી દીધું.

હોટેલના ગલ્લા પર બેઠેલો આદમી ખીડી પીતો હતો. પણ એ જ
વખતે ચાર પાંચ મજદૂરોનું ટોળું ત્યાં ધસી આવ્યું. બે ચાર અવાજો,
થોડાંક વાક્યો એટલા જોરથી બોલાયાં કે એ તો અમારે કાને યે અથડાયાં :

‘કાય હોણાર કાય !...કાલ છઠ્ઠા !...વ ઉઘા ચેણાર નવ્વા !...
બધ આરન્ટીને સાંગતો...’

ગલ્લા પર બેઠેલા, ભરેલા શરીરવાળા, મજબૂત આદમીએ
ખીડીનો દમ પૂરો ન માર્યો ત્યાં તો ઉપલા શબ્દો એને કાને જોવા
પડ્યા કે તરત જ એ પોતાની ચીં ચીં ચીં અવાજ કરતી ખુરશી પરથી
સફળો બેઠા થઈ ગયો—ઉશ્કેરાયા વિના એણે બે ચાર લાફા ઉપલાં
વાક્યો બોલનાર એક મજદૂરને ઠાકી દીધા પછી દાંત ભીંસી, ગુસ્સામાં
ને ગુસ્સામાં, ખૂબ જોરથી બોલવા માગતા એના અવાજને દાખીને,
દાંતમાંથી કચકચાવીને બોલ્યો : ‘સાલ્યા ! કેવ્હાં તરી તુમ્હી આમાલા
તુઝુગાત પાડવેલ !...ચુપ ! તુઝા બાપ પોલીસ અધિક્કલ તર ’...આણુ
તુઝી ચિઠ્ઠી !’

અને પેલા મજદૂર તો સડક થઈ ગયા. એનાથી ધ્રુજ ગયા !
અને પછી ચુપચાપ બે ચાર કાગળની ચિઠ્ઠીઓ એણે ક્યાંક ભેરવી
દીધી—અને બોલ્યો :

‘સાલ્યાનું! પહા ! બાપાચી હોટેલ ના’ય હં હં!!...ઉઘા પગારદિન
આહે ના ! પૈશે દેણાર ના ? બાપાલા તર ગોડ વાટતે?...તુઝા બાપાચી
હોટેલ આહે વાટતં ?!! હોય રે !’

અને તે અમારી તરફ અને ખીજા નિર્દોષ ગ્રાહકો તરફ જોઈ રહ્યો.
મેં એની સામે નજર માંડી ત્યારે એણે ગલ્લામાંના પરચુરણનો હિસાબ
કરવા માંડ્યો.

‘ચલાવ તારી વાર્તા આગળ !...બોલાવ ડિટેકટીવને !’.

અને પછી મેં આગળ ચલાવ્યું : ‘હા !...અમારા ડબ્બામાં બારણું પોલીસ ટુઆબથી અને કોઈ હેતુથી ધસી આવનાર પોલીસ અમલદાર જ હતો. એણે પહેલાં તો છેવટનો ભાગ તપાસવા માંડ્યો, અને તે દરમિયાન ઉતારુઓનાં મોં, હાથ અને શરીર જોઈ, એ કંઈક બોલતો—અને એના કહેવા પરથી મને સમજાયું કે આ ટ્રેઈનમાં એક ખૂતી ભરાયો છે.’

‘હૈ ખૂતી ? ખૂતી વળી કાણ ?’

‘શા માટે?...ખૂતી ટ્રેઈનમાં?...પણ વળી પુના ‘પેસેન્જર’ આમ અધવચ રસ્તે રાતના આવે ટાણે ઊભી રહે એટલે શું ?’

‘લોકોમાં, ઉતારુઓમાં એક જાતની સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. દરેક પર એની અસર થઈ; સ્ત્રીઓએ પોતાના દાગીના પર હાથ ફેરવી જોયો, ઉતારુઓએ પોતાના સામાન પર; દાગીનાઓ પર નજર ફેરવી લીધી—અને ‘ખૂતી ! બદમાશ !...ભાગેકુ !...નાસભાગ !...પોલીસ !...ઇન્સ્પેક્ટર !’ એ શબ્દો કાન પર અથડાવા લાગ્યા.

‘અને આખરે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર મારી બેઠક આગળ આવ્યો—મેં ધીમેથી આંખનો ડોગો ઉપર ફેરવીને જોયું તો હજી એ મારા પર એ વિચિત્ર પગ લટકતો જ હતો ! મારી પાસે જ એ ચાર માણસો સૂતા હતા—એમાંથી એકાદ એ ઊઠ્યા. બાકીનાએ ઊંઘ્યા જ કર્યું !...મેં ઉપર ત્રાંસી નજર કરી ને લટકતા પગને ફરી જોવા પ્રયાસ કર્યો ! એહ ! કેવું વિચિત્ર અને ભયંકર ? ! ખવાઈ ગયેલાં, સડી ગયેલાં આંગળાં ?

‘પણ એ વ્યક્તિ હવે ઘેરી રહી હતી, સખ્ત નિદ્રામાં હોય એ રીતે !

‘પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે એની સામે ઊભા રહી ખૂમો મારી : ‘એય ! ઊઠો, કોન હય ?...પણ એના શબ્દોની કંઈ ધારેલી અસર ન થઈ...પેલી વ્યક્તિ હજી ઘેરતી હતી...ધરરરરર...ધરરરરર ! એનાં નરકોરાં નીંદરનું ગીત ગાતાં હતાં.

‘ફરીવાર મેં જરાક હિંમતથી ઊંચે જોયું : એ લટકતો પગ !’

[૬]

રૂતપાળીના મજદૂરો મિલમાં કચારના થે કામે ચઢી ગયા હતા; તોયે અમારી હોટેલમાં કોઈ કોઈવાર કોઈક મજદૂર આવી ચઢતો — ભૂખ્યો તરસ્યો ! સીંગલ ચહાને પેટમાં ઓળવીને તે ચાલ્યો જતો : ગલ્લા પરનો આદમી કંઈક વિચિત્ર રીતે ગલીને નાકે નજર નાખ્યા કરતો — કોઈને એની આંખો શોધતી હોય ને, અગર તો કોઈથી એની આંખો ત્રાસતી હોય ને, એવી રીતે વધતી જતી રાત સાથે એની નજરના મિનિજ બદલાતા જતા.

મારી વાત આટલે સુધી આવી અને ફરીવાર સ્પેશીઅલ ચહાનો ઓર્ડર આપ્યો ત્યારે ગલ્લા પરના આદમીએ, હોટેલવાળાએ દૂર, ગલીને નાકે નજર ઠેરવતાં ઠેરવતાં, હોટેલના પોરીઆને ખૂમ મારી : ‘શેઠ લોગાલા સ્પેશીઅલ ચાય બનવુંન દે રે !’

‘સાંભળ !’ વચ્ચે જ અમારી અંદર જેના બોલવામાં કે ચર્ચામાં હમેશ નિવેંદવાદનાં કડવાં તત્ત્વો ભરેલાં દેખાતાં તેણે કહ્યું : ‘હવે તો તારું આ પિંજણુ છોડ ! તારે જે કંઈ કહેવાનું છે એ નવી જ રીતે કહે, તો જ તું તારી ‘ટેકનીક’ માં ફાવીશ; નહીંતર આ તો ‘ટેકનીક’નો ખીચડો છે. It’s all a jumble !’

ખીજ એક બિરાદરે ઉમેર્યું, ‘ચાલ ! એમ ગોઠવ ને કે ખૂનીએ ખૂન કર્યું હોય કોઈ ધરમાલિકનું ! એ ન હોય ત્યારે એનો પઠાણુ એની વહુ આગળ કંઈક બોલી ગયો હોય, અને પછી રાતના શેઠને ઘેર તે પઠાણુની સાથે ગયો હોય; પઠાણુ કંઈક કામને લીધે ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો હોય ! શેઠ અને એ કંગાલ આદમી — જે બેકાર છે, જેની સ્ત્રી સુવાવડમાંથી હમણાં જ ઊઠી છે તેને વધુ રકઝક થતાં, ગાળો ન સહન થતાં, ગુસ્સે થએલા શેઠના હુમલામાંથી પોતાનો બચાવ કરતાં શેઠનું — મકાનમાલિકનું તે ગળું દાખી દે...ને નાહાસી જાય ! આવું કંઈક કર ને !’

‘પણ બાઈઓ!’ મેં વચ્ચે જ કહ્યું, ‘ધીરા પડો. હું મારી વાર્તાને તદ્દન નીરસ અને ‘ચાલુ માલ’ જેવી સસ્તી તો નહીં જ બનાવું. પછી તમને જે ગમે તે ફીક સૂચના કરજો!’

‘ચાલો ત્યારે...’

‘તો સાંભળો!...મારી વાર્તા પૂરી કરવાની શૈલી નિરાળી જ છે. હું તો તમને બધાયને આશ્ચર્યવિમૂહ બનાવી દે તેવો અંત આણવા ઇચ્છું છું. It's going to have a surprise end, something startling!...પણ એથી કંઈ અમેરિકન નવલિકાકાર ઓ. હેન્રીની ચમક નહિ આવે હોં!’

‘ઇન્સ્પેક્ટર એને જગાડવા પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યા. પણ તે જાગ્યો નહીં! એ ઘોરતો હતો. ઇન્સ્પેક્ટર ત્રાડૂકી ઊઠ્યો: ‘એઈ સૂવરકા બચ્યા! ઊઠો!’

‘પણ પેલો માણસ તો કુદરતી, સ્વસ્થતાપૂર્વક, નસ્કારાં બોલાવતો ભરજીંધમાં પડ્યો હતો. એનો એક પગ જે ધાબળામાં તદ્દન ઢંકાયેલો હતો તે એક ટૂંક પર પડ્યો હતો. એને ઓશીકે એક પોટલી હતી. બાકી ખાસ કંઈ નહોતું.

‘સૂતેલા ઇસમને ઇન્સ્પેક્ટરની ખૂંભો જગાડી શકી નહિ.

‘જાને દો! એટલું કહી ઇન્સ્પેક્ટરે આગળ ચાલવા માંડ્યું.’

‘હું? હું?...ત્યારે ખૂંભો નાસી જાય છે?’ વચ્ચે જ એક શીખાઉ બુદ્ધિશાળીએ નિર્દોષ રીતે પૂછ્યું—કુતૂહલથી: ‘પણ આવો અંત હોય?’

હું હજી મારી વાર્તાને આગળ ચલાવું છું એટલી વારમાં તો અમારી એ હોટેલમાં દશથી પંદર માણસો ધસી આવ્યા. એમાંના છ તો દેખીતા પોલીસ હતા. એક ગોરા ઇન્સ્પેક્ટરે આવતાં જોઈત જ ગલ્લા પર બેઠેલા પેલા લઠ્ઠુ આદમીને ગળચીમાંથી પકડ્યો. પણ તરત જ એ ગલ્લા પરના આદમીએ એક છલાંગ મારી અને બધી બત્તીઓ ઓલવી નાખવાના ધરાદાથી વીજળી બત્તીઓ માટેની મુખ્ય ચાવી—‘મેન સ્વીચ’ તરફ

ધસ્યો...પણુ ગોરા ઇન્સ્પેક્ટરના હાથમાંથી એ છટકી જવા ન પામ્યો. અમે બધા તો આશ્ચર્યવિમુહ થઈ ગયા. એકદમ સનસનાટીએ આવી અમારા પર વીજળી પાડી.

‘કામીબી બહાર નહીં જા સકતા! ઠયરો!’ પોલીસનો ઓર્ડર છૂટ્યો!...

અમે તો હતા ત્યાંજ ઊભા રહ્યા. અમને આ બનાવની સનસનાટી અને તેના જીવંતપણુનો, સાચા બનાવનો પરિચય આપવા માટેજ પ્રદર્શિત થતો હોયને એમજ લાગ્યું!...તે વખતે અમારા એ ચાર પાંચ બિરાદરોના મનમાં શાના-કયા પ્રકારના વિચારો હશે, એ તો હું કહી શકતો નથી. પણુ તે વખતે મારા દિમાગમાં કંઈ ને કંઈ વિચારોનાં તુફાન આવી ગયાં-શમી ગયાં. ત્યાં ધાંધલ મચી રહી; પુષ્કળ માનવમેદની જામી રહી. એ તો સાફ હતું કે મિલમાં કામદારો ક્યારના યે, વખતસર પહોંચી ગયા હતા એટલે ગિરદી ઓછી હતી : છતાંયે કોલાહલ તો હતોજ.

સખ્ત મારામારી અને ઝપાઝપી બાદ એ લઠુ શરીરવાળો, જોવામાં તો ટેંટો દેખાતો આદમી-ગલ્લાવાળો-હોટેલનો કેશિયર પકડાયો-પોલીસે એના ગલ્લાની અંદર પડેલા એક કબાટની જડતી લીધી. ખાવાના પદાર્થોની બરછીમાં-વચ્ચે ગોઠવેલા પતરાના ડબ્બામાં પડેલી ચિટ્ટીઓ કહાડી અને તેનો કબજો લીધો.

‘સૂવર!...સદ્દાખેલ? બેટીંગ લેતા હય? ટુમ! ઇસ વખત દો બરસ!’

‘લેકિન સા’બ મેરી લી સુન લો!’ ગલ્લાવાળાએ ધીમેથી કહેવા માંડ્યું. એના હાથ બખ્ખે પોલીસોએ સજ્જડ રીતે પકડ્યા હતા. ‘મંચ ઇસ હોટેલકા માલિક નહીં હું!...માલિક દુસરા શેઠ હય, વોહ તો તુમ જાનતે હો ના સા’બ!’

‘ચલો ચોક્કી પે!’

એને લઈ ગયા ચોક્કી ઉપર. એને લઈ જવામાં આવ્યો સારે હું એના ઉઘાડા પગ પર નજર ઠેરવી રહ્યો. મેં અન્યયખી વચ્ચે પૂકાર્યું :

‘ઝોહ ! આ સડી ગએલો, કપાયેલો અંગૂઠો, લટકતો પગ !
ઝોહ ! મીલ ગયા ! મને મારી વાર્તાનો અંત જડી ગયો.’

અને અમે બધાએ પોલીસની સાથે બહાર ચાલવા માંડ્યું. કયી તરફ ?

‘રસ્તા પરની ગેસની બની બૂખરી પ્રકાશી રહી હતી !...ઢેઢગરોળા
જીવડાં પર તાકી રહી હતી !—ગલી સૂમસામ પડી રહી હતી !

ચાલતાં ચાલતાં મને અમારા બુદ્ધિશાળી વિવેચકે કહ્યું : ‘કાલે તને
એક સુંદર અન્ત સૂચવીશ, વાર્તા ઘણી જ કલામય બનશે !’

કચ્છ પાસેના
એક ગામમાં
૧૧મી ઓગસ્ટ,
૧૯૧૦ ને દિને
એ જન્મ્યા.
એમનું ખરું
નામ તેા છે
રામજી અર્જુન;
પરંતુ એ નામે
ભાગ્ય જ કાઠી
એમને પિછાની
શકે એમ છે.

કલેજ કે
વિદ્યાપીઠનાં દ્વાર
એમણે કદી
ઢંટયાં નથી.

અભ્યાસકાળ દરમિયાન ચિત્રો ચીતરી, સાપ્તાહિક પત્રોના કાર્યાલયમાં નોકરી કરી, બુદ્ધી બુદ્ધી કિસમનાં ફિલ્મી જાહેરાતનાં સુશોભનાં તૈયાર કરી એ પોતાનાં નિર્વાહ કરતા. પત્રકારિત્વના ધંધાથી દૂર રહેવાની પિતાની સલાહને અવગણી એમણે ‘અકુલેશ’ ઉપનામથી ‘વીસમી સદી’ના સહતંત્રી તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી. આ કાળ દરમિયાન એમણે ‘નવચંતન’માં વાર્તાઓ લખવા માંડી અને લોકપ્રિયતા મેળવી. ત્યારબાદ સાપ્તાહિક ‘મન્નમિત્ર’ કેસરી’ના તંત્રીમંડળમાં જોડાયા અને ત્યાં ‘હિન્દુસ્થાન મન્નમિત્ર’ના દીપાલયની અંકના કલાત્મક સંપાદનથી એમણે ગુજરાતભરમાં નવું સાહિત્ય અને નવી કલાને વહેતાં મૂક્યાં.

‘નિઃશ્વાસ’ અને ‘ઈશ્કની ખુશ્બુ’ નામક એમના બે નવલિકાસંગ્રહો અત્યાર પહેલાં જ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે. ‘નિઃશ્વાસ’માં ઉદ્દામ, પ્રગતિશીલ અને કલાત્મક નવલિકાઓ છે, તેા ‘ઈશ્કની ખુશ્બુ’માં એમણે પોતે જૂના અકુલેશની અવસાનનાંધ લીધી છે અને આરંભકાળની ઈશ્કી વાર્તાઓ આપી છે.

એમની શૈલીની સચ્ચાઈ અને સાફદિલી વરતાઈ આવે એવાં છે. સમાજના નીચા થરના છવેાની સૃષ્ટિની એમની રજૂઆત ધ્યાનપાત્ર છે અને ચીલા બાહારના નવલિકાકાર તરીકેની એમની કીર્તિ સર્વથા યોગ્ય જ છે.

અમારું પ્રથમ પ્રકાશન

સીતા

[નાટક]

ચન્દ્રવદન મહેતા

કિંમત દોઢ

—“આખી નાટિકામાં સમયને ઉચિત એવી ગાભીર્યભરી ભાષા આગળ તરી આવે છે અને રામની વિદુષ્યતા કારણમય છે.”

—ગુજરાતી (૨૪-૪૪)

—“આખી પર સારી રીતે રજૂ કરી શકાય એવાં ઘણાં તત્ત્વો એકત્રિયાં છે. ‘કારણમૂર્તિ’ મીતાને તખ્તા ઉપર રજૂ કરી શકાય એવી લખાવટ સાંધ કરવામાં પણ લેખકની ક્લમ સફળ નીવડે છે.”

—દર્શક (૨૩ ૩ ૪૪)

“ભજવાશે ત્યારે શોકાન્ત અસરકારક”

—પ્રા. અનન્તરાય રાવળ (એક પૃષ્ઠમાં)

“કરુણા ક્રોધ કરવા જેટલું બળ સંવાદોમાં અવશ્ય છે અને રામના દિલમાં સંઘર્ષ જગાડવાનું સામર્થ્ય પણ આ વસ્તુમાં રહેલું છે...સંવાદો અને તેની ભાષા, એના સુમંગલોથી ગ્રામી ધની અભિનય કદવના ખરે જ સુદૃઢ લાગે છે; આ દૃષ્ટિ લોકદ્રવ્યને ધર્મભર દુઃખમચાવશે પણ ખરાં...સીતા પંચોક્ત રૂપે જ નાટકમાં વહે છે તે ગર્વ રીતે યોગ્ય છે.”

—જન્મભૂમિ (૨૧ ૪ ૪૪)

/

.